Történeti Földrajzi Közlemények

7. évfolyam, 3–4. szám
2019

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KÖZLEMÉNYEK

Főszerkesztő: FRISNYÁK SÁNDOR
Szerkesztő: KÓKAI SÁNDOR
Vendégszerkesztő: DEMETER GÁBOR

Tanácsadó és Lektori Testület:

BARANYI BÉLA ny. egyetemi tanár (Debrecen), BELUSZKY PÁL tudományos tanácsadó (Budapest), BERÉNYI ISTVÁN ny. egyetemi tanár (Piliscsaba), DÖVÉNYI ZOLTÁN egyetemi tanár (Pécs), HAJDÚ ZOLTÁN tudományos tanácsadó (Pécs), KOCSIS KÁROLY akadémikus (Budapest), PALÁDI-KOVÁCS ATTILA akadémikus (Budapest), RÁCZ LAJOS egyetemi tanár (Szeged), TAMÁS EDIT múzeumigazgató (Sárospatak), VIGA GYULA egyetemi tanár (Miskolc)

Szerkesztőbizottság:

CSÜLLÖG GÁBOR egyetemi adjunktus (Budapest), DEMETER GÁBOR tudományos főmunkatárs (Budapest), GULYÁS LÁSZLÓ egyetemi tanár (Szeged), HORVÁTH GERGELY főiskolai tanár (Budapest), LENNER TIBOR főiskolai docens (Szombathely), NAGY MIKLÓS MIHÁLY c. egyetemi docens (Budapest), PAP NORBERT egyetemi docens (Pécs), SUBA JÁNOS térképtárvezető (Budapest), SZULOVSZKY JÁNOS tudományos főmunkatárs (Budapest)

Címkép: A pásztói oskolamester háza (épült a 15. században)

Tördelőszerkesztő:
BANCSI PÉTER *(bancsi.peter@nye.hu)*

Szerkesztőség:
4401 Nyíregyháza, Sóstói út 31/B, telefon: 06-42/599-400/2276

Kiadó:
a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete
és az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság
Történeti Földrajzi Albizottsága

Felelős kiadó:
KÓKAI SÁNDOR intézetigazgató egyetemi magántanár

ISSN 2064-390X

A folyóirat kiadását
a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete,
az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága
és az NKFIH FK 128 978 sz. pályázata
támogatta

A folyóirat az interneten is elérhető:
http://www.nye.hu/foldrajz/node/178
http://www.gistory.hu/g/hu/tfk

Nyíregyháza, 2019

Nyomdai munkák: Tóth Könyvkereskedés és Kiadó Kft.
Felelős vezető: Tóth Csaba ügyvezető igazgató

TANULMÁNYOK

„Felfedezni valamit annyit tesz, mint látni, amit mindenki lát,
és közben arra gondolni, amire még senki.”
(Szent-Györgyi Albert)

HOL VOLT ÉS VAN A FEHÉRVÁRRA VEZETŐ HADI ÚT? A TIHANYI ALAPÍTÓLEVÉL FEHÉRVÁRI BIRTOKTESTE A TÉRKÉPEN

v. 56. 2019. szeptember 18.

GOLARITS MIKLÓS

Where was and is the military road leading to Fehérvár? The Fehérvár domain of the Deed of Foundation of Tihany Abbey on the map

‘Feheruuaru rea meneh hodu utu rea’ (onto the military road leading to Fehérvár) – this half sentence can be found in the Latin text of the Deed of Foundation of Tihany Abbey. The Deed of Foundation is one of the earliest authentic Hungarian charters, which was written in 1055. It introduces mainly the 16 domains that were given to the Benedictine monastery at Tihany by King Andrew I. The fragment ‘Feheruuaru rea meneh hodu utu rea’ (onto the military road leading to Fehérvár) can be found in the description of the 12th domain. The following study has examined the location of this military road. Starting from the names of settlements mentioned in the charter I got to a completely new geographical location as a result of my research. The joint of settlements and the military road are located in the Pilis and Visegrád Mountains. The domain was probably situated here, as it can be walked around following the description of the charter. Other than the definable vicinity of the mentioned settlements, further relations connected to landscape archeology, land use and church history can be spotted. This might be surprising yet, but it is much more probable that the original location was here, than in Fejér or Tolna county, where the coexistence of all these facts cannot be proved.

I. Bevezetés

A magyar történelem egyik legkorábbi és egyik legfontosabb, részben magyar nyelvű oklevele a Tihanyi Alapítólevél, amely 1055-ben keletkezett. Tartalmazza azoknak a birtokoknak és egyéb adományoknak a felsorolását, amelyekkel I. András király biztosította a bencés szerzeteseknek, hogy Tihanyban letelepedjenek. Ebben a latin nyelvű oklevélben található a *„feheruuaru rea meneh hodu utu rea”* mondattöredék, amely az egyik legismertebb magyar nyelvemlékünk.

Az oklevéllel foglalkozó tanulmányok korábbi eredményei elsősorban nyelvészeti kutatásokon alapulnak. Ezek az alábbiakat vélelmezik, a teljesség igénye nélkül.

A kanonizált vélemény szerint ez az út Székesfehérvár és a tolnai Kesztölc között húzódik. Része annak a nagy útrendszernek, ami az északi és déli országrészeket összeköti. Sőt egy olyan nemzetközi útrendszer része, mely Jeruzsálembe is elvezet.

Ez az állítás azonban véleményem szerint nincs kellően bizonyítva!

A nyelvészeknek nem volt elsődleges célja a terület térképre rajzolása. Tehát, mint járulékos ismeret nem került igazi kritika alá, hanem egyedüli véleményként a nyelvészek állásfoglalása vált elfogadottá. A történészek nem foglakoztak ezzel, mert megoldottnak vélik a kérdést, illetve nyelvészi tudományterületnek gondolják. Lényeges momentum, hogy a Pilisben levő Kesztölccel senki sem foglalkozott, pedig tudnak róla! Sőt meg is említik, de a nyelvészhagyomány a tolnai területre koncentrál. Nem igényel nagy nehézséget, hogy megtudhassuk, amit erről korábban írtak. Azt a pilisi települést már az 1075-ös garamszentbenedeki bencés apátság alapítólevélben is említik a következőképpen: *„Kestelci-ben 7 szőlőt és 5 szőlőművest és 2 ekényi földet”*[1] kaptak a szerzetesek.

Önkéntelenül is felvetődik a gondolat, hogy a másik területet is meg kell vizsgálni. Sőt, a teljes bizonyosság érdekében már régen meg kellett volna tenni. Ugyanis legfeljebb 2 (kettő) Kesztölcöt tartanak nyilván a magyarországi helységnévtárak és Csánki Dezső.[2] Lelkes György,[3] Vályi András[4] csak a pilisit (Esztergom vármegye) említi.

Dolgozatom célja e másik kutatási irány bemutatása. Ez a kutatási irány leginkább a földrajzi elhelyezkedésre teszi a hangsúlyt. Igyekszik a helyneveket pontosítani és ezek együttes előfordulását figyelembe véve rátalálni az igazi birtoktestekre.

Elsősorban a településneveket, helyneveket, patrocíniumokat tartom irányadónak, nem a domborzatot, helyi tájelemeket leíró (körtefa, mogyoró bokor, horhos, füzes…) részleteket.

Ez az utóbbi irányzat leginkább azokra a klasszikus forrásokra támaszkodik, amelyekre a nyelvészek, de néhány kritikus helyen másképp értelmezve azokat, más eredményre jut. A fél tucat legfontosabb forrást „alapkönyvként” kiemelem a többi közül:

1. Bárczi Géza: A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., Akad. K. 1951.
2. Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. MTA, 1890–1913. 3.
3. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 4. köt. MTA, 1998. + térkép melléklete (Györffy-féle térkép elnevezéssel). A térkép a dolgozat végén található.
4. Hoffmann István: A Tihanyi Alapítólevél, mint helynévtörténeti forrás: A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései. Akadémiai doktori értekezés, 2007.

[1] Köteles-Szőke Melinda: A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. (Szempontok interpolált okleveleink nyelvészeti vizsgálatához. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem. 2013. 31. p.

[2] Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. MTA. I. és III. kötet 1890–1913.

[3] Magyar helynév-azonosító szótár. Szerk. Lelkes György. Talma, 1998. 305. p.

[4] Vályi András: Magyar országnak leírása. 2. köt. Buda, 1799. 357. p.

5. A Pannonhalmi Szent-Benedek rend története (PRT) szerk.: Dr. Erdélyi László X. kötet. A Tihanyi apátság története, Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701. 421 p. írta Dr. Erdélyi László)
6. Zelliger Erzsébet: A Tihanyi Alapítólevél. Bencés K. 2005.

A kutatás szempontjából jelentős körülmény az a változatosság, amivel a különböző területeket megnevezték. Egy terület számos hasonló (és kevésbé hasonló) megnevezése esetén mindig el kell gondolkozni a kutatónak. Figyelembe kell venni azt a „fordító-ferdítő" valószínűséget, hogy esetleg nem magyar anyanyelvű írta az Alapítólevelet, így az elhallás után a helynevek többféleképpen is előfordulhatnak. Ronthatta a pontos írásmódot, hogy a helyek neveit latinul, vagy latinosan, vagy ahhoz hasonlóan írták le. További természetes módosuláson, vagy szándékos átkeresztelésen estek át idővel az elnevezések, mert ezen a területen több nép is lakott az idők folyamán.

Véleményem szerint ki kell térni a felhasznált oklevelekre és a felhasználásuk módjára is. Szinte természetes volt eddig, hogy az interpolált szövegeket elemezték.

1. Szerintem már logikaliag is hibás, ha egy eredetihez több hamisítottat keverünk. Eddig a szóba jövő okleveleket (1055 Alapítólevél, 1211 Összeírás, 1358 Szent László korára hamisított) szinte egyenrangúan használták fel, pedig csak az 1055-ben keletkezettet tekintjük hitelesnek.
2. A hadiút megnevezése csak az 1055-ben fordul elő, így a továbbiakban számomra kérdőjeles azt ugyanazon tájon keresni. Azt már tudjuk, hogy Kesztölc 1075-ben kikerült a tihanyiak tulajdonából és a hadiút sem szerepel többé. Ezért én csak a hiteleset használom.
3. Számomra meggyőzőbbnek tűnik, ha egy adott időpontban megnevezett településeket és birtokot sikerül azonosítani, mintha más-más időpontokban létező, de bizonytalan helyszíneket illesztenénk egymás mellé.
4. Tudjuk, hogy az oklevélhamisítások gyakori oka, hogy az elvesztett területek helyett igyekeztek egy másik kiszemelt terület elbirtokolni. Az oklevelek másolásakor kicsit módosítottak a szövegen, hogy egy másik település, vagy birtok is szóba kerülhessen a határviták során.

A Kárpát-medencében sok településnév többször is előfordul, ezért csak az együttes előfordulások vezethetnek eredményre. Az így megtalált birtokok határainak pontos kijelöléséhez adhatnak segítséget a domborzatot leíró részek, a fellelhető tereptárgyak.

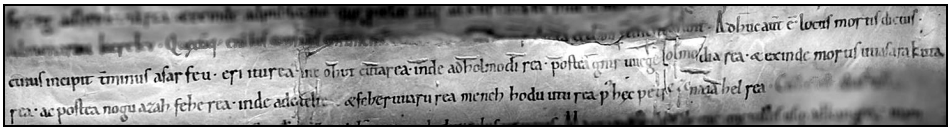
Amit korábban a helyek egymástól való messzesége kétségessé tett, azt a kutatás későbbi szakaszában tanulmányozott források igazoltak.

Véleményem szerint elég kicsi a valószínűsége annak, hogy 4-5 településnév más területen is együtt előforduljon. A mi esetünkben a Pilisben található helyneveknek a fejér-tolnai tájon nyomát sem találjuk. A gondot csak fokozza, hogy ott a „hadiút" csak nagyjából van meghatározva, régészeti feltárása nem ismert. A bizonyításnak szánt adat a cca. 700 évvel későbbi és a Habsburg katonai felmérésekből

származik. Ezzel szemben a pilisit Soproni Sándor 1950-ben már régészeti szempontból is leírta.[5] Az út kialakítása megfelel a hadiutak építési előírásainak – ahogy Kaszala László könyvében olvashatjuk[6] –, tehát hadiútnak mondhatjuk.

II. A 12. birtoktest helyneveinek áttekintése

Az eredeti oklevél 12. birtokának leírása, ahogy ma is láthatjuk *(1. ábra)*:

A vizsgált birtok latin nyelvű leírása, ahogy Szentgyörgyi Rudolf betűhív átiratában szerepel:
Adhuc autem est locus **mortis** dictus • (30. sor) cuius incipit terminus a **sar feu • eri iturea** • (h)inc **ohut cutarea** • inde ad **holmodi rea** • postea **gnir uuege holmodia rea** • & exinde **mortis uuasara kuta** (31. sor) rea • ac postea **nogu azah fehe rea** • inde ad **ca(s)telic** & **feheruuaru rea meneh hodu utu rea** post hęc **petre zenaia hel rea**

Ugyanez a szöveg Holub József és Érszegi Géza fordításában:
Van még azután egy **Mortis** nevű hely, amelynek határa a **Sar feunél** kezdődik, innen az **Eri iturea**, innen **Ohut cutarea** megy, innen **Holmodi rea**, majd **Gnir uuege holmodia rea** és innen **Mortis uuasara kutarea** s ezután **Nogu azah fehe rea**, innen **Castelichoz** és a **Feheruuaru rea meneh hodu utu rea**, azután **Petre zenaia hel rea**.

1. Castelic

A **feheruuaru rea meneh hodu utu rea** mondatrészről a 31. sorban szól az Alapítólevél. Az idézett mondatban a Fehérvár megnevezése előtt ***Kesztölcöt*** említi: **inde ad castelic & feheruuaru rea meneh hodu utu rea**, ami egyszerűen lefordítva: Kesztölcről Fehérvárra menő út, vagy Kesztölc és Fehérvár közötti út. Szentgyörgyinél[7] a „szó szerint" megadott fordításában *„ (egyik irányban) castelicra és (a másik irányban pedig) feheruuaru rea"*. A tatárjárás előtti korban a törvény szerint az utaknak a végpontját kellett meghatározni, attól fogva egészen a mohácsi vészig az útirányt is Glaser írása szerint[8]. Ez a hivatkozás vezet el minket a hely meghatározásának újragondolásához. Az Ördög Ferenc[9] által készített Helynévmutató Csánki Dezső Magyarország történeti földrajzához című munkájában is csak két helyen található ilyen nevű helység, a Pilisben és Tolnában.

[5] Soproni Sándor kézirata a Ferenczy Múzeum adattárában a 1313-78 nyilvántartási számon.
[6] Kaszala László: Hadiútépítés. Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, 1999. 8. p.
[7] A Bárczi fordítás változata in: Szentgyörgyi Rudolf: A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. Bp. 2010. Doktori disszertáció, ELTE BTK. 99. p.
[8] Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. In: Századok, 1929–30. 138. p.
[9] Ördög Ferenc: Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához, Akad. K. 2002. 426. p.

A Tolna megyeiről részletesen írtak már korábban is, de a Pilisben találhatóról nem, pedig két különböző birtokon lévő, kétféleképpen írt településről van szó.

Erdélyi László szerint: *„Kesztölcz nevű falu 1240 táján már van Tolna megyében (Csánki Tört. Földr. III. köt. 425. l.), de a megye déli szélén, Báttaszék vidékén, tehát Faddtól annyira messze, hogy ez mint útirány is szokatlan volna határleírásban. A határjárások rendesen szomszédos falvak, helységek nevével jelölik meg az előforduló utak irányát vagy olykor nevezetesebb városokkal. Kesztölc azonban sem nem nevezetes, sem nem szomszédos nem volt. Azért az 1055 évi »Kaztelic« névre nézve más megoldást kell keresnünk s ezt megadja az 1211. évi határjárás, mely többször emlegeti Talana v. Tollona castrumba vezető utat. A Kasztelicz tehát valószínűleg nem más, mint a »castrum«, »castellum« szláv alakja s egyszerűen csak a közeli »vár«-at, »kastélyt« jelenti, t. i. Tolna várát, a melynek az Aquincum-Óbuda és Paks felől érkező nagyútján, hadútján, a mai állami úton, el lehet jutni Báttaszékre s ennek vidékén talán Kesztölcre is. De az utóbbinak megnevezése, a sokkal közelebbi és fontos Tolna várának elhallgatásával, alig volna érthető.”*[10]

Erdélyi megkülönbözteti a kétféleképpen írt Kesztölcöt. Kaztelic Tolna vára, Castelic (Kesztölc, a mai Várdombtól nyugatra) akkor még jelentéktelen terület. 1240-ből van faluként való első említése, ami 1055-ben gyaníthatóan nem lehetett útmeghatározó pont.

Valójában Erdélyi és Bárczi is[11], bizonytalannak látja a tolnai Kesztölcre való hivatkozást. Így írja Bárczi: *„Az oklevél szövege nem világos, a mortis-i birtok határpontjainak felsorolása rendjében így szól: inde adcastelic & feheruuaru rea meneh hodu uturea, ami érthető úgy, hogy a castelic és a Fehérvárra menő hadi út külön, egymáshoz közel álló határpont (ez esetben a Bátaszék vidéki Kesztölcről szó sem lehet (sic!)), vagy pedig, ami sokkal valószínűbb, az egyetlen határkijelölő az az út, amely (egyik irányban) castelicre és (a másik irányban) Fehérvárra megy”*. Más lokalizációs elgondolást is kérdőjelez. A mai Kesztölc vonatkozásában: *„elhelyezése bizonytalan”*. Az Alsónyék közeli területtel kapcsolatban: *„ez az azonosítás sem feltételenül meggyőző. A Bátaszék melletti Kesztölc mindkét esetben igen távol van a kérdéses birtoktól”*… Végül az utolsó lehetőséget vizsgálva megállapítja. *„…valahol Bikács és Fadd között keresnünk egy Kesztölcöt, amelynek azonban semmi nyoma”*.

Pais Dezső[12] elgondolkodtató és részletes elemzést írt A római castellum szláv-magyar folytatásai címmel a Magyar Nyelv című lapban. Több példán keresztül világít rá, hogy szláv nyelvekben is átvett szóként szerepel az itt magyarul megjelenő településnév.

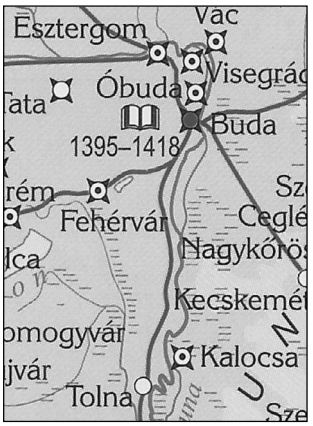
---

[10] A Pannonhalmi Szent-Benedek rend története (PRT) X. 417. p. 2. lábjegyzet.

[11] Bárczi Géza: A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., Akad. K. 1951. 40. p.

[12] Pais Dezső: A római castellum szláv-magyar folytatásai. Magyar Nyelv, 1949. XLV. évf. p. 107–115.

A szláv szótárakat magam is megvizsgálva meglepődve tapasztaltam, hogy leginkább ezeket olvashatjuk: kreposzty, utvrda, tvrdava, pevnoszty, opevnenie, ukrerenléhce. Csak a lengyelben találtam kostel szót, amiről Pais is írt, de véleményem szerint hangtanilag elég messze áll a Kesztölctől. Talán inkább két külön nyelvi átvételnek gondolom. Ennek ellenére a mai napig szláv eredetűként van elterjedve. Ugyanitt írja Erdélyi, hogy ez az út *„Aquincum-Óbuda"* felől jön. Ezt támasztja alá a Történelmi atlasz[13] 1301–1437 közötti időszakhoz rajzolt térképe is.

2. ábra. Az út Tolnáról Budára vezet

Mindezek alapján a következő megállapításokra jutottam:

- Az Alapítólevélben a Kesztölc megnevezés nem csak két különböző formában, hanem két különböző helyen fordul elő. **A „castelic" Kesztölc települést jelenti és a 12. birtokon van, míg „kaztelic" Tolna vára és a 13. birtok része.** Hiszen az utóbbi birtok leírását maga az oklevél is így kezdi: *„Ezek mellett másutt van…"*, ami ezt a megkülönböztetést indokolja. Ezek alapján válik szét a két helyszín és válik érthetővé az új területi meghatározás.
- A második katonai felmérés (1806–1869) térképén szerepelő tolnai Kesztőcz Berg nem település, hanem egy kisebb hegy Várdomb község mellett.
- Székesfehérvártól való távolsága hozzávetőlegesen 130 km, amely túl nagynak tűnik a birtokleírásokban szokásos távolságokhoz képest. Ezzel szemben a Pilisben ez nagyjából 30 km.

A jelenleg is megtalálható pilisi Kesztölc történetében jelen vannak az Árpád-kori történelmi helyek és események. Többek között közel van a híres Klastrompuszta, bencés és pálos emlékekkel.[14] Az eddigi források alapján a pilisi helyszín a valószínűbb.

2. Feheruuar (31. sor)

Kesztölctől délkeletre található egy várrom és városmaradvány, amelyet több szempontból is megvizsgálva az ősi ***Fehérvár***nak tekinthetünk.[15] A turistatérképen is könnyen megtalálható ez a hely: Budakalásztól nyugatra lévő Monalovac domb és környéke.[16] Ezen a területen nem jelez semmit a Régészeti topográfia, pedig

[13] Történelmi atlasz. Szerk.: Bognár Zalán, Bakos János. Cartographia, 2007.
[14] Kesztölc története: Forrásfeldolgozás és bibliográfia. Szerk. Radovics Istvánné, Katona István, Kesztölc, 1999. 73 p.
[15] Dr. Lánszki Imre kutatásai, *www.osbuda.hu*; saját terepbejárás; Anonymus, Kálti Márk, Kézai Simon krónikái, Hess András Budai Krónikája több helyütt
[16] Pilis Visegrádi hegység turistatérkép. Cartographia. 2005. ISBN 963 353 116 0 CM

nagy kiterjedésű épületromok találhatók. A romok beborítják a domb tetejét, oldalát és több száz méteren felkúsznak a Kevélyek oldalába. A domb teteje teljesen sziklás, kevés föld takarja, és az aljnövényzet mellett az 50-es években ültetett, tájidegen feketefenyők állnak rajta. Itt található a sziklák közé ékelve egy állandó vizű tavacska, vagy forrás. Nem messze tőle másik vízfelület is látható, amelyik olyan, mint egy sziklai fürdőmedence. A kettő között van egy kőfaragvány, amelyik akár vízvezetőként is szolgálhatott. Szétszórva fekszenek még kőből faragott oszloptöredékek, oszloptartók, csatornazáró félköríves kőlapok és más egyelőre nem ismert rendeltetésű faragványok. Már látható az a csatornarendszer, amelyik a domb teteje felé vezet több méterrel a föld alatt. A csatornarendszer alján égetett agyaglapok vannak, talán a víz áramlását segítendő. Ezekhez tartoznak a függőleges járatok, amelyek záró fedelei lehetnek a félköríves kövek. Elég nyilvánvaló, hogy rombolás történt, mert a feltöltéseket megbontva előbukkan egy település alaprajza. Külön érdekesség, hogy egy nagy templom alapvonalai is jól látszanak.

Mindezek ellenére mégsem lett ismert hely. Még Györffy György sem vette észre, aki megírta ennek a területnek a történeti földrajzát[17], csak dr. Lánszki Imre, aki 2000-ben bukkant rá. A Fehérvár elnevezése is tökéletesen érthető, ugyanis közel van hozzá a budakalászi édesvízi fehér mészkőbánya, amelyik a legtisztább fehér mészkövet adja. Sajnos ez a kőzet azonban mállékony, ami nem kedvezett az ebből készült épületek tartósságának. Ez a kőbánya jelenleg is működik.

A Pilis hegység ezen része mélytengeri mészkőből, márgából és dolomitból áll.[18] A mészköve tartós, de nem fehér, ezért díszítő faragásra nem ezt használták.

Sajnos az MRT 7.[19] kötete sem mutat itt semmit, pedig számos hivatkozás illik erre a helyre.[20;21] Ezzel szemben a környező településeket (Budakalász, Csobánka, Pilisvörösvár, Pilisborosjenő, Pomáz) gondosan feltárták és leírták. Tehát a két hivatkozott helység megtalálható és a közöttük vezető út hossza körülbelül 30 km.

---

[17] Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 4. köt. Pilis megye

[18] Magyarország földje: Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére. Főszerkesztő Karátson Dávid. Budapest, 1997. 355. p.

[19] Magyarország régészeti topográfiája 7. (Pest megye régészeti topográfiája 1.) Budai és a Szentendrei járás 389 p., 60 p. ff kép, 6 db színes melléklet

[20] Anonymus: Gesta Hungarorum, (ford.: Pais Dezső) Magyar rév fejezete: …átkeltek a Dunán. A révet, ahol az átkelést végrehajtották, Magyar-révnek nevezték el azért, mert a hét fejedelmi személy, akit hétmagyarnak mondtak, ott hajózott át a Dunán. Mikor odaát voltak, tábort ütöttek a Duna mellett a felhévizekig. Ennek hallatára a Pannónia földjén lakó összes rómaiak futással biztosították életüket. Másnap pedig Árpád vezér meg minden főembere, Magyarország valamennyi vitézével együtt, bevonult Attila király városába. Ott látták a királyi palotákat – egyeseket földig romban, másokat nem – és fölötte csodálták mindazt a kőépületet. Kimondhatatlanul felvidultak, mivel érdemesek lettek arra, hogy elfoglalják – s méghozzá háború nélkül – Attila király városát, kinek az ivadékából származott Árpád vezér. Továbbá Berenik Anna: A félremagyarázott Anonymus. 4. köt. Árpád fejedelem nyomában

[21] Kézai Simon mester: Magyar krónikája (ford.: Szabó Károly) I. fejezet. 5. §. Árpád szállásáról túl a Dunán. És midőn a Dunán átkelve Pannoniába béjöttek, maga Árpád azon helyt üté föl sátrait, hol most Fejérvár városa van telepítve. S az a hely vala Árpád vezér első szállása.

3. Hodu utu

Jelenleg is vezet út Kesztölcről Monalovacra az erdőn keresztül. Magam is jártam rajta és meglepő módon azt tapasztalhattam, hogy az erdő közepén kővel kiépített út található. Ez azt jelenti, hogy az út lapos kövekkel van kirakva és a széleit ferde, támasztó kövek tartják az elmozdulás ellen.

Az út hadi jellegéhez is kerestem információkat, mert nem lehet véletlen, hogy ezt emelte ki az Alapítólevél írója. Az utak tipizálásáról, elnevezéseikről, jelentőségükről és elhelyezkedésükről számos kapcsolható forrást találtam.

1. Szilágyi Magdolna[22] az utakat több szempont alapján különbözteti meg. Elsősorban az utak használata alapján, továbbá tulajdonviszonyok és jogi fennhatóság, közlekedési módok szerint, az utak fizikai tulajdonsága alapján (felszín, anyag), ill. morfológiai jellemzőik szerint. Szó szerint idézve őt: *„A középkori írott forrásokban az utakat jelölő latin és magyar kifejezések leggyakrabban az utak használatára vonatkoznak."* Ennek alapján megkülönböztet hadi, egyházi, mezőgazdasági és ipari utakat. Tehát az első helyre sorolt hadi út a következő formában fordul elő: váruta, várút, hadút, hadiút, via castri / exercituum.
2. Az út *„hodu utu"*, azaz a hadi útnak való értelmezése is bizonyítást nyerhet azzal, hogy a királyi vártól Kesztölcön keresztül Esztergomba vezet. Tehát a király *„hadi útjának"* tekinthető, mert az *„esztergomi nagy úttól"* (via magna strigoniensis) kissé keletebbre, a Kevélyek oldalában, az erdőn keresztül *„védetten"* vezet az esztergomi érsekhez, Magyarország egyházi vezetőjéhez. Még az a kijelentés is igaz rá, amit az iskolában tanultunk, hogy a király az érseket meglátogatván egy nap alatt vissza is ért saját várába.
3. A pilisi *„királyi utakat"* említi Sín Edit Szentendre történelméről szóló írása is, amely a Pest Megyei Múzeumi Igazgatóság honlapján található.[23]
4. Ez az út egyezést mutat a Benkő Elek által leírt úttal, amelyik nem római építésű és a hegyek oldalán halad[24]: *„ …a régészeti kutatás egy másik út maradványait is felfedte, amely a Hosszúhegy oldalában bevágódva szelte át Pilisszántó és Csobánka határát, majd a Kis- és Nagy-Kevély oldalán haladva, Pilisborosjenő és Üröm határán átvágva szintén Óbudára érkezett."*
5. Ezzel kapcsolatban már korábban Glaser Lajos[25] írt a korábbi és későbbi fővárost (Esztergom és Buda) összekötő utakról. *„A Csabának vivő*

[22] Szilágyi Magdolna: Középkori utak a Dunántúlon – Régészeti kutatásuk módszerei és lehetőségei. Magyar Régészet Online Magazin 2012 Nyár

[23] Sín Edit: Szentendre történelme. *www.pmmi.hu/hu/history* oldalon: A Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága története, Szentedre történelme című fejezetében

[24] Benkő, Elek: Via regis – via gregis. Középkori utak a Pilisben. In: „Fél évszázad terepen". Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szerk. Kővári Klára, Miklós Zsuzsa. Budapest 2011. 116. p.

[25] Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. In: Századok, 1929–30. 151. p.

buda-brünni út mellett három buda-esztergomi utat ismerünk. Az első Solymár előtt ágazott el a Csaba felé vivő úttól és Szántón, Cséven és Kesztölcön át vitt a dorog-esztergomi útig. Említi Róbert Károly 1326. évi oklevele[26], az esztergomi káptalan 1355. évi oklevele[27]. Erre vonatkozik Róbert Károly 1326. évi oklevelének egyik nagyútja."[28] Lipszky, Fried, Görög és Müller is ismerik.[29] Véleményem szerint ez az útleírás megegyezhet a Benkő Elek által leírttal.

6. Az 1338. március 29-én kelt oklevélben[30] *(Dl 16749)* is megemlítik ezt az utat. A budai káptalan Wyllermus Druget nádornak tett jelentésében, melyben a Nyulak szigeti Boldogságos Szűz-monostor apácái… részére iktatást elrendelő oklevelének megfelelően: *„Chew birtokra mentek a szomszédok és az alperes Chew-i nemesek jelenlétében, és a mondott 2 ekényi földet minden haszonvétellel királyi mértékkel megmérve, határjelek emelésével mások birtokaitól elkülönítve az apácáknak iktatták, nem lévén ellentmondó. Hj.: Wolmoth birtok kelet felől; wlgariter Berch nevű kis hegy; a birtok egyháza; nagy út; remeték kertje (ortus heremitalis); hegy;* ***nagy út, ami Fehérvárra (Alba Regalis) megy****; szántóföldek vége; Chew és Cholnuk birtok közötti út; szántóföldek vége; kaszáló és mellette szántóföldek; árok; hegyen az esztergomi apácák szőlői; wlgariter Fenyeubukur nevű bokor; Daag birtok felől ezen szőlők árka; a 2 ekényi földön belül fekvő szőlő, ahol elkülönül Daag-tól és a Chew-i nemesektől."*

Bödőcs András[31] doktori disszertációjában többek között foglalkozik ezzel a területtel is és hivatkozik Simonyi Dezső[32] kutatásaira: *„Simonyi Dezső szerint a Brigetioból Aquincumba vezető út Piliscsév és Pilisszántó határán kettéágazott, az egyik út a Vörösvári-árokban vezetett Aquincum felé, a másik Pilisszántón, Csobánkán, Pilisborosjenőn és Ürmön keresztül haladt. Ez az út Pilisborosjenőről" … „a templom mögötti felső úton vezet Üröm északi részéhez. Itt hirtelen délre kanyarodva templom előtt kellett az útnak folytatódnia tovább a*

[26] Fejér: VIII. 3. 108: „in medio magne vie per quam itur versus Budam". In: Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. In: Századok, 1929–30. 151. p.

[27] Anjoukori okmánytár VI. 281: „viam magnam de villa Zantou in civitatem Budensem directe ducentem". In: Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. In: Századok, 1929–30. 151. p.

[28] Tud. Akad. Mircse-féle gyűjt.: Tört. tár új folyam XI. 298: „via magna que venit de ecclesia sancte Margarethe versus comitatem (civitatem) Strigoniensem". In: Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. In: Századok, 1929–30. 151. p.

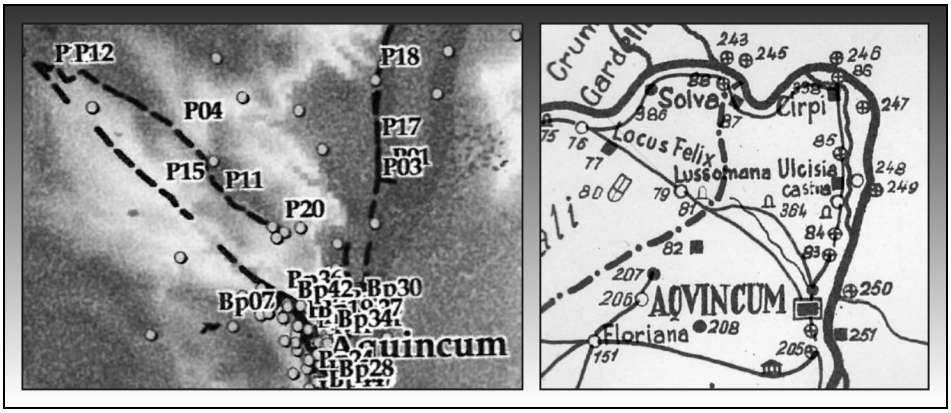
[29] Lipsky, Müller térképei; Fried: General Post- und Strassenkarte des Königreichs Ungarn, Wien 1848; Görög-Kerekes: Magyar Átlás, Wiennae 1802. In: Glaser Lajos: Dunántúl középkori úthálózata. In: Századok, 1929–30. 151. p.

[30] Anjou-kori oklevéltár XII. 1338. Szerk: Pitti Ferenc, Budapest-Szeged, 2012. p. 105.

[31] Bödőcs András: A római kori úthálózat térinformatikai vizsgálata a mai Magyarország területén. Doktori disszertáció. 2008. ELTE 428. p.

[32] Simonyi Dezső: A Brigetio-Aquincum közti diagonális (Pilis-Csév-Óbuda) útvonal kérdése. EPhK 60 (1936) 44–55.

Kálvária felé, ahol aztán nyoma vész… valószínűnek látszik, hogy a Kálvária környékétől utunk párhuzamosan halad a mai úttal az Ürömhegy aljáig, hol délkeleti irányba fordulva … vezetett Aquincum polgárvárosába."

3–4. ábra. A két út megjelenítése Bödőcs András doktori disszertációjában és Graf András könyvében

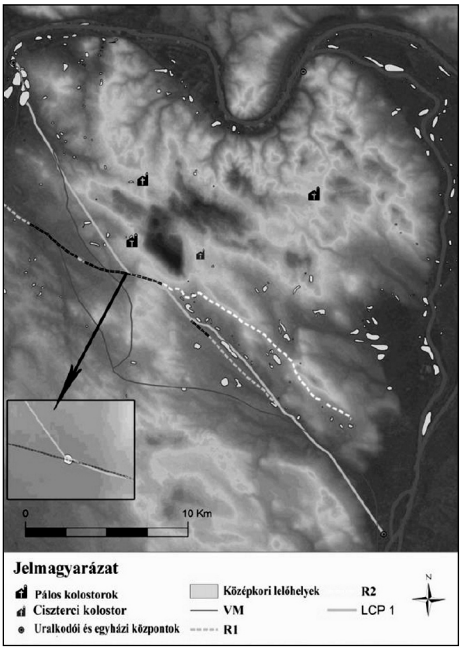
Továbbá idézi Soproni Sándor kutatásának eredményét Graf Andrástól[33] az MRT 7. kötetéből,[34] melyben ezt írja: *„egy kutatóárokkal vizsgálta meg az út szerkezetét. Eszerint az út felszínét alkotó kövezés az út szélén 15 cm, a közepén pedig 25 cm vastag. Az út megnyugtató keltezéséhez további kutatások szükségesek."*

Az út vonalvezetése és kövezése rendkívüli hasonlóságot mutat a rómaiak által épített utakhoz. Sőt az utak készítését ők is a perzsáktól vették át, ahogy Mári László írja.[35] *„A történelem során először a perzsa birodalom épített katonai céllal összefüggő úthálózatot. Ezek az u.n. királyi utak gyors és biztos összeköttetést teremtettek a birodalom fővárosa Susa és a tartományok nagy városai Ekbatana, Sugdinia, Persepolis és Babilon között."* Majd így folytatja: *„A rómaiaknak a perzsa hadiúthálózat szolgált mintául nagy útépítéseik során."* Később: *„Az utat lehetőleg mindig vízszintesen és egyenesen vezették." „Az utak szélességét fontosságuk, illetve forgalmi jellegük határozta meg. Városi főútvonalak általában 8-12 m szélesek, az elsőrendű katonai utak 4-4,75 m szélesek, a mellékutak 3-3,75 m szélesek."*

Pető Zsuzsa Eszter további régészeti vizsgálati eredményeket közöl erről az útról 2014-ben megjelent tanulmányában.[36] A GIS (Geographical Information System – földrajzi információs rendszer, térinformatika) rendszerbe felvitt Pilis

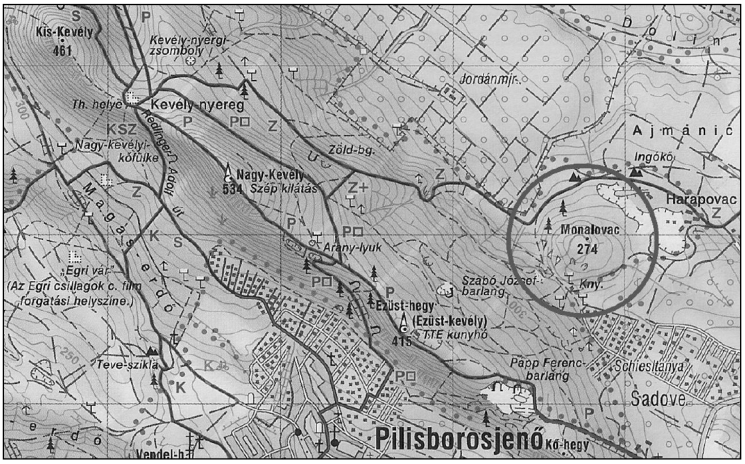
[33] Graf Andras: A Pannónnia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. Magyar Nemzeti Múzeum, 1936. 39. p.
[34] MRT 7. kötet 156. p.
[35] Mári László: Hadiútépítés. Budapest. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, 1988. 6–7. és 9. p.
[36] Pető Zsuzsa Eszter: Római vagy középkori? történeti utak a Pilisben. Magyar Régészet online magazin 2014. ősz. *www.magyarregeszet.hu/?page_id=279#post-6996*

helyeiről pontos számításokat tud végezni a digitális rendszer. *„Utak esetében ilyen módszer az ún. least cost path analysis (LCP), amely meghatározza két pont között a leghatékonyabb útvonalat idő, nehézségi fok és egyéb szempontok alapján. Abból kiindulva, hogy a gyalogosan vagy szekérrel közlekedők számára minden korban a legegyszerűbb utak feleltek meg a leginkább, az LCP sikerrel alkalmazható a történeti útvonalak rekonstruálására is."* A közölt képen az LCP1 útvonal egybeesik a Benkő Elek, Bödőcs András által és az általam is azonosított úttal.

5. ábra. A leghatékonyabb generált útvonal (LCP1) köti össze Esztergomot Óbudával. Útközben érinti Csobánka (Boron), Pilisszántó, Klastrompuszta, Kesztölc településeket

A Monalovac dombtól nyugatra, a Kevélyek oldalában kőfejtések, tájsebek találhatóak. Bányáknak nevezik őket, pedig személyes tapasztalatom szerint az egyszerű kőfejtések mellett barlangok, alagutak, és más építmények is vannak. Ugyanígy az utak mellett is számos faragvány, épületmaradvány látható. A szórványosan előforduló „kőlikak", zsombolyok szintén ember által formált, átalakított természetes sziklanyílások. E területeket leszámítva a központi helyen így is kb. 20 hektár szinte folyamatosan beépített terület nyomai találhatók.

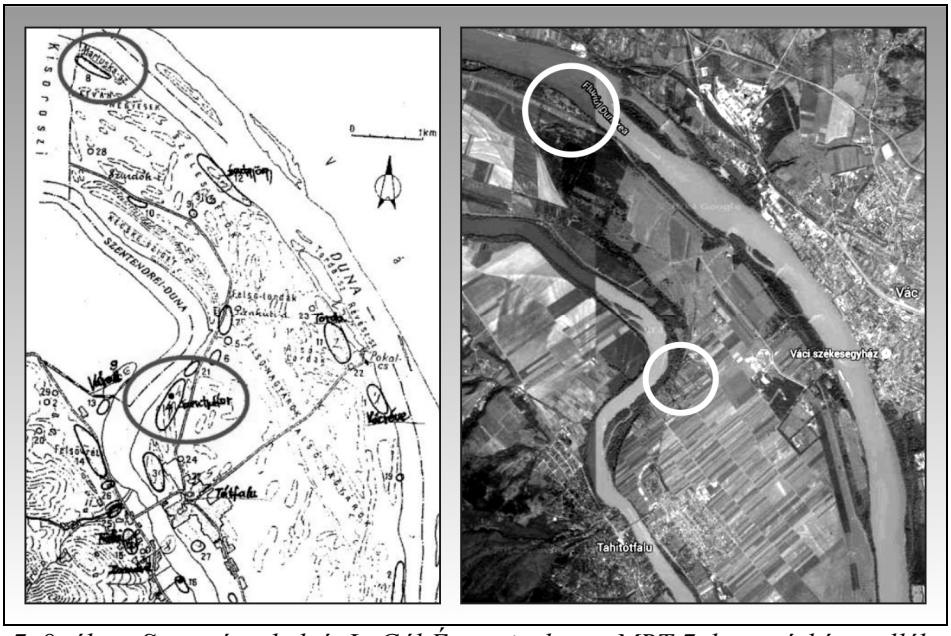

6. ábra. A központi terület a Kevélyek délkeleti részén, a Monalovac dombon található

4. Petre

A **petre zenaia hel rea** (31. sor), azaz *„Petre szénája nevű helyig”*, ami a mai Tahitótfalu mellet lévő, korabeli Szentpéter települést nevezheti meg támpontnak *(Györffy-térkép)*. Ez a hely nagyjából 22 km-re fekszik Kesztölctől, amely egy valós birtok szélső határpontjai lehettek. A hely azonosításához Mező András Patrocíniumok a középkori Magyarországon[37] című könyve adott megerősítést, mert Szentpéter puszta nevű helyet jelez a mai Tahitótfalu észak-nyugati határában.[38]

További említéseket találunk egy 1609-ből származó összeírás töredékből[39] és a MRT 7. kötetéből[40] a következőképen: *„XIV–XVI. századi falu, 1546 óta pusztaként emlegetik. Nevét dűlőnév is őrzi”*.

7–8. ábra. Szentpéter helyét L. Gál Éva rajzolta az MRT 7. kötet térkép mellékletére (balra). Ugyanezt a helyet a Google Maps is hasonlóan mutatja (jobbra). Ettől északra van a korábbi Martuska sziget (korábban Martos sziget), Felső Martos hegyének támpontja

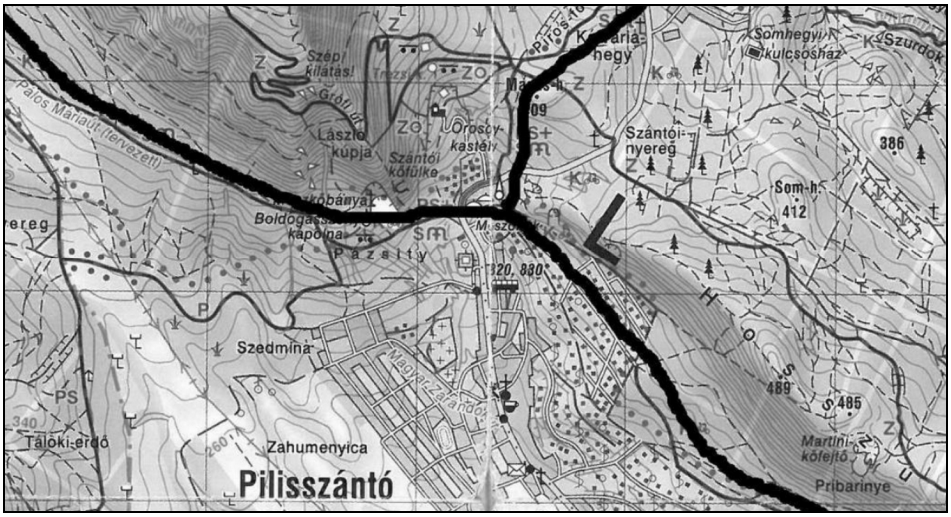
Ennek az útnak kiemelkedő jelentősége lehetett, mert a Vácról, a váci egyházmegye központjából a Vác-Vácréve átkelőn, majd a Szentendrei-szigeten és a Szentpéter-Tahi réven átjutva lehetett csatlakozni a limesútra és a Kesztölc felől

[37] Mező András: Patrocíniumok a középkori Magyarországon. METEM, Bp., 2003.
[38] u.o. 8. számú település 377. p.
[39] OL, NRA (E 148), 860/59. In: L. Gál Éva: Tahitótfalu múltjából (XVI–XVIII. század). Tahitótfalu, 2004. 12. p.
[40] MRT. 7. köt. A Budai és Szentendrei járás. Akadémiai K. Bp., 1986. In: L. Gál: Tahitófalu…4. p.

jövő hadiútra. Ez Esztergom-Párkány révtől jön, érinti az esztergomi érsek főegyházmegyei központját, és Pilisszántónál találkozik a „váci úttal”.

Tehát ez a birtok egyházi központok közelében található, a kor jelentős dunai átkelő helyeinek ölelésében és két esetben a hozzájuk vezető utak találkozásában. Talán a terület főútjának is nevezhetjük emiatt.

A 2019. szeptemberi helyszíni bejárásunk tapasztalatait figyelembe véve igazolódni látszik az út főútvonal jellege, ahogy Pető Zsuzsa digitális térképén már láthattuk. Ugyanis ezen kívül, vagy a hegység belsejében, nehézségek árán lehet közlekedni, vagy nagy kerülővel lehet dél felé haladni.

9. ábra. Az utak Pilisszántón találkoznak

A hadiúttal kapcsolatos helynévi értelmezés Hoffman István akadémiai disszertációjában is megtalálható. Az általa megadott mindhárom fordítás variáció ezen a területen helyesnek bizonyul. Akár a *„Kesztölcről Fehérvárra menő út”*, akár a *„Kesztölc és Fehérvár közötti út”* formát vizsgáljuk.[41] Az egyik legtalálóbb mégis a Hoffmann által idézett Bárczi-féle fordítás változat: az *„(egyik irányban) castelicre és (a másik irányban) Fehérvárra megy”*[42] A másik jól illeszkedő fordítás Szentgyörgyinél[43]: *„[az egyik irányban] castelic-ra, és [a másik irányban pedig] feheruuaru rea ti. menő hadút”*. Ugyanis a Petre szénájától (Tahitótfaluból) érkező út a két település között ér ki a hadiútra, ahonnan mindkét irányba lehet fordulni. Ez a hely Pilisszántó, ahogy korábban is láttuk. Ezt a helységet a Pilis

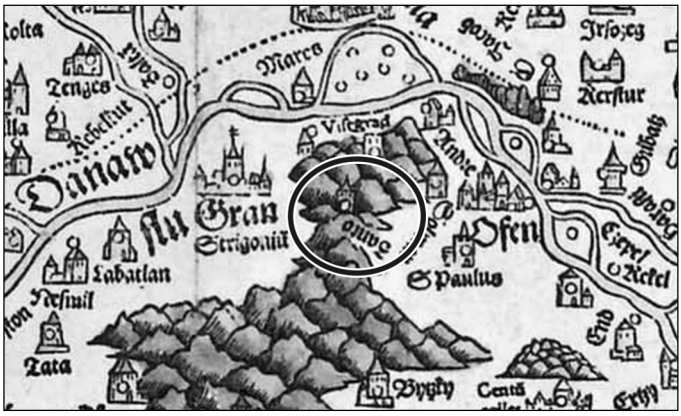
[41] Hoffmann István: A Tihanyi Alapítólevél, mint helynévtörténeti forrás: A régi magyar helynevek vizsgálatának alapkérdései. Akadémiai doktori értekezés, 2007. 214. p.

[42] u.o. 213. p.

[43] Szentgyörgyi Rudolf: A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. Bp. 2010. Doktori disszertáció, ELTE BTK. 99. p.

kapujának is mondják, mert itt van hegység belsejébe vezető jelentős út. Ez egyben a 12. birtok déli határútja.

A település jelentőségét az is alátámasztja, hogy stratégiai pontként rajta van az 1526-os keltezésű Lázár deák[44] féle – Magyarországot is ábrázoló – nagy térképen. A térkép a mohácsi vész után készült, hogy megjelenítse a stratégiailag fontos helyeket.

10. ábra. Pilisszántó, mint stratégiailag fontos hely a Lázár deák féle térképen

További magyar nyelvű szövegrészletek az Alapítólevél 12. birtokán, amiket szintén ezen a területen el tudok helyezni

5. Mortis

A birtoktest névadójaként megjelölt **locus mortis** (29. sor) nagy valószínűség szerint a régi **Felső Martos hegye** lehetett. Ez egy kisebb hegy, vagy domb volt, a Szentendrei sziget felső részén, Tahitótfalu északi határában. Ismert határpontként már szerepelt 1716-ban a Kisoroszi és Tótfalu közötti határvita irataiban.[45] A Martuska-sziget (régebbi nevén Martos-, vagy Tanya-sziget) mellett található, ahogy korábban is láthattuk a Szentpétert is megjelenítő térkép részleteken.

6. Morus

Az én olvasatomban a **morus uuasara kutu rea** (30. sor), azaz „Maros vásárának kútjára”, eltér a jelenlegi olvasattól, ami **mortis uuasara kutu rea**, azaz „mortis vásárának kútjára”. Erős nagyításban jól látható a Maros szóban az „u” betű különbözősége a „ti” betűkapcsolattól. Erre a problémára hívja fel a figyelmet Bárczi Géza is 1951-ben.[46] 1908-ban Erdélyi László bencés szerzetes

[44] Lázár deák térkép forrása
[45] Gál Éva: Buda környéke a töröktől való visszafoglalás idején 87. p. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 23. évf. 1991. p. 77–89.
[46] Bárczi Géza: A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., Akad. K. 1951. 35. p.

„morus-t" olvas,[47] amit 1929-ben Jakubovich Emil már „mortis-nak" lát.[48] A Collectio Diplomatica Benedictina CD-ROM[49] és Püspöki Nagy Péter[50] szintén „morus-nak" értelmez. Ez a hely a jelenlegi Nagymaros, ami kb. 16 km-re van légvonalban Kesztölctől. Ez fontos átkelőhely a Dunán Visegrádra, a szintén jelentős királyi várhoz. Feltételezem, hogy ez a kút most is létezik. Kőlapokkal van lefedve a nagymarosi kikötőnél a Fő tér, vagy Piac tér járószintje alatt, ahogy azt a helytörténettel foglalkozó barátom fényképein is láthatjuk.

11–12. ábra. A kutat rejti a két félkerek kőlap a nagymarosi Fő téren (Scheffer Miklós felvételei)

7. Nogu azah fehe rea (31. sor)

A „nagy aszó fejéig" értelmezésben Aszófőnek felel meg. A korábbi elgondolásomban a Györffy térkép alapján a Pomáz melletti Aszófőre gondoltam, ami az úttól kb. 2,5 km-re lehetett. A kutatás haladtával az idézett Györffy kötet[51] szöveges részében más lokalizációra találtam, amihez a szerző okleveles hivatkozást is tudott illeszteni. A forrás alapján ez a hely Visegrád környékén lehetett, ahogy hivatkozik a DL. 3652 számú oklevélben (1322) az: *„et med-em cd. monticuli a pt. Vysegrad supra v-m Ozofeu"* szöveggel. Ez az új hely jól illeszkedik a feltételezett birtokhatárhoz, mert Maros és a hadiút közé esik. A terület tihanyi kötődését tovább erősíti, hogy az apátnak még a XIII. században is maradt Esztergom alatt birtoka, ahogy Györffy térképén[52] láthatjuk.

[47] A Pannonhalmi Szent-Benedek rend története (PRT) szerk.: Dr. Erdélyi László X. kötet. A Tihanyi apátság története, Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701. 421 p. írta Dr. Erdélyi László

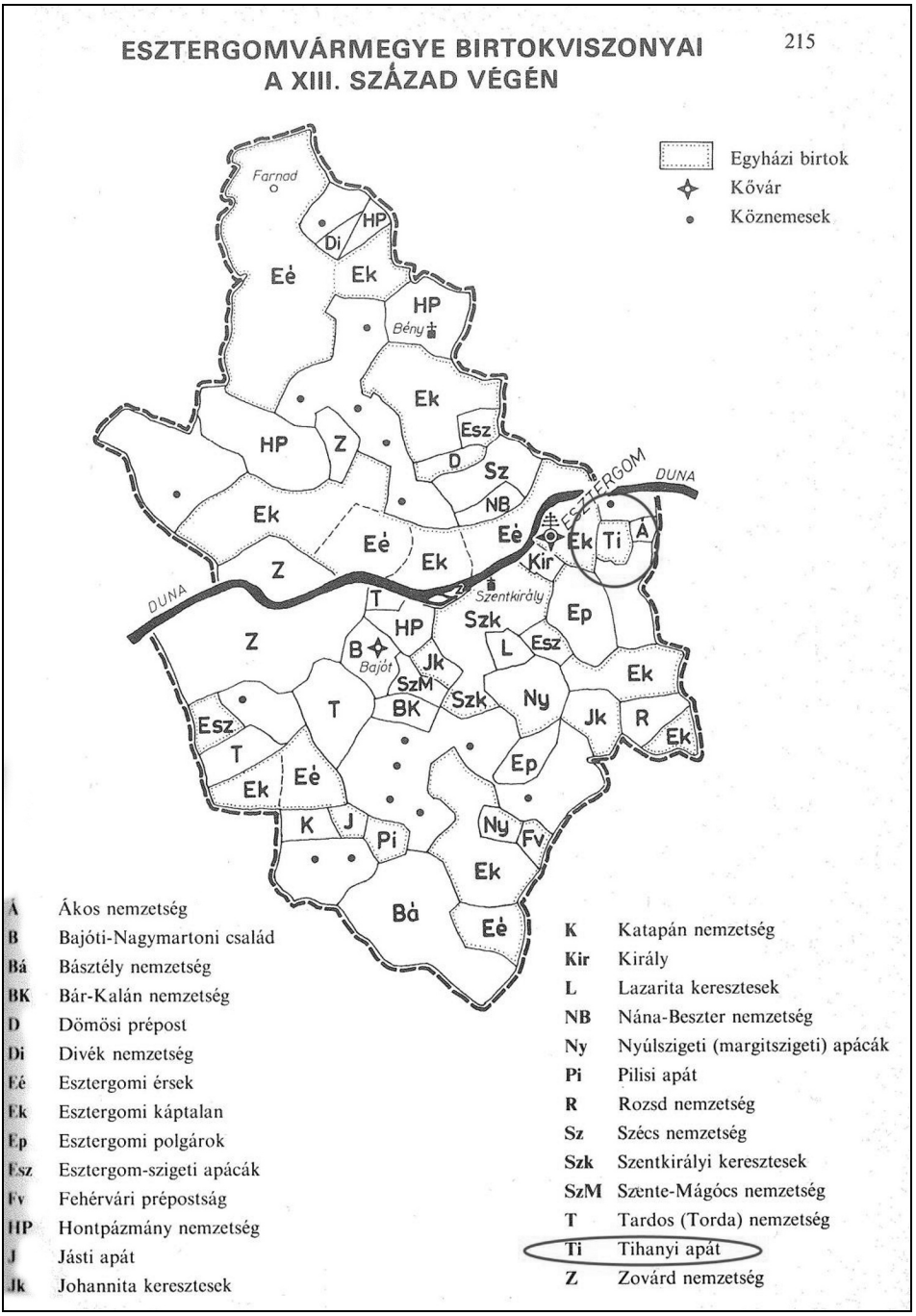
[48] Ó-magyar olvasókönyv. összeáll. Jakubovich Emil és Pais Dezső. Pécs, 1929. 22. p.

[49] Collectio Diplomatica Benedictina A Pannonhalmi bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei CD-ROM AlmaMater Zala Bt., 2001.

[50] Püspöki Nagy Péter: Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei… Madách, Pozsony 1986. 60. p.

[51] Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 4. köt. Aszófő szócikke 595. p.

[52] Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. 4. köt. 215. p.

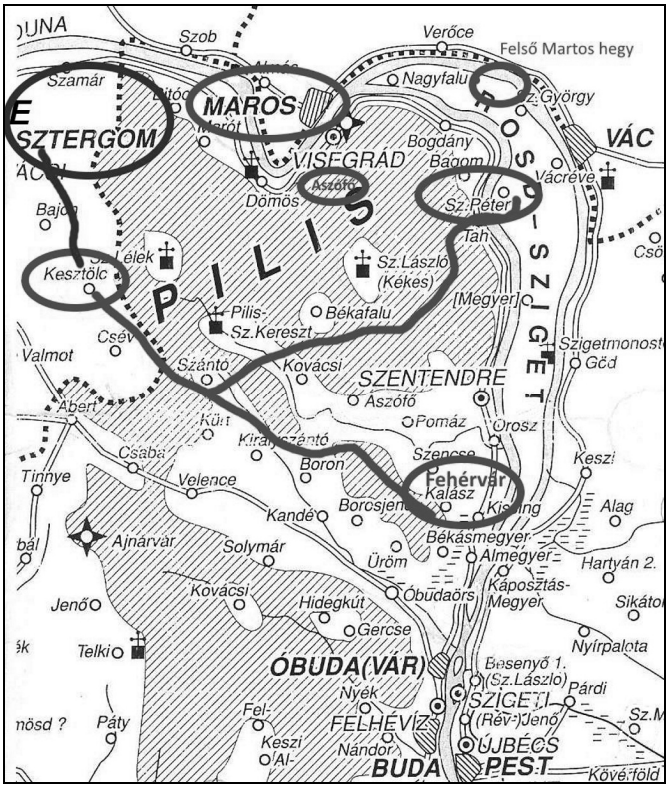

13. ábra. A tihanyi apát maradék birtoka Esztergom alatt

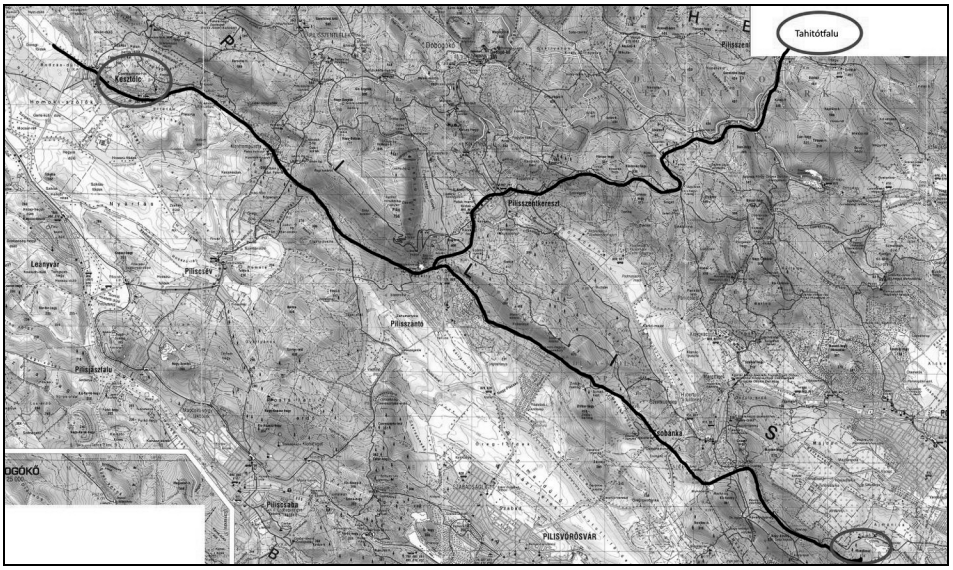
III. Összefoglaló

Tehát a keresett hadiút és a hozzá kapcsolódó helynevek azonosítottak és el lehetett helyezni őket a térképen. A többi említett tájelem a további kutatás tárgyát képezi, hogy a birtok többi határpontja is beazonosítható legyen.

Az elért eredmények tudatában elég nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy az *Alapítólevél 12. birtoka a Pilisben, a királyi központ környezetében volt.* Mindezek alapján jogosan gondolhatjuk, hogy a Tihanyban letelepedő szerzetesek olyan kiemelt támogatásban részesültek, amire eddig nem gondoltunk. Talán ez a királyi megbecsülés is közrejátszhatott abban, hogy az apátság most is fennáll és most is megteszik, amiért letelepítették őket: *„Az istentisztelet serény és fáradhatatlan végzésére, de a szentek dicsőítésére s tiszteletére is szerzetesek seregét gyűjtöttük oda, s királyi bőkezűséggel gondoskodtunk számukra mindenről, ami ételükhöz, italukhoz vagy ruházatukhoz szükséges, hogy Isten szolgálatában ne lanyhuljanak vagy ne legyen okuk az ebben való restségre."*

14. ábra. Györffy-féle térkép
(Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 4. köt. 1998. térkép melléklete)

15. ábra. A Kesztölc – Fehérvár közötti hadiút, amelyről leágazik a Petre szénájára menő út a Cartographia Kiadó Pilis – Visegrádi-hegység című térképén

IV. Összehasonlító táblázat az Alapítólevélben szereplő helynevekről és megtalált helyekről

A 12. birtoktest helynevei az eddigi kutatásaim alapján

Név az Alapítólevélben	Helynév a Pilisben
castelic (de nem kaztelic*)	Kesztölc
Feheruuar	Fehérvár (Budakalász mellett)
mortis	Felső Martos hegy (Tahitótfalu és Kisoroszi között)
morus	Nagymaros
nogu azah fehe rea	Aszófő (Visegrád közelében)
Petre	Szentpéter (Jelenleg puszta. Tahitótfalu észak-nyugati feltáratlan területe)
sar feu	Sárfő (még keresem)

**A kaztelic megnevezés a 13. birtoktestben szerepel és a Tolna várára utal*

A 12. birtoktest helynevei a jelenleg elfogadott álláspont szerint

Név az Alapítólevélben	Helynév Tolnában, Fejér megyében
castelic, kaztelic	Kesztölc (Várdombtól nyugatra, vezéri vadászterület (TMFN))
feheruuar	Székesfehérvár
mortis, morus	Martos (Bikács táján, nem pontosított hely)
nogu azah fehe rea	„nagy aszó fejéig” nem azonosított hely
petre	nem azonosított hely
sar feu	nem azonosított hely

Irodalom

Hic mortui vivunt muti magistri loquuntur!

ANTALFFY GY. (1975): Így utaztunk hajdanában. Bp. 560 p.

BAK B. (2001): Történeti földrajz. In: Bertényi I. (szerk.): A történelem segédtudományai. Osiris Kiadó, Budapest. 320 p. (A történettudomány kézikönyve, ISSN 1218-9855; 1) ISBN 963 389 145 0; p. 66–82.

BALÁZS G. (2014): Alapító- és búcsúlevél: A Tihanyi alapítólevél, 1055 – Tihanyi búcsúlevél, 2055. In: Tempevölgy, 6. évf. 4. sz. p. 49.

BALÁZS G.: Tihany [88. úti cél]: Tihanyi alapító- és búcsúlevél. p. 170–171. In: Nyelvi barangolások: Kilencvenkilenc úti cél. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest. 198, [5] p. ; 20 cm ISBN 978-963-263-658-0.

BALLA J. – HRENKÓ P. (1991): A magyar katonai térképészet története I–II. kötet. HM Térképész Szolg. Főnökség, Budapest. ISBN: 9637037004.

BALOGH A. (1957): A tihanyi alapítólevél mint XI. századi művelődési kapcsolataink emléke. In: Magyar Nyelv. LIII. évf. p. 35–42.

BÁNLAKY J. (2001): A magyar nemzet hadtörténelme (elektronikus dok.). Opt. lem.; 12 cm. Arcanum Adatbázis, Budapest (Arcanumdigitéka). Bánlaky József 24 kötetből álló azonos című munkájának (Bp. Grill, 1929–1942) digitalizált változata. CD-ROM.

BÁRCZI G. (1951): A Tihanyi Apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Akad. K., Bp. 231 p.

BÁRCZI G. (1955): A tihanyi alapítólevél. (A kilencszázéves Tihany) In: Vigilia. XX. évf. 4. szám., április. pp. 177–180.

BELUSZKY P. (szerk.) (2005): Magyarország történeti földrajza. I. kötet. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. (Studia Geographica, Dialóg Campus Tankönyvek, Területi és települési kutatások, 27., Studia Regionum) 462 p. ISBN 963 9310 51 4. ISSN 1419 4899, HU ISSN 1418 1274, HU ISSN 0238 0552.

BENKŐ E. (2011): Via regis – via gregis. Középkori utak a Pilisben. In: Kővári K. – Miklós Zs. (szerk.): „Fél évszázad terepen". Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Budapest. pp. 115–119.

BENKŐ L. (1967): A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: Bárczi G. – Benkő L. – Berrár J: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest. pp. 21–94.

BENKŐ L. (1980): Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Akadémiai Kiadó, Budapest. 392 p.

BENKŐ L. (1998): Név és történelem : Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Budapest. 185 p. ISBN 963-05-7498-5.

BENKŐ L. (1998): Mióta lehetnek Fehérvár helyneveink. In: Név és történelem: Tanulmányok az Árpád-korról. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 121–126. (Korábban másutt Tanulmányok – Cikkek – Adatok rovatban p. 11–26.)

BENKŐ L. (2003): Beszélnek a múlt nevei: Tanulmányok az Árpád-kor tulajdonneveiről. Akadémiai Kiadó, Budapest. 207 p.

BERTÉNYI I. (szerk.) (2001): A történelem segédtudományai. Osiris kiadó, Budapest. 320 p. (A történettudomány kézikönyve, ISSN 1218-9855; 1) ISBN 963 389 145 0.

BLAZOVICH L. – ÉRSZEGI G. – TURBULY É. (közrea.) (1998): Levéltárak – Kincstárak: Források Magyarország levéltáraiból (1000–1686). Budapest–Szeged. pp. 24–30.

BORBÉLY B. – SIKLÓSI GY. (2006): Királyaink emléke = In memory of Our Kings. Nap Kiadó, Budapest. 129 p. (Illusztrált.)

BÖLCSKEI A.: Az egyházi birtoklásra utaló történeti helynevek összegyűjtéséről, elemzési szempontjairól. In: Helynévtörténeti Tanulmányok 11., pp. 103–119.

BÖLCSKEI A. – N. CSÁSZI I. (szerk.) (2008): Név és valóság: A VI. Magyar névtudományi Konferencia előadásai. Balatonszárszó, 2007. június 22–24. Károli Gáspár Református Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszéke, Budapest. 679 p.
Collectio Diplomatica Benedictina: A Pannonhalmi bencés Főapátsági Levéltár középkori oklevelei. CD-ROM. Alma Mater Zala Bt., 2001. ISBN 963905352 X.
CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. MTA, 1890–1913.
CSÁNKI D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. MTA, 1890–1913. [Elektronikus dok.] Budapest, Arcanum. 2002. ISBN 963 9374 36 9.
CSIKVÁRY J.: A közlekedési eszközök a vasutak, posták, távírdák és a gőzhajózás története I–II. Bp. 1882. Az 1882–1883-ban Budapesten, a Franklin-Társulat Könyvnyomdája által kiadott mű reprintje ÁKV, Budapest, 1986.
CSÜLLÖG G. (2004): A várak földrajzi elhelyezkedésének sajátosságai Magyarország középkori településhálózatában. In: Gyepűk, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében (895–1920): A Nyíregyházán 2004. november 26–27-én megtartott tudományos konferencia előadásai. Nyíregyháza–Zürich, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke. ISBN: 963-9385-99-9. pp. 47–54.
DÖMÖTÖR A. (2006): Régi magyar nyelvemlékek: A kezdetektől a XVI. Század végéig. Akadémiai Kiadó, Budapest. 188 + 20 p. ISBN 963 05 8344 5.
ERDÉLYI L. (szerk.) (1908): A Pannonhalmi Szent-Benedek rend története (PRT). OSB Pannonhalma: Pannonhalmi Szent-Benedek Rend, 1908. X. kötet. A Tihanyi Apátság története I. 1. korszak Az apátság önállósága, 1055–1701. 923 p.
ÉRSZEGI G. (szerk.) (2007): Tanulmányok a 950 éves Tihanyi alapítólevél tiszteletére. Tihanyi Bencés Apátság, Tihany. 120 p.
FAA-LENDVAI E. (2014): A Tihanyi Bencés Apátság és könyvtárának története: A kezdetektől a 18. század végéig. In: Muzs K. (szerk.): Egyházi, családi és asszonykönyvtárak: könyvtártörténeti szakdolgozatok. Primaware, Szeged. (Művelődéstörténeti könyvtár. Könyv- és könyvtártörténelem.) ISBN 978 963 306 274 6 OSZK: *http://nektar.oszk.hu/hu/manifestation/3587140*
FARAGÓ I. (2017–18): Helynévrégészet 1–2. Fríg Kiadó, Budapest. 1. köt. ISBN 978-963-98-36-5, 411 p., 2. köt. ISBN 978-963-9836-39-6.
FEHÉRTÓI K. (2004): Az Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Akadémiai Kiadó, Budapest.
FEHÉRTÓI K. (2006): Az 1055. évi tihanyi alapítólevél személy- és helyneveinek eredetéről. In: Névtani Értesítő 28. évf., pp. 161–70.
FERENCZI E. (1956): Talajstabilizáció alkalmazása hadiutak építésénél. In: Katonai Szemle. 1956. 10. szám pp. 74–84.
FONT M. (2005): A keresztény nagyhatalmak vonzásában: Közép- és Kelet Európa a 10–12. században. Balassi Kiadó, Budapest. 326 p. + színes térképek. ISBN 963 506 610 4.
FRISNYÁK S. (1995): Magyarország történeti földrajza. 3. kiad. Nemzeti Tankvkiadó, Budapest. 213 p. ISBN 963-18-6784-6.
GÁCSER I. (1941): Az 1200. évi tihanyi összeírás helyesírása és hangtani sajátságai. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai. 58. szám.) Budapest. 35. p.
GÁL É. (1991): Buda környéke a töröktől való visszafoglalás idején. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 23. évf. 1991. p. 77–99.
GÁL É., L. (1988): Az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt. Akadémiai Kiadó, Budapest. 248 p. ISBN 963 05 4768 6.
GÁL É., L. (2004): Tahitótfalu múltjából (XVI–XVIII. század). Tahitótfalu. ISBN 963 217 325 2. 106 p.
GERICS J. – LADÁNYI E. (2006): 11. századi magyar történeti események középkori történetírásunkban. In: Századok, 2006. p. 349–360.

GLASER L. (1929–30): Dunántúl középkori úthálózata. In: Századok, 1929–30., pp. 138–167.
GLASER L. (1931): A római utak nevei középkori okleveleinkben. In: Magyar Nyelv 1931. 27. évf. p. 317–319.
GLASER L. (1932): Középkori hadiútak Dunántúlon In: Hadtörténeti Közlemények 1932. évfolyam. 33. kötet. pp. 158–164.
GRÓF P. – HORVÁTH F. – KULCSÁR V. – F. ROMHÁNYI B. – TARI E. – T. BIRÓ K. (szerk.) (2011): Régészeti kézikönyv. Magyar Régész Szövetség, Bp. 559 p.
GULYA J. (1962): Hodu vagy hadu? In: Magyar Nyelv. LXIII. évf. 1962. p. 323–330 és 462–472.
GYENIZSE P. (2010): A természeti adottságok hatása a délkelet-dunántúli települések fejlődésére. PTE TTK Földrajzi Intézet, Pécs. ISBN 978 963 6423209, 348 p.
GYÖRFFY GY. (1956): A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításához. In: Bárczi G. – Benkő L. (szerk.): Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai és tanítványai. Akadémiai Kiadó, Budapest. pp. 407–415.
GYÖRFFY GY. (1987–1998): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 3–4 köt. MTA.
GYÖRFFY GY. (red.) (1992): Diplomata Hungariae Antiquissima. I. Akadémiai Kiadó, Bp.
HANZÉLY J. (1960): Magyarország közútjainak története. Útügyi Kutató Intézet, Budapest.
HERÉNYI I. (2000): Helytörténeti lexikon 800–1400. Velem, Magánkiadás. 815 p.
HERÉNYI I. (2007): Görög rítusú egyházak Magyarországon a X. és a XIII. század között. In: Keresztyén igazság pp. 6–9. Új folyam 74. szám, 2007. nyár.
HOFFMANN I. (2003): Magyar helynévkutatás 1958–2002. Debrecen. 282 p. (A Magyar Névarchívum Kiadványai, 7. Szerk.: Hoffmann István.) ISBN 963 472 720 4.
HOFFMANN I. (2006): Mortis birtok leírása a Tihanyi alapítólevélben (Magyar Nyelvjárások). A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének évkönyve, Debrecen, 44, pp. 29–67.
HOFFMANN I.: Helynevek nyelvi elemzése. 2. kiadás, Budapest. 180 p. [4] ; 24 cm. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához; 67., ISSN 1419-6603) ISBN 978-963-7094-67-5.
HOFFMANN I.: A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. 259 p.; 25 cm + térkép. (A Magyar Névarchívum kiadványai ISSN 1417-958X; 16.) ISBN 978-963-473-369-0.
HORVÁTH J. (1954): Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái. Akad. K., Budapest. 400 p.
HORVÁTH J., IFJ. (1955): Miklós püspök és a tihanyi alapítólevél. In: Magyar Nyelv. LI. 1955. pp. 146–156.
HUSZÁR E., B. (1994): Magyarország úthálózatának történeti áttekintése és Heves megye útviszonyai a XVIII. század végén. In: Archivum: A Heves Megyei Levéltár Közleményei 13. Eger, pp. 6–30.
JAKUBOVICH E. (1923–1924): A tihanyi alapítólevél olvasásához. In: Magyar Nyelv, XIX. évf. 1923. pp. 78–87, XX. évf. 1924. p. 9–21.
JAKUBOVICH E. (1924): Adalékok legrégebbi nyelvemlékes okleveleink és krónikáink íróinak személyéhez. In: Magyar Nyelv, XX. évf. 1924. p. 129–132.
JAKUBOVICH E. – PAIS D. (összeáll.): Ó-magyar olvasókönyv. Hasonmás kiadás, Budapest. XLI, 305, [2] p. ; 17 cm. (Tudományos gyűjtemény; 30.) ISBN 963-346-133-2.
KAMPIS A. (1969): A tihanyi apátság. Corvina, Budapest. 39 p., 40 t.
KAROLINY M. (1982): Tolnai utak. Kiadja a KPM Szekszárdi Közúti Igazgatósága.
KASZALA L. (1999): Hadiútépítés. Egyetemi jegyzet. Budapest, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Műszaki hadműveleti-harcászati tanszék. 97 p.
K. FÁBIÁN I. (1997): A Váradi Regestrum helynevei. Szeged. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 13.)

KIRÁLY B. – VESZPRÉMY L. (szerk.): A magyar hadtörténelem évszázadai. Atlanti Kutatói és Kiadói Közalapítvány, Budapest. 462 p. ISBN 963 206 458 2.
KISS L. (1997): Földrajzi nevek etimológiai szótára. 1–2. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. ISBN 963 05 4567 5.
KISS L. (1997): Korai magyar helységnévtípusok. In: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest. (A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy Gy., ISSN 1218-3040; 3.) ISBN 97889635061082. pp. 177–185.
KISS L. (1997): Pannónia helyneveinek kontinuitása. In: Kovács L. – Veszprémy L. (szerk.): Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest. (A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy Gy., ISSN 1218-3040; 3.) ISBN 97889635061082. pp. 187–197.
KISS J. – PUSZTAI F. (szerk.) (2018): A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Kvk, Budapest. 548 p. A magyar nyelv kézikönyvei; 29., ISSN 1589-4371. 978-963-409-118-9. (pp. 6–7.)
KOMJÁTHY M. (1955): A tihanyi apátság alapítólevelének problémái. In: Levéltári Közlemények 1955, 26. évf. pp. 27–47.
KOVÁCS É. (2009): A Tihanyi összeírás nyelvészeti vizsgálatáról. In: Helynévtörténeti tanulmányok 4. Debrecen. pp. 163–170. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 15., szerk.: Hoffmann I.) ISSN 1417-958X, ISBN 978-963-473-258-7.
KOVÁCS É. (2015): A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. Debreceni Egyetemi Kiadó. 238 p. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 34., szerk.: Hoffmann I. – Tóth V.) ISBN 978-963-318-501-8, ISSN 1417-958X.
KOVÁCS L. – VESZPRÉMY L. (szerk.) (1997): Honfoglalás és nyelvészet. Balassi Kiadó, Budapest. (A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy Gy., ISSN 1218-3040; 3.) ISBN 97889635061082.
KÖTELES-SZŐKE M. (2013): A garamszentbenedeki apátság 1075. évi alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. Szempontok interpolált okleveleink nyelvészeti vizsgálatához. Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Egyetem. 192. p.
KPM Közúti Igazgatóság Székesfehérvár beszámolója utakról, hidakról, közúti közlekedésről. CMLXXII–MCMLXXII 1972. A város alapításának 1000. évében.
KRISTÓ GY. (szerk.) (1995): A honfoglalás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, 7., Szeged. 429 p.
KRISTÓ GY. (szerk.) (1999): Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár, Szeged, 15. 470 p.
KRISTÓ GY.: A tizenegyedik század története. Pannonica, Budapest. 182 p.; 24 cm. (Magyar századok) ISBN 963-846998-6.
KUBINYI A.: Királyi székhely a késő középkori Magyarországon: Kultúra és tudomány a magyar államiság ezer évében. In: Gergely J. – Izsák L. (szerk.): A magyar államiság ezer éve.
„Látjátok feleim…": Magyar nyelvemlékek a kezdetektől a 16. század elejéig. Az Országos Széchényi Könyvtár kiállítása 2009. október 29 – 2010. február 28. A kiállítás forgatókönyvét írta és a katalógust szerkesztette: Madas Edit. OSZK, Budapest, 2009. 400 p.
LELKES GY. (szerk.) (1992): Magyar helynév-azonosító szótár. Balassi, Bp.
LELKES GY. (szerk.) (1998): Magyar helynév-azonosító szótár. Talma, Bp.
LÉVAI ZS. (2008): Patrocíniumi helynevek vizsgálata, Debrecen. Kézirat. 59 p.
Magyar oklevél-szótár: régi oklevelekben és egyéb iratokban előforduló magyar szók gyűjteménye: pótlék a Magyar nyelvtörténeti szótárhoz = Lexicon vocabulorum Hungaricorum: In diplomatibus aliisque scriptis quae reperiri possunt vetustorum maxima ex parte: Supplementum ad Lexicon linguae Hungaricae aevi antiquiori / legnagyobb részüket gyűjt.: Szamota István; a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából szótárrá szerk.: Zolnai Gyula. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906. XXXI, 1210 p.; 27 cm.
MÁRI L. (1988): Hadiútépítés: Jegyzet. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, Budapest. 177 p.

MEZŐ A. (2003): Patrocíniumok a középkori Magyarországon. METEM, Bp. 546 p.
MOLNÁR J. – SIMON GY. (szerk.) (1980): Magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó, Bp.
MOSER Z. (1989): Via Regia Hungariae. Múzsák, Bp. 34 p., 142 t. ISBN 963-564-280-6.
NAGY M. M. (2006): Kis magyar hadelmélet: Hadügy, hadelmélet, földrajz és geopolitika kapcsolata. Zrínyi Kiadó, Budapest. 224 p. ISBN 963 327 405 2.
NAGY NEP. J. (1845): Hierolexicon polymathium latino-hungaricum: Latin magyar köztanulatos egyházi műszótár. Szombathelyen.
NÉGYESI L. (2001): A szentistváni állam hadügye. Doktori (PhD) értekezés. Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem, Budapest. 151 p.
ÖRDÖG F. (2002): Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Akad. K., 957 p. + CD melléklet. ISBN 963 05 78 90 5.
PADÁNYI J. (1992): Hadiútépítés: Jegyzet a Szárazföldi Haderőnemi Fakultás műszaki hallgatói számára. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, Budapest. 143 p.; 28 cm.
PAIS D. (1944, 1955): Miklós püspök írta-e a tihanyi alapítólevelet? In: Századok. 1944 pp. 232–240 és Magyar Nyelv. LI. évf. 1. szám. 1955. pp. 10–17.
PAIS D. (1955): 1055–1955. In: Magyar Nyelv. LI. évf. 1955. pp. 3–9.
PAIS D. (1955): 1055: urfa. In: Magyar Nyelv. LI. évf. 1955. pp. 96–97.
PÁLÓCZI HORVÁTH A. (2000): Középkori településeink környezetrégészeti kutatásának lehetőségei. In: R. Várkonyi Á. (szerk.): Táj és történelem. Osiris, Bp. ISBN 963 389 055 1, pp. 273–286.
PELCZÉDER K.: A Bakonybéli összeírás nyelvtörténeti forrásértéke. In: Helynévtörténeti Tanulmányok 11. p. 55–68.
PÉNZES B. (1955): Viharos századok. In: Vigilia. XX. évf. 4. szám. 1955. április (A kilenszázéves Tihany). pp. 171–177.
PETŐ ZS. E. (2014): Római vagy középkori? történeti utak a Pilisben. Magyar Régészet online magazin 2014. ősz. *www.magyarregeszet.hu/?page_id=279#post-6996*
PITI F. (2006): A tihanyi monostor alapítólevele (1055). In: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Az előszót írta, a szövegeket válogatta, a kötetet szerkesztette: Makk F. – Thoroczkay G. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.) Szeged. pp. 16–25.
PUKKAI L. (szerk.) (2007): Galánta: 770 1237–2007. Galánta város (kiadása). 267 p. ISBN 80 969 180 2 8.
PÜSPÖKI NAGY P. (1986): Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Madách, Pozsony. 206 p.
RADOVICS I.-NÉ – KATONA I. (szerk.) (1999): Kesztölc története: Forrásfeldolgozás és bibliográfia. Kesztölc. 73 p.
RUFFY P. (1977): A Fehérvárra vezető hadiút. In: Ruffy P.: Bujdosó nyelvemlékeink: A Tihanyi Alapítólevéltől a Bori noteszig. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest. ISBN 963 11 0761 2. pp. 7–16.
R. VÁRKONYI Á. (szerk.) (2000): Táj és történelem: Tanulmányok a történeti ökológia világából. Osiris, Bp. 371 p. ISBN 963 389 055 1.
SÁNDOR T. (2012): Ókori utak – ókori utazók. Corvina, Budapest. 188 p. ISBN 978 963 13 6054.
SEBŐ J. (2003): A királyi régió: Szigligettől Esztergomig. Új Horizont, Veszprém. 152 p.
SEBŐ J. (2013): A bakony-balatoni táj beszélő nevei. Jókai Mór Városi Könyvtár, Pápa. 109 p. (Jókai füzetek 2013. 72., szerk.: dr. Hermann I.)
SELYEM A. – REGENYE J.: Az évezredek óta lakott Tihany. In: Futó J. (szerk.): A Tihanyi-félsziget. / A Balaton-felvidék természeti értékei. III. Balaton-felvidéki Nemzeti Park Igazgatóság. ISBN 963 202 758 2, ISSN 1586 3441, pp. 99–108.

SÍN E.: Szentendre történelme. A *www.pmmi.hu/hu/history* oldalon: A Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága története, Szentendre történelme című fejezetében.
SZABÓ D. (1959): A magyar nyelvemlékek. Tankönyvkiadó, Budapest. 80 p., 20 t.
SZABÓ S. (1995): Hadiutak tervezésének elméleti alapjai. In: Katonai Szemle. 1995. 12–13. szám, p. 76–94.
SZALONTAI CS. (2018): Az utakról. Szempontok az úthálózat kutatásához. In: Rácz Zs. – Koncz I. – Gulyás B. (szerk.): „Hadak útján". A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXVI. konferenciája: Gazdaság – kereskedelem – kézművesség. Budapest, 2016. november 3–4. Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Supplementum 2. ELTE, Bp. ISSN 2064-4574. pp. 9–20.
SZAMOTA I. (1895): A tihanyi apátság 1055-iki alapítólevele mint a magyar nyelv legrégibb hiteles és egykorú emléke. In: Nyelvtudományi Közlemények 25: pp. 129–167.
SZATHMÁRI I. (1984): A magyar irodalmi nyelv a 17. század végén. In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Szécsény, 1983. április 6–8. (Discussiones Neogradienses. 1.) Konferenciakötet, Salgótarján. pp. 103–112.
SZENTGYÖRGYI R. (2004): A Tihanyi Alapítólevél 1055. Szerk.: Érszegi G.; második, bővített kiadás. Bencés Apátság, Tihany. 8 p.
SZENTGYÖRGYI R. (2008): A Tihanyi Alapítólevél latin szövege és helyneveinek lokalizálása. In: Bölcskei A. – N. Császi I. (szerk.): Név és valóság. Károli G. E. Bölcs.t. Kar. Magyar Nyelvtudományi Tsz., Bp. pp. 255–267.
SZENTGYÖRGYI R. (2009): A Tihanyi alapítólevél ecli szórványáról. In: Magyar Nyelv, 2 sz. 217. p.
SZENTGYÖRGYI R. (2010): A tihanyi apátság alapítólevele mint a magyar nyelvtörténeti kutatások forrása. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest. 200 p.
SZENTGYÖRGYI R. (2013): Korai oklevélgyűjteményeink nyelvtörténeti forrásértékéről. In: Helynévtörténeti Tanulmányok 9. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 29., szerk.: Hoffmann I.). pp. 77–88.
SZENTGYÖRGYI R. (2014): A tihanyi apátság Alapítólevele 1.: Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása. ELTE Eötvös Kiadó. 119 p. ISBN 978 963 284 546 3.
SZENTPÉTERY I. (1930): Magyar oklevéltan. MTA, Budapest.
SZENTPÉTERY I. – BORSA I. (szerk.) (1961): Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1. Budapest.
SZILÁGYI M. (2012): Középkori utak a Dunántúlon – Régészeti kutatásuk módszerei és lehetőségei. Magyar Régészet Online Magazin, 2012. nyár.
SZILÁGYI M. (2014): Római utak a középkori Dunántúlon: Az utak nevei és szerepük a középkori térszervezésben. In: Történelmi Szemle LVI. évf. 2014/1, pp. 1–25.
TAKÁCS L. (1983): A bálvány mint határjel. In: Népi kultúra – népi társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest (az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának évkönyve, 13., szerk.: Kósa L., 1983, 316 p.), pp. 173–192.
The deed of foundation of Tihany Abbey. Published on behalf of Valter Pászthory O. S B. (Tihany Benedictine Abbey) by F. Szelényi House, Veszprém, 1993. 8 p. ISBN 963 8155 11 6.
TOKAJI I. (2004): A térképek névrajza. In: Bakonyi I. – Nádai J. (szerk.): A többnyelvű Európa. Széchenyi István Egyetem Idegen Nyelvi és Kommunikációs Tanszék, Győr. pp. 331–343.
TOKAJI I. (2009): A térképek névrajza mint sokrétű információközvetítő elem. In: Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények, Miskolc, IV. évfolyam, I. szám. pp. 183–193.

TORMA I. (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája [Archaeological sites of Hungary]. Akad. K., Budapest: ISBN 963 05 1444 3. 7. köt. Pest megye régészeti topográfiája / XIII/1. köt. A budai és szentendrei járás / írta: Dinnyés I. – Kővári K. – Lovag Zs. – Tettamanti S. – Topál J. – Torma I., 1986, 389 p., 33 t. ill. + 3 térk. mell., ISBN 963 05 3467 3.
TÓTH J. (2011): A Tihanyi Alapítólevél 1055. In: Tóth Joachim összegyűjtött írásai. Sáska.
TÓTH J. (2011): Feheruuaru rea meneh hodu utu rea. In: Tóth Joachim összegyűjtött írásai. Sáska.
TÓTH L. (1995): Magyarország közútjainak története. Budapest. ISBN 963 70 3538 9.
TÓTH T. – PETYKÓ L. – SZABÓ L. (összeáll.) (1961): Hadiútépítés: 1. rész. Zrínyi Miklós Katonai Akadémia, Budapest.
TÓTH V. (2001): Névrendszertani vizsgálatok a korai magyar ókorban: Abaúj és Bars vármegye. Debrecen. 245 p. ISBN 963 472 615 1. (A Magyar Névarchívum Kiadványai, 6.)
TÓTH V. (2016): Etelköztől Tihanyig: A helynevek és a magyar őstörténet. In: Rubikon 2016/7. p. 96–97.
VARGA I. (1989): Szülőföldem, Csallóköz. Európa Kiadó. 379 p. Pro memoria történelmi és művelődéstörténeti zsebkönyvtár, ISBN 963-07-5025-2.
VESZPRÉMY L. (2017): Zarándokok és zarándoklatok a 11. századi Magyarországon. In: Bárány A. P. – Pósán L. (szerk.): Európa és Magyarország Szent László korában. MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája, Debrecen. pp. 57–70.
ZELLIGER E. (2005): A Tihanyi Alapítólevél. Bencés Kiadó. 65, III p., [12] t.fol.
ZELLIGER E. (2005): Első nyelvemlékeink és a 950 éves Tihanyi alapítólevél. In: Új Ember 2005. november 20. *http://www.katolikus.hu/ujember/archivum.html*
ZUBÁNICS L. (összeállította és a jegyzeteket írta) (2008): „Feheruuaru rea meneh hodu utu rea": Magyar történelmi szöveggyűjtemény. A magyar történelem forrásai a honfoglalástól az Árpád-ház kihalásáig (1301). Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest. pp. 41–44.
ZSIDI P. (2002): Aquincum polgárvárosa. Enciklopédia Kiadó, Budapest. 168 p.
ZSIDI P. (2014): The civilian town at Aquincum: guide to the Archaeological Park at Aquincum. BTM Aquincum Mus., 142 p. ill.; 22 cm. Aquincum pocket guide; 1., ISSN 2064-3217.
ZSIDI P.: Aquincum [elektronikus dok.]
ZSOLDOS A. (2016): Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténetírás határvidékéről. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára, ISSN 1787-3150). 272 p. ISBN 978 963 7097 76 8.
ZSOLDOS A.: A magyar hadtörténet első évszázadai. Hadakozók és hadsereg az Árpádok korában (11–13. század). pp. 13–26. In: Király B. – Veszprémy L. (szerk.): A magyar hadtörténelem évszázadai. Atlanti Kutatói és Kiadói Közalapítvány, Budapest. 462 p. ISBN 963 206 458 2.

A GÖDÖLLŐI-DOMBSÁG GAZDASÁGA A 16. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN A TÖRÖK DEFTEREK ALAPJÁN

Frisnyák Sándor professzor úr, kedves főiskolai tanárom tiszteletére születésének 85. esztendejében

VERESEGYHÁZI BÉLA

The economy of the Gödöllő hills in the second half of the 16th century based on the data of the Turkish defters

Similarly to other regions, the economic history of the Gödöllő hills has been known since the early 18th century. To contribute to the books of professor Sándor Frisnyák about the economy of the area in the 18th and the 19th centuries, we complete those information by the Turkish sources in the age of thraldom. On the basis of the data, it exposes that the settlements of the Gödöllő hills can be divided into two types. The grain and grape growth in the northwestern settlements are about the same, however the wheat growth was dominant in the economy of the southeast. In some settlements, grazing sheep and large animals were used for farming. Even though they had barely exceeded the needs of self-sufficiency, sometimes could go to the market for selling animals. The small areas were surrounded by farmtowns not too far away, therefore farmers could use their markets. From the beginning of the 1550s until the 15 years war, the economy of the region was stale but later on, like the other regions of the Alföld, the population of the villages decreased, unless they had left their residence permanently. The economic life had almost disappeared for a few years or decades.

Bevezetés

A négy évvel ezelőtt megjelent tanulmánygyűjteményében Frisnyák Sándor igen alaposan foglalkozott a Gödöllői-dombság történeti földrajzával. Munkájában azonban – más történeti-földrajzi tanulmányokhoz hasonlóan – a 18. század elejétől vizsgálta a tájat, az azt megelőző korokról csak néhány sorban szólt. A magyarra fordított 16. századi török adójegyzékek, a defterek az utóbbi harminc évben megszaporodtak, hatalmas anyagot kínálnak a gazdaságot, a társadalmat vizsgálók számára. Dolgozatomban e mikrorégió 16. századi gazdasági életét kívánom vázlatosan bemutatni a török forrásanyag alapján.

A települések és a népesség

A Gödöllői-dombság *„természetföldrajzi tájegység (kistáj) és történeti földrajzi mikrorégió”* írta le Frisnyák S. 2015-ben megjelent tanulmánygyűjteményében. A kötetben a 16. századi kistájról, elsősorban a termelés hanyatlásáról és

a falvak valamint a kultúrtáj pusztulásáról esett szó. Történeti szakirodalmunkban egyre inkább terjedőben van az a nézet, hogy a 16. században ez a folyamat – a pusztulás folyamata – még átmeneti volt, a falvak, Buda elfoglalásának sokkja után újjáéledtek, lakosaik még vissza-visszatértek, és a 15 éves háborúig viszonylag nyugodt életet élhettek. Ebben a kis tanulmányban ezt vizsgáljuk meg a Gödöllői-dombság akkoriban meglévő 17 településén.

Buda elfoglalása és a középső országrész gyors lerohanása után 1541–43 között létrehozták a Budai szandzsákot, ennek egyik – a legfontosabb egységeként – a pesti náhijét, melynek fontosabb adatait az *1. táblázatban* foglaltuk össze. Ebbe a náhijébe sorolták be kistájunk falvait Csomád kivételével, ez a falu azonban a legkorábbi, 1546-os defterben is már lakatlan pusztaként szerepelt, a mai Őrbottyán területén pedig Battyán és Szentmiklós falvak terültek el. A településeket Káldy-Nagy Gy. kitűnő demográfiai és gazdaságtörténeti adatokkal teli munkájából ismerhetjük meg, s rekonstruálhatjuk népesedési és gazdasági folyamataikat. A defterek és a magyar adóösszeírások alapján ez a korszak az első hazánk történelmében, amelyet megközelítően jól tudunk a történeti földrajz- és statisztika eszközeivel is jellemezni.

1. táblázat. A családfők száma a Budai szandzsákban, a Pesti náhijében és a Gödöllői-dombságon a 16. századi defterek alapján

	A családfők száma					A családfők számának %-os alakulása				
Év	1546	1559	1562	1580	1590	1546	1559	1562	1580	1590
Budai szandzsák	8374	9676	10363	11791	9542	100	115	123	141	114
Pesti náhije	2947	3601	3917	4403	3692	100	122	132	149	125
Gödöllői-dombság	386	323	430	423	359	100	83	111	110	93

(Káldy-Nagy Gy. 1985-ös adatai alapján szerkesztette Veresegyházi Béla)

A népesség számának meghatározásában (becslésében) a legbiztosabb kiindulópont a török adóösszeírásban a családfők, családok számának közlése (hane-szám). Mind Káldy-Nagy Gy. (1970 és 1985), mind Dávid G. (1997 és 2005) kifejtette, hogy a török adószedők nem a teljes népességet találták a számlálás helyén, szerintük mintegy 30%-ra tehető az ideiglenesen elbujdosottak száma. Ennek ők egy 43%-os kiegészítési arányt feleltettek meg, s a történészek ma elfogadják ezt, s a népesedéssel foglalkozó munkák ezzel számolnak. Dolgozatunkban mi is meghatározzuk a kistáj népességét, mindkét értéket megadva. A szakirodalomban elfogadott módszer szerint a családfők számát 5-tel kell szorozni, de az utóbbi időszakban – hivatkozva a defterekben például megjelenő családfőkkel együtt élő testvérekre – az az álláspont, hogy az ötös szorzó nem fedi a család nagyságát. Kubinyi A. (1997) a 6,2-es szorzót ajánlotta, s ezzel is kiszámoltuk a népesség számát.

A *2. táblázatban* öt időmetszetben mutatjuk be a Gödöllő-dombság családfői számának alakulását. A kiinduló 1546-os év létszámait 100%-nak vettük. Az 1559-es visszaesés után a kistájon egy némiképpen visszafogott népesség növekedést tapasztalhatunk. Mind a szandzsákban, mind a pesti náhijében is erőteljesebb volt az

emelkedés: amíg kistájunkon a két számlálás között 12% volt a legnagyobb érték, addig a pesti náhijében 32%. A Gödöllői-dombság települései általában tartották népességüket, a mai Őrbottyán területén fekvő egyik falu, Battyán pusztásodott csak el az egész térségben. A másik őrbottyáni helység Szentmiklós viszont stabil település volt az egész időszakon át.

Még a legnépesebb falu Veresegyház sem érte el a félezer lakosságszámot, a legkisebbek között volt Gödöllő, Besnyő (még együtt sem voltak jelentősek), Maglód, de Mogyoród, Úri és Pécel sem emelkedett ki a települések közül. Amennyiben a gazdasági élet szempontjából fontos munkaképes korú férfiak számát nézzük, a defterek erre is adnak választ. 1546-ban 505, 1559-ben 459, 1562-ben 543, 1580-ban 497, 1590-ben pedig 439 fővel számoltak a török adószedők a mikrorégióban. A magyar parasztok a női népességet is bevonták a mezőgazdasági munkába valamilyen mértékben, mint ahogyan a későbbi évszázadok gyakorlatából kiindulva a fiatalabb fiúk és lányok részére is találtak munkát a felnőttek (apró jószágot legeltettek, ház körüli munkákban vettek részt).

2. táblázat. A családfők és a népesség száma a Gödöllői-dombság falvaiban 1546–1590 között

	A családfők száma					A népesség becsült száma (5x)					A népesség becsült sz. (6,2x)				
Év	1546	1559	1562	1580	1590	1546	1559	1562	1580	1590	1546	1559	1562	1580	1590
Gödöllő	3	14	15	20	21	15	70	75	100	105	19	87	93	124	130
Gyömrő	20	16	25	23	26	100	80	125	115	130	124	99	155	143	161
Isaszeg	29	26	47	39	33	145	130	235	195	165	180	161	291	242	205
Kerepes	42	42	52	46	39	210	210	260	230	195	260	260	322	285	241
Kistarcsa	15	0	13	18	14	75	0	65	90	70	93	0	81	112	87
Maglód	11	15	10	4	4	55	75	50	20	20	68	93	62	25	25
Mende	7	7	6	4	8	35	35	30	20	40	43	43	37	25	50
Mogyoród	15	15	25	27	20	75	75	125	135	100	93	93	155	167	124
Őr (Battyán)	18	p	p	p	p	90	p	p	p	p	112	p	p	p	p
Pécel	26	20	20	18	20	130	100	100	90	100	161	124	124	112	124
Szada	44	34	50	45	24	220	170	250	225	120	273	211	310	279	149
Úri	13	10	13	20	22	65	50	65	100	110	81	62	81	124	136
Valkó	30	28	25	31	20	150	140	125	155	100	186	174	155	192	124
Vácegres (Zsidó)	11	8	11	14	12	55	40	55	70	60	68	50	68	87	74
Veresegyház	58	55	73	73	66	290	275	365	365	330	360	341	453	453	409
Szentmiklós	35	24	40	36	28	175	120	200	180	140	217	149	248	223	174
Besnyő	9	9	5	5	2	45	45	25	25	10	56	56	31	31	12

(Káldy-Nagy Gy. alapján)

A gazdasági élet vázlata

A Gödöllői-dombság hódoltság előtti gazdaságáról közvetett bizonyítékaink vannak, amelyek alapján Frisnyák S. következőképpen fogalmazott: *„a Gödöllői-dombság vegyes (polikulturás) gazdálkodásához tartozik a 14–15. században elterjedt szőlőtermelés is (Gödöllő, Pécel, Veresegyház stb.). A mezőgazdasági termékfelesleg értékesítése a mikrorégión kívül, a közeli vásárhelyeken és piacközpontokban*

történt (Buda, Cegléd, Pest, Vác)… A késő középkori fejlődésszakaszban már kirajzolódik a földrajzi munkamegosztás alapjellege: a Gödöllői-dombság élelmiszer és nyersanyagtermelő szerepköre" (*Frisnyák S.* 2015. 11).

Nézzük meg, hogyan realizálódott, és realizálódott-e ez a vegyes, a felesleget a piacra szállító gazdaság a 16. században. Ellentétben a 14–15. századokkal, a 16. század második feléből (pontosabban 1546-tól) már rendelkezünk olyan számokkal, amelyek birtokában megbecsülhetjük és felvázolhatjuk a Dombság gazdaságának helyzetét, még akkor is, ha a történészek óvatosságra intenek az adatokkal kapcsolatban. Ezek a számsorok a török adószedők és a magyar falvak egyenlőtlen alkufolyamatában alakultak ki, melyeket tekinthetünk a valósághoz közel állóknak, s nagyságrendileg bizonyára helyesek. Példaként a gabona termésátlagokat hozhatjuk, amelyek nem csak a mikrorégióban, de az Alföld más területein is (Nagykunság, Jászság) hasonló nagyságúak. Tanulmányunkban a Káldy-Nagy Gy. által lefordított és közzétett defterek adatait használtuk. Kiindulópontként a defterek adószámait használtuk fel. A kapuadó, a menyasszony- és hordóadó, valamint a bírságpénzek levonásával hozzájutunk a tisztán a gazdasági tevékenységet tükröző adatokhoz. Ezeket foglaltuk össze a *3. táblázatban*.

3. táblázat. A búza és a kevert termelése és a szántóföld nagysága a 16. századi defterek alapján

	Búzatermés (q)				Búza-termőterület (kh)				Gabonatermés (b.+k., q)				Gabona-termőterület (kh)			
Év	1546	1562	1580	1590	1546	1562	1580	1590	1546	1562	1580	1590	1546	1562	1580	1590
Battyán	256	p	p	p	53	p	p	p	424	p	p	p	88	p	p	p
Besnyő	256	256	205	256	53	53	42	53	385	403	461	385	80	83	96	80
Gödöllő	102	513	256	281	21	106	53	58	185	898	436	354	37	186	90	75
Gyömrő	467	661	256	144	96	138	53	29	750	950	270	273	154	196	56	57
Isaszeg	102	898	1282	1160	21	186	265	239	185	1462	2436	2182	37	303	505	450
Kerepes	102	385	513	513	21	80	106	106	174	641	616	641	37	133	130	133
Kistarcsa	323	256	256	256	70	53	53	53	690	353	320	320	145	75	64	64
Maglód	154	205	192	1	31	42	40	1	281	320	256	12	58	64	53	2
Mende	128	205	át.	128	27	42	át.	27	220	354	át.	180	44	75	át.	37
Mogyoród	128	513	385	354	27	106	80	75	210	770	590	534	42	160	122	113
Pécel	770	336	333	333	160	72	72	72	1410	536	523	523	292	112	108	108
Szada	205	256	385	770	42	53	80	160	438	385	461	1077	90	80	96	223
Szentmiklós	102	641	513	513	21	133	106	106	154	1103	656	656	31	230	135	135
Úri	271	218	1205	1205	56	45	250	250	436	294	1970	1970	90	60	415	415
Valkó	795	385	770	770	165	80	160	160	1010	641	898	898	196	133	186	186
Veresegyház	256	1539	770	1539	53	320	160	320	436	2436	1282	2810	90	505	265	585
Vácegres	128	51	141	128	27	11	29	27	180	115	205	167	37	24	42	33
Összesen	4445	7318	7462	8351	954	1520	1549	1736	7568	11661	11380	12982	1549	2419	2363	2696

át. = átalány, b. = búza, k. = kevert
(Káldy-Nagy Gy. alapján)

Az adók adatai a gabonatermelés primátusát mutatják, mellette azonban térségi szinten is jelentős a szőlő-bortermelés. Igaz, hogy nem minden településen voltak szőlők, de a gabonatermesztés megoszlása is igen változó. Ráadásul az időjárási körülmények, a cseppet sem biztonságos élet nyílván erőteljesen befolyásolhatták

a termés elvetésétől a növények ápolásán keresztül a betakarításig a terméshozamok nagyságát. Mindkét mezőgazdasági ágazat az akkori emberi lét alapja volt: a kenyér és a biztonságosan tiszta innivaló a fennmaradást és a munkaképességet garantálta. Az első két felmérésben még a rétgazdálkodás és a szénabetakarítás nagyon lemaradt a két alapágazat mögött, később azonban megerősödni látszik, ami fokozottabb jelentőségű állattartásra utal. Elsősorban a szarvasmarha tartásának megerősödésére gondolhatunk. A vizsgált időszakban a beszedendő adóösszeg nagysága háromszorosára növekedett. Ennek a növekedésnek egy részét betudhatjuk a 40 év alatt növekvő áraknak, inflálódásnak. A búza kiléjének adója 10 akcséról 15-re, a kevert gabonafélség (mahlut) adója 5-ről 9 akcséra növekedett, s a must pintje után 1546–1590 között 2 akcséról 5-re emelkedett.

Gabonatermelés

A török adóösszeírók kétféle gabonatételt könyveltek el deftereikben. A búzát, amelynek kiléje 25,65 kilogrammot nyomott és a kevertnek fordított (mahlut) árpából, kölesből, rozsból és zabból, vagy csak az egyik gabonafélségből álló tételt, amelynek súlya 22,25 kg-nak felelt meg kilénként. Mint fentebb már volt róla szó a búzát nagyjából kétszeresére értékelték az adózáskor. Nyilván a megadóztatott keresztény lakosok (adóalanyok) is a búzából sütöttek elsősorban kenyeret, vagy főztek kását. Ugyanakkor, mint adatainkból kiderül, sok esetben a búza mennyisége nem volt elegendő, így vagy vásároltak, vagy a kevertből egészítették ki szükségleteiket. Ilyen helyzet állt elő a Gödöllői-dombság térségében Gödöllőn, Gyömrőn, Kerepesen, Szadán, Szentmiklóson, Veresegyházon és Vácegresen (Zsidó). Ezekben a falvakban sokszor a minimálisnak tekintett 10,10 mázsa/család/év búzát sem termelték meg alkalmanként, nem beszélve az optimális fogyasztásnak tekintett 17,50 mázsa/család/év megtermeléséről (*Perjés G.* 1963). 1546-ban szinte minden településen kevés volt a gabona, s ugyanígy a korszak végére, 1590-re is lecsökkent a termelés, s ennek megfelelően a lakosságnak más forrásokból kellett kielégítenie az igényeit.

4. táblázat. Búzafogyasztás és a maradék a Gödöllői-dombság falvaiban (1546–1590)

	Búzafogyasztás (10,10 q/cs/év)				Búzafogyasztás (17,50 q/cs/év)				Búzamaradék (10,10 fogyasztással)				Búzamaradék (17,50 fogyasztással)			
Év	1546	1562	1580	1590	1546	1562	1580	1590	1546	1562	1580	1590	1546	1562	1580	1590
Battyán	182	0	0	0	315	0	0	0	74	0	0	0	59	0	0	0
Besnyő	91	50	50	20	157	78	78	35	165	206	155	236	99	178	127	221
Gödöllő	30	151	202	212	53	262	350	367	72	362	54	19	49	251	94	86
Gyömrő	202	252	232	262	350	437	402	350	256	409	24	118	117	224	146	206
Isaszeg	293	475	394	333	507	822	682	577	191	423	888	827	405	76	600	583
Kerepes	424	525	464	394	735	910	805	682	322	140	49	119	633	525	202	169
Kistarcsa	151	131	182	141	262	227	315	245	172	125	74	115	61	29	59	11
Maglód	111	101	40	0	192	175	70	0	43	104	152	0	38	30	122	0
Mende	71	61	át.	81	122	105	át.	140	57	144	át.	47	6	100	át.	12
Mogyoród	151	252	273	202	262	437	472	350	n.a.	261	112	15	n.a.	n.a.	n.a.	17
Pécel	263	202	182	202	455	350	315	350	507	134	151	131	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

át. = átalány, n.a. = nincs adat
(Káldy-Nagy Gy. alapján)

A megtermelt gabonából általában 10%-ot elvitt az adó (kettős adózás esetében ez megduplázódhatott), 20%-ot félre kellett tenni vetőmagnak, s a maradékot fogyasztásra és esetleg eladásra használhatták fel.

A gabonafélék termésmennyiségéből N. Kiss I. és Kocsis Gy. számítási módszerével kiszámítható a búza és a kevert vetésterületének nagysága is. Ez a korszakban 1562–1580-ban volt a legnagyobb, 3200 kh körül lehetett. Ez a Gödöllői-dombság területének mintegy 5%-át jelenti, ami a korabeli viszonyok között átlagosnak mondható (*Lóczy D.* 1999). Ez családonként 7,44 kh gabonatermő területet jelentett. A lakosok elsősorban a saját családjuk kenyérgabonáját igyekeztek biztosítani s biztonsági okokból nem mertek a falvaktól messzebb szántani. A szántóterület nagyságát még befolyásolta az igavonó állatok száma (2-4-6 ökör kellett a szántáshoz a talaj minőségétől függően), s a lakosság munkabíró képessége is. Mint fentebb láthattuk erősen korlátozott volt a munkaképes korú férfiak száma. A gabona megművelését tájunkon a szőlő termesztésének magas munkaerőigénye is befolyásolhatta, ugyanakkor a rétek kaszálása, a legeltetés is munkaerőt vont el a földműveléstől.

Szőlő- és borgazdálkodás

A Gödöllői-dombság másik, jelentős adóbevételt termelő mezőgazdasági ágazata a szőlőtermelés volt. Ennek az ágazatnak az adatait is tartalmazzák a defterek, mustadó címen. A mikrorégióban ebben az időszakban Gyömrő, Maglód és Mende gazdái egyáltalán nem termesztettek szőlőt, s viszonylag szerénynek mondhatóak Pécel, Úri, Valkó, Vácegres (Zsidó) és Besnyő hozamai.

5. táblázat. A szőlőtermelés adatai a Gödöllői-dombságon a 16. században

	Musttermés (liter)				Musttermés családonként (liter)			
Év	1546	1562	1580	1590	1546	1562	1580	1590
Battyán	0	0	0	0	0	0	0	0
Besnyő	8500	3740	0	1700	944	748	0	850
Gödöllő	3650	37400	5950	5100	1216	2493	297	243
Gyömrő	0	0	0	0	0	0	0	0
Isaszeg	0	22100	4250	6800	0	470	109	206
Kerepes	2250	15300	8500	3400	61	294	185	87
Kistarcsa	8500	9250	5950	5100	567	711	330	364
Maglód	0	0	0	0	0	0	0	0
Mende	8750	0	0	0	1250	0	0	0
Mogyoród	5950	20400	11560	11970	397	816	428	598
Pécel	17000	1360	1020	1020	654	68	57	51
Szada	3400	17000	21250	1530	77	340	471	64
Szentmiklós	0	17000	11968	11968	0	486	332	427
Úri	18700	6800	2720	2720	1438	513	136	124
Valkó	19800	25600	0	0	660	1024	0	0
Veresegyház	5100	41600	62440	47600	88	570	855	721
Vácegres	7990	0	5100	5100	726	0	364	425
Összesen	109590	217600	140708	104008				

(Káldy-Nagy Gy. alapján)

A termelés nagysága változó, a korabeli időjárási viszonyok függvénye volt, s bizonyára más okok is közrejátszhattak az időnként jelentős ingadozásban. Kiemelkedőnek tekinthetjük Veresegyház, Gödöllő, Szada vagy Isaszeg egy-egy terméseredményét. A vizsgált időszakban 1562-ben volt a legjobb a termés, az 1590. évinek 218%-a, de az adatok korrekt értékelése a hiányosságok miatt jelenleg nem lehetséges. A szőlő termőterületét ugyancsak megbecsülni lehet, mert a területegységkénti hozamról csak mintegy kétszáz évvel későbbi adataink vannak (*Boros L.* 1999). Ezeket az adatokat használva a szőlővel beültetett területek nagyságát 102–373 kh-ra becsülhetjük, ami a Gödöllői-dombság területének 0,6%-át foglalta el.

Rétek és legelők

A gabonatermeléshez és a szőlőgazdálkodáshoz hasonlóan az állattartáshoz nélkülözhetetlen rétgazdálkodás is változó hozamokat produkált. A szántásvetés, aratás és a szőlők rendben tartása mellett bizonyára jól meg kellett tervezni a széna betakarítását, hiszen kevés volt a munkáskéz. Perjés G. (1963) nyomán döntően évi egy kaszálással számolhatunk, különösen az ilyen területeken, ahol a szőlőtermelés szinte egyenrangú volt a gabonatermeléssel.

A rétek arányát Perjés G. (1963) átlagban a szántók egyharmadában adta meg, ez a Gödöllői-dombság esetében 1000 kh körül lehetett, amelyről 10-15 mázsás egyszeri kaszálás esetén 10.000-15.000 mázsa szénát takaríthattak be a gazdák. Ez a mennyiség nagyjából ezer számosállat téli szénaigényét fedezhette. Ez nem volt elegendő a teljes állatállomány táplálására, a Gödöllői-dombság gazdái is ugyanúgy járhattak el, mint a Tiszazug vagy a Nagykunság állattartói. Elsősorban a fejős állatokat istállózták a növendék állatokkal és a levágni szándékoltakkal egyetemben, a többieket a legelőkön teleltethették át.

Állattartás és -tenyésztés

A Gödöllői-dombság juhállománya 1562–1580 között nagyjából egy szinten mozgott, az utolsó összeírás idejére viszont visszaesett a birkák száma. Ezt jelzi a juhos gazdák birtokában levő állatok számának és a bárányadónak a fogyása is. A jobb évek adatai sem mutatnak intenzív tenyésztésre valló nyomokat, bizonyos esztendőkben több, általában viszonylag kevesebb állatot hajthattak a piacokra.

1546-ban nem csak a juhok állománya volt vészesen kevés, de sertést is alig találtak az összeírók a vidéken. Káldy-Nagy Gyula több helységnél meg is jegyezte, hogy hála a lakosság szemfülességének, az állatok nagy részét elrejtették a törökök elől a terjedelmes erdőségekben. 1562–90 között viszont nagyjából egyenletes a számuk alakulása. A defterdárok csak az egy évesnél idősebb disznókat vették számba és adóztatták meg, talán nem tévedünk nagyot, ha a sertések valódi számának becslésénél a beírtak duplájában gondolkozunk. A családonkénti

3,5-4,2 egy évesnél idősebb sertés elsősorban a saját szükségleteket elégíthette ki, eladásra csak helyenként és tehetősebb gazdánként gondolhattak. A mintegy 80 kg átlagsúlyú sertéseket és a birkák egy részét fogyaszthatták elsősorban, s csak ritkábban került fogyasztásra egy-egy szarvasmarha vagy borjú.

A Gödöllői-dombság szarvasmarha állományát ugyanúgy nehéz megbecsülni, mint az alföldi falvak jórészének állatait. Egyik megközelítési lehetőség a szántók nagyságából következtetni az igavonó ökrök számára. Idevágó adatok szerint (*Soós I.* 1956 és *Kocsis Gy.* 2005) 2-2,5 ökör kellett 1 kh. szántó megműveléséhez. Ennek a gondolatmenetnek alapján az 1546-os, rendkívülinek mondható évet kihagyva 1100-1200 ökörrel számolhatunk a Gödöllői-dombság területén. Amennyiben a 18. század első évtizedeinek hasonló körülményeit elfogadjuk számításaink alapjául a 16. század második felére is, akkor a szarvasmarha állomány nagyjából egyharmada lehetett igavonó ökör, másik egyharmada fejős tehén, a maradék növendék állat, borjú, vágómarha volt. Ez mikrotájunkon 3600-4000 állatot jelenthetett.

6. táblázat. Az állattartás becsült adatai a Gödöllői-dombságon a defterek alapján

	Juh (db)				Sertés (db)				Méhkas (db)				Bárány (a tized alapján, db)			
Év	1546	1562	1580	1590	1546	1562	1580	1590	1546	1562	1580	1590	1546	1562	1580	1590
Battyán	150	0	0	0	0	0	0	0	30	0	0	0	140	0	0	0
Besnyő	0	0	0	0	3	108	40	50	5	95	75	50	0	0	0	0
Gödöllő	0	250	0	0	4	150	100	150	8	50	125	125	0	0	240	20
Gyömrő	250	200	216	120	3	100	113	10	10	45	75	75	100	200	150	100
Isaszeg	0	0	0	0	0	225	275	275	5	175	150	150	0	0	0	0
Kerepes	0	0	0	0	8	75	100	35	5	57	100	100	0	0	270	270
Kistarcsa	0	0	0	0	14	25	38	38	8	5	3	50	0	0	0	0
Maglód	0	0	0	0	0	23	0	0	5	10	0	5	0	0	0	0
Mende	0	0	0	0	15	28	0	125	10	8	0	65	0	0	0	100
Mogyoród	0	0	0	0	0	262	75	75	10	80	0	0	0	0	0	0
Pécel	0	100	0	0	18	15	50	50	13	8	30	30	0	100	100	100
Szada	0	0	0	0	10	35	65	150	15	57	50	13	0	200	0	0
Szentmiklós	797	511	940	150	10	125	100	100	5	60	280	280	350	510	640	640
Úri	350	345	475	300	7	85	110	110	12	28	75	75	100	100	350	280
Valkó	950	800	0	0	9	175	150	150	5	25	75	250	400	800	250	250
Veresegyház	0	420	290	0	8	250	150	150	15	125	100	200	0	420	410	250
Vácegres	0	0	0	60	38	20	75	75	5	10	75	125	0	0	0	0
Összesen	2497	2626	1921	630	157	1701	1441	1543	166	838	1213	1593	1090	2330	2410	2010

(Káldy-Nagy Gy. alapján)

Másik lehetőség a szarvasmarhák számbavételére Perjés G 1963. könyvének adatának elfogadása, amely szerint háztartásonként átlagosan 0,7-5,5 ökörrel, 0,5-10 tehénnel lehet számolni. Hozzátette, hogy a maximumok kivételesek voltak, megbízhatóbb az átlagokkal számolni. Az ő adataival számolva is az előbbi két szerző becslését támaszthatjuk alá.

A számosállatok becsült számából a használt legelők nagyságára is következtethetünk. A közepes minőségű legelők katasztrális holdja 1-1,5 marhát tudott eltartani (*Perjés G.* 1963).

A 3600-4000-re becsült szarvasmarha 3600-6000 holdon legelhetett. A juhokból 4-5 lakhatott jól 1 kh-on, azaz 600-1000 holdat lehet számolni birkalegelőnek. A ló állomány, amelynek számáról megint csak nem tudósítanak a defterek, általában a szarvasmarhák 25-30%-a volt átlagban a fenti szerzők szerint (azaz 1000-re tehető a számuk) ugyancsak 1000 holdat vehetett igénybe. Összességében 5000-8000 hold legelőt számíthatunk a kistáj állatállományára, amely a mintegy 40 ezer katasztrális holdnyi rét és legelő 17-20%-a, azaz egyötöde volt.

Piacozás

A helyben megtermelt gabona, must (bor) feleslegét, az állatállomány eladásra szánt egyedeit a Dombsághoz közeli és valamivel távolabbi mezővárosok piacain értékesíthették a gazdák. Hogy a térség szarvasmarháit szintén a piacokra hajtották-e vagy tőzsérek vásárolták fel s a váci vámon át terelték külországokba, arra nézve nincs adatunk. Kubinyi András tanulmányában, (az Alföld központi helyeket a 15. század végén számba vevő *„Városfejlődés és vásárhálózat a középkori Alföldön”* Szeged, 2000) a Gödöllői-dombság települései közül egyet, Isaszeget vett figyelembe. A települést a 14–15. században többször oppidiumként (mezőváros) említették a források, melyekben szó esett hétfői heti piacairól is.

7. táblázat. A gazdaság képe a defterek adóösszegei alapján a Gödöllői-dombság falvaiban (%)

	Gabonafélék			Must, bor			Széna, rét			Zöldségek			Állattartás		
Év	1562	1580	1590	1562	1580	1590	1562	1580	1590	1562	1580	1590	1562	1580	1590
Battyán	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Besnyő	47	0	0	23	0	0	4	0	0	1	0	0	25	0	0
Gödöllő	31	36	37	52	28	27	4	21	18	9	4	2	4	11	16
Gyömrő	67	29	54	0	0	0	18	58	22	4	1	2	11	12	22
Isaszeg	67	54	70	13	31	7	11	3	15	4	5	2	5	8	6
Kerepes	48	48	48	14	45	30	25	0	9	2	2	1	11	5	12
Kistarcsa	0	57	70	0	21	8	0	12	12	0	2	4	0	8	6
Maglód	86	0	0	0	0	0	3	0	0	4	0	0	7	0	0
Mende	95	0	62	0	0	0	0	0	6	0	0	5	5	0	32
Mogyoród	42	41	35	42	45	44	5	10	17	1	3	2	10	1	2
Pécel	75	65	0	8	6	0	9	22	0	1	1	0	7	6	0
Szada	33	21	71	56	54	6	0	20	18	0	1	1	11	4	4
Szentmiklós	49	34	33	30	30	33	3	12	13	5	6	5	13	18	16
Úri	35	77	77	38	6	6	11	8	9	1	1	2	15	8	6
Valkó	39	68	66	41	0	0	0	17	13	2	1	3	18	14	18
Veresegyház	50	22	41	33	62	43	8	10	10	2	1	2	7	5	4
Vácegres	0	32	25	0	44	43	0	8	20	0	4	0	0	12	12

(Káldy-Nagy Gy. alapján)

Tájunkat azonban Isaszegnél jelentősen nagyobb piacokkal rendelkező, országos vásárokat is tartó mezővárosok vették körbe viszonylag nem nagy távolságban. Ezeket a piacokat nem túl nagy fáradtsággal el lehetett érni, a felesleget ott lehetett értékesíteni. Pest és Vác a török hódoltság időszakában még fontosabbá

vált, mint a korábbi időszakokban, vámjaik és a Dunán való átkelési lehetőségeik kiemelték gazdasági szerepüket. Nem volt messzebb az előbbi két településnél kisebb gazdasági jelentőséggel bíró Szekcső, Hatvan vagy Györk sem.

Valamivel nagyobb fáradtsággal Cegléd, Nagykőrös és Kecskemét ekkoriban megizmosodó és kiemelkedő, főként állattartással foglalkozó városai, gabonára és borra szinte minden tételben vevő kereskedői is elérhetőek voltak. A probléma inkább a termelés hektikussága lehetett. Búzából 10 dombsági településnek volt lehetősége alkalmanként piacra vinni feleslegeit: gabonából (Besnyő 1562, 1590, Gödöllő 1562, Gyömrő 1562, Isaszeg 1562, 1580, 1590, Mogyoród 1562, Szada 1590, Szentmiklós 1562, 1590, Úri 1580, 1590, Valkó 1546, 1580, 1590, Veresegyház 1562, 1590), mustból (Gödöllő 1546, 1562, Isaszeg 1562, Besnyő 1546, 1562, 1590, Kerepes 1562, Kistarcsa 1546, 1562, Mende 1546, Mogyoród 1562, 1590, Pécel 1546, Szada 1580, Szentmiklós 1562, 1590, Úri 1546, 1562, Valkó 1546, 1562, Veresegyház 1562, 1580, 1590, és Zsidó/Vácegres) 1546, 1590). Állatokból Isaszegnek, Szentmiklósnak, Úrinak, Valkónak, Veresegyháznak és Zsidónak (Vácegres) lehetett annyi szaporulata, hogy piacra terelhette őket.

A Gödöllői-dombság mikrorégiójának helye a 16. században

Az Alföld három, hasonló lélek-és településszámú területével összehasonlítva a Gödöllői-dombság falvainak helyzete valamivel jobbnak mondható, mint ezen alföld-közepi területeké. Adójának (ezzel bevételeinek) mértékét jelentősen növelte a szőlőgazdálkodás. A gabona termelése ugyan nem különbözött sokban a Nagykunság, a Tiszazug vagy a Gyulai-náhije termelésétől, viszont kedvezőbb közlekedés földrajzi helyzete révén kistájunk gazdái több bevételt realizálhattak. A termés hozamainak esetlegessége – amely csak kevéssé függött a gazdák szorgalmától – nem tette lehetővé a nagyobb haszon elérését. Ugyancsak a gyarapodás ellen dolgozott a kis népességszám, a bizonytalan helyzet is. A dombsági gazdák több adót fizettek, ez feltételezi a jobb körülményeket, amelyek viszont nem annyival jobbak, hogy hosszú távon fejtsék ki hatásukat. Összefoglalva annyiban tértek el a tipikusnak mondható alföldi településektől, kistájaktól, hogy létük valamelyest stabilabbnak mondható. A mintegy 40 év alatt egyetlen település pusztásodott el, a többiek lakossága helyben maradt. Csökkent ugyan a népesség száma, de a 15 éves háborúig kitartottak az emberek szülőföldjükön.

Irodalom

ÁGOSTON G. (1988 és 1989): A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. Zounuk 3 és 4. Szolnok SZMLT.

BOROS L. (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyháza. p. 304.

FRISNYÁK S. (2015): A Gödöllői-dombság történeti földrajza. Nyíregyháza–Szerencs.

GYÖRFFY L. (1956): Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Szolnok.

KÁLDY-NAGY GY. (1985): A Budai-szandzsák 1546–1590. évi összeírásai. Demográfiai és gazdaságtörténeti adatok. Bp. PMLT. p.746.
KOCSIS GY. (2005): A Jászság társadalma, népessége, gazdálkodása a XVI–XVII. században. Akadémiai K.
LÓCZY D. (2000): Az alföldi tájak változó hasznosítása és értéke. In: Frisnyák S. (szerk.): Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza.
N. KISS I. (1960): 16. századi dézsmajegyzékek. Budapest. p. 1120.
PERJÉS G. (1963): Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650–1715). Budapest, Akadémiai. Értekezések a történeti tudományok köréből.

ADALÉKOK A DELIBLÁTI-HOMOKPUSZTA ÉS KÖRNYÉKE TÁJTÖRTÉNETÉHEZ (KÖRNYEZETGAZDÁLKODÁS, 18. SZÁZAD – 20. SZÁZAD ELEJE)

FRISNYÁK SÁNDOR – KÓKAI SÁNDOR

Additional informations to the landscape history of the Deliblato Sands and their surroundings (Environmental management, 18th century – early 20th century)

From the late 18th to the early 20th century, also summarizing the antecedents, our study analyzes the most important processes affecting landscape change, land use, and landscape structure. When analyzing the changes in environmental management, it is important to emphasize that the Deliblato Sands is a kind of shifting-sandy alluvial-fan-plain, where sandy-grasslands were dominant with communities of token sandy-oak-areas. Contemporary maps and descriptions equally confirm that three types of landscapes have emerged in the Deliblato Sands and its narrower environment, where landscape use patterns have determined the spatial structure of complex environmental management. Getting hard of the moving sandforms in the Deliblato Sands (e.g. forestation, plantation of viticulture and fruit culture, etc.) and the more intensified economic utilization of the available grasslands received special attention in the historical Hungary during the 19th century. The landscape use of the examined region included meadow and pasture farming, and subordinately arable and horticultural farming, as well as viticulture and fruit culture. In 1910, 95.5% of the area of the Deliblato Sands (= 186,517 cat. Acres) was utilized by agriculture and forestry. The share of arable land increased from 45.2% to 55.5% from 1895 to 1910 and reached (perhaps exceeded) its optimal limits. The meadow and pasture area have declined from 37.4% to 21.5% over a decade and a half, and animal husbandry has begun to become more inbred. Afforestation and the establishment of meadow-protecting forest-belts continued, so the area of forestry increased from 4.8% to 13.8%. The garden shrank slightly (1.1%), and the grape occupancy almost doubled (3.2%). The reeds accounted for 0.4% and the rest (built-up and waste land) for 4.5% of the area's land base. Environmental reforming has changed the image of the Deliblato Sands so far that a hundred years ago only a fifth of that area was shifting sand. Getting hard of the Daliblato shifting sand is a process that has not been completed to this day.

Bevezetés

A Delibláti-homokpuszta – középkori nevén Maksond-mező (*Oláh M.* 1536) – a Nagyalföld egyik legmagasabban elhelyezkedő klasszikus homokkal-futó-homokkal borított térszíne, melynek felszíne igen gazdag homokformákban. A Delibláti-homokpuszta és környéke történeti értékekben is gazdag, ilyenek például a Kárpát-medence ókori építményei közé tartozó, s több helyen épségben maradt, híres római sáncok vonulatai (*Balás V.* 1961). A Delibláti-homokpusztán a

természeti tényezők és az ember kapcsolata az elmúlt évezredekben igen sajátosan alakult, amely napjainkra olyan kultúrtáj reliktummá vált, amely a futóhomokkal zajló – olykor kilátástalanak tűnő – küzdelem alapján méltán érdemelte ki a „magyar Szahara" elnevezést is.

A kultúrtájjá varázsolt homokpuszta természeti-környezeti elemeinek és értékeinek feltárása, modern eszközökkel és módszerekkel történő kutatása és értékelése (pl. a lösz és a futóhomok eredete, összetétele és mozgásának szakaszai, a felszínformák elemzése és rendszerezése, a talajvíz mozgása stb.) napjainkig sem történt meg. A természetföldrajzi, zoológiai és botanikai értékek bemutatása (pl. *Themák E.* 1887, *Wagner J.* 1914, *Schwalm A.* 1914, *Erdei E.* 2010, *Gajic Milovan* 1983 stb.) mellett kevesebb figyelem irányult az antropogén tájformálás, tájváltozás és környezetgazdálkodás komplex kapcsolatrendszerének és hatótényezőinek feltárására.

Tanulmányunkban a 18. század végétől a 20. század elejéig – állapotrajzok segítségével, eltérő időkeresztmetszetekben – az előzményeket is összefoglalva elemezzük a tájváltozásra, a tájhasználatra és a tájszerkezetre ható legfontosabb folyamatokat. A delibláti mezorégió horizontális és vertikális tájszerkezet-változásának folyamatelemzésével – a komplex tájszemlélet alkalmazásával párhuzamosan – e tanulmányunkkal történeti földrajzi aspektusú tájtörténeti elemzést is végzünk. A természeti és antropogén hatótényezők közül az utóbbira helyezzük a hangsúlyt, s ezen belül a tájhasználati módok és a tájhasználati térstruktúra (horizontális tájszerkezet) változását helyezzük előtérbe.

I. A Delibláti-homokpuszta elhelyezkedése és területi kiterjedése

A Temes, Karas és a Duna folyók között elhelyezkedő Delibláti-homokpuszta elnevezése új keletű. A 18. századi leírásokban „Sandhügel Bielo Berdo"-nak, „Debelo Berdo"-nak, illetve „Aagger romanorum"-nak nevezték (*Themák E.* 1887). A német nyelvű leírásokban „Die Banater Wüste" néven említett (*Wessely J.* 1873), a katonai felméréseken „kincstári homokterület"-ként feltüntetett régió kiterjedéséről az első térképi ábrázolás 1723–25-ben készült. Ez a híres Mercy-féle térkép, amelyen a vizsgált mezorégió vonatkozásában mindössze a környező települések és két postaút (Pancsova–Alibunár, Újpalánka–Deliblát) homokvidéki (Sand Hübel) szakasza került feltüntetésre.

Az 1755-ben készült Temesi Bánságot ábrázoló térkép részletesebb, amely a geomorfológiai tájelemek színezésével is jelzi az eltérő tájtípusokat. Mindazok ellenére, hogy a Delibláti-homokpuszta és a határoló löszvidékek (pl. Gerebenc–Alibunár közötti löszterület stb.) nem kerültek elkülönítésre, e térkép azonban pontosítja a Temes és a Karas folyók közötti mezorégió területi kiterjedését. A változatos homokformákkal tagolt térszín ÉNy–DK. irányban Újozora és Dunadombó között, kb. 60-65 km hosszan húzódik. Területét tekintve kb. 900-1100 km^2 kiterjedésű.

Az első olyan részletes térképek, amelyek mind az elhelyezkedést, mind a környezetgazdálkodást tekintve pontosságuk miatt alapvető fontosságúak, a Temesi Bánság első katonai felmérésének (1769–1773) térképlapjain találhatók. E térképlapokon a zárt vegetáció hiányával ábrázolt Delibláti-homokpuszta kb. 25,5x13,5km-es kiterjedésű (= 345 km^2). A Delibláti-homokpuszta második részletes felmérése 1798–1800 között, a harmadik pedig 1810-ben készült el (*Schwalm A.* 1914). A császári-királyi udvari haditanács ismét elrendelte a terület felmérését, melynek eredményeként 1812-ben megállapították, hogy az udvari kincstár tulajdonát képező homokpuszta kiterjedése: 70 660 kat. hold és 99 négyszögöl (= 406,7 km^2). Azok a kietlen homokvidékek voltak ezek (pl. Ocsa predium, Gerebenci sívó stb.), amelyek II. József uralkodása idején a bécsi és a temesvári árveréseken sem találtak gazdára. Természetesen ez nem az egész homokkal borított területet jelentette, hanem mindössze azt, amely nem tartozott a környező településekhez, pontosabban azok überlandjaihoz (a települések határában az úrbéres jobbágyföldek kimérése után /erre a Bánságban 1780-ban került sor/ fennmaradt „feleslegföldek" bánsági elnevezése), s így ténylegesen is a kincstár tulajdonában maradt. Az überlandba sorolták a halastavakat, a nád és gyékény vágására alkalmas mocsaras határrészeket, a legeltetéssel és réti széna kaszálásával hasznosítható vízjárta földeket, a belőlük kiemelkedő térségeket (ún. szigetek, hátságok), ahol a jobbágytelki állományon kívüli szőlőhegyek is elterültek. Az überland területét vagy annak egy részét bérbe lehetett venni (árendálni) a kamarától vagy a földbirtokostól.

A Delibláti-homokpuszta kincstári kezelésben lévő 406,7 km^2-nyi területe a 20. század elejére közel kétharmadára csökkent, mert a szomszédos községeknek legelőként kiosztottak 18 919 kat. holdat. A megmaradt 51 741 hold 531 négyszögölből szőlőtelepítés céljára, 1892-től kiosztottak összesen 5 074 kat. hold 1114 négyszögölt (ezen jött létre: Pálffy-telep, Fejér-telep, Wekerle-telep, Emánuel-telep, Szivák-telep). Mezőgazdasági telepként pedig (fejértelepi házhelyek, szántók és legelő) kihasítottak 2 886 kat. hold 315 négyszögölt, így 1910-re a kincstár tulajdonába 43 780 kat. hold 702 négyszögöl (251,94 km^2) maradt (*Ajtay J.* 1912).

A 19–20. századi térképezési munkálatok eredményeként összegezhetjük, hogy a homokformákkal borított terület északnyugat–délkeleti irányban 65 km hosszú és 10-15 km szélességű volt. A Karas folyó aldunai torkolatától a Temes folyóig kb. 800-900 km^2 kiterjedésű, melynek egy része intenzívebben hasznosított mezőgazdasági terület. Ebből emelkedik ki az a kb. 350-400 km^2 nagyságú (35 km hosszú, s mintegy 9-12 km széles) ellipszis alakú terület, ahol a futóhomok a felszínen mozog vagy mozgott, az uralkodó széliránynak megfelelően. E szűkebben értelmezett – félig kötött és szabadon mozgó homokformákkal gazdagon tagolt – területen a tengerszint feletti magasság 78 méter és 194 méter között változik. Legmagasabb pontjai a Fekete-hegy (191 m), a Fontana fetji (192 m)

és a Plucz (194 m). A Delibláti-homokpuszta e területéből napjainkban 29 352 hektár (293,52 km^2) természetvédelmi terület (*Erdei E.* 2010).

Nagy Imre az újvidéki egyetem professzora és szerzőtársainak legújabb tanulmánya – amelyben a Vajdaság tájtípusait elemezték – megerősíti a két tájtípus elkülönülését, azaz a Dél-bánsági agrártájon belül elkülönül a Deliblát erdei táj (350-400 km^2) és az ezt körülölelő Delibláti-homokvidék (kb. 800-900 km^2), amely a Karas és a Temes között húzódik (*Nad, I. et. al.* 2018).

II. A Delibláti-homokpuszta kialakulása és felszínalaktana

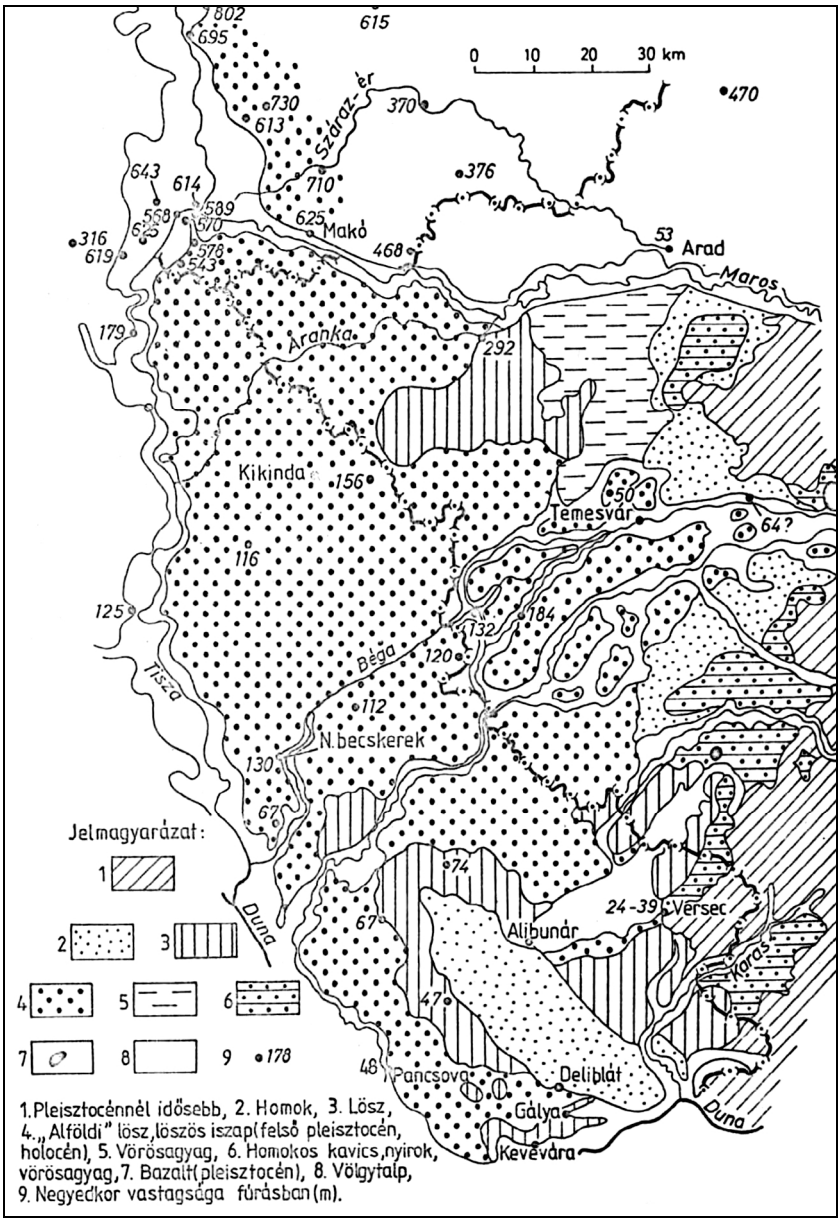
A Dél-Bánságban elhelyezkedő Delibláti-homokpuszta magasabb helyzetű homok- és löszvidékét, fiatal süllyedékek (felső-pleisztocén, holocén) határolják (pl. Alibunári mocsár, Pancsovai-ártér, Karas folyó torkolatvidéke stb.). A Delibláti-homokpuszta nyugati peremén egy hatalmas római sánc húzódik az Al-Dunáig, míg az északi pereme hirtelen meredekséggel hanyatlik le az Alibunári-mocsár felé, melytől 6-8 kilométer szélességű, fekete homokos talajú termékeny löszfennsík választja el (pl. Homokszil szőlőhegyének legmagasabb pontja tszf.198 m.). A Duna menti fiatal süllyedékterületekre (pl. Pancsova, Kubin, Dunadombó és Palánka települések környezete stb.) állóvizek és mocsarak, ill. elhagyott meanderek jellemzőek.

A bánsági régió környezetének földtani vázlatát Erdélyi M. (1987) rajzolta meg, mely alapján az is megállapítható, hogy a löszös térszínek a Delibláti-homokpuszta peremein helyezkednek el *(1. térkép)*.

A délbánsági lösz anyagát a délkeleti szél fújhatta ki, ezért a terület délkeleti részén hiányzik, s itt a homokvidék a Duna völgyével löszterület nélkül közvetlenül érintkezik. A hulló por a homokhátságtól legmesszebbre északnyugati irányban jutott el. A lösz az egykori szélirány mentén északnyugat felé finomodik is, homoktartalma csökken, a löszrétegek vastagsága változó, legvastagabb Gerebenc és Dolova környékén. A homokvidékkel határos részeken a lösz hézagos, vékonyabb és legtöbbször erősen homokos.

- A lösztakaró egy része a Delibláti-homokpuszta északi peremén Verestemplom–Homokszil települések vonalától nyugatra, DK–ÉNy. irányban húzódik Gerebenc településtől Alibunárig. E területen típusos lösz található, s legmagasabb pontját a Gerebenctől északnyugatra emelkedő dombokon éri el (Dumacia tszf. 251 m). A délbánsági löszterület e keleti részén, a Verseci- és a Lokva-hegység nyugati pereme előtt húzódnak a völgyekkel felszabdalt – DNy–ÉK. irányú – löszhátak.
- A Delibláti-homokpuszta déli-délnyugati peremén a típusos lösz Deliblát–Homokos települések vonalától északnyugati irányban húzódik Dolován át Ferenchalomig.
- A Pancsovai löszös hát térszínei határozott lépcsőkkel emelkednek a Duna holocén alluviális ártere fölé, s itt a lösztakaró kiterjedtebb és kettős lépcsővel tagolt térszínt alkot. Az alacsonyabb (tszf. 80-90 m) lösztérszínek – ezek infúziós löszök – déli pereme Dunadombó–Kevevára–Székelykeve–Kevepallós–Bresztóc–Pancsova–Opáva településeknél húzható meg. A magasabb

lépcső (tszf. 110-150 m) Dunadombó–Deliblát–Homokos–Dolova–Ferenc-halom települések vonalától északkeletre húzódik (*Schwalm A.* 1914). Ez a futóhomoktól szerkezetileg alacsonyabb helyzetű típusos löszterület (pl. Dolova település határában található löszmélyutak stb.), s a futóhomokkal nem élesen elkülönülő határvonallal érintkezik.

1. térkép. A Bánság földtani térképe (forrás: Erdélyi M. 1987)

A szűkebben értelmezett Delibláti-homokpuszta felépítésében a futóhomoké a főszerep, amely döntően meghatározta a tájhasználatot és tájszerkezetet is. A kutatók többségének véleménye szerint az Ős-Duna és a Bánsági-hegyvidékről érkező Temes, Moravica, Berzava, Karas és Néra folyók őseinek hordalékából keletkezhetett e jelentős vastagságú homoktömeg. A homok altalaja amellett szól, hogy lerakódásakor a víznek lényeges szerepe volt, mert amint azt a puszta területén száz évvel ezelőtt végzett fúrások (pl. Rozsdáskút, Leánykút stb.) adatai igazolják, különböző színű és finomságú homok váltakozik agyagos és iszapos közbetelepülésekkel (*Schwalm A.* 1914). A felső dilúviumban geomorfológiailag meghatározó felszínformálódás is bekövetkezett, amely egyes helyeken napjainkig tart. A homokmozgás mértékére és mennyiségére vonatkozóan 1972-ben is végeztek megfigyelést, mely alapján évente négy tonna/km^2-es érték adódott (*Erdei E.* 2010). A homokbuckák mozgási sebessége Wessely József mérései szerint: 7 méter magas homokbucka 2,21 métert haladt évenként az 1870-es években (*Wessely J.* 1873).

A futóhomokkal borított felszín Károlyfalva, Gerebenc, Dunadombó, Deliblát és Homokos települések között terül el, s az északnyugati részen a futóhomok egy részét a kossava ráfújta a löszre. A Delibláti-homokpusztán a homok felhalmozódása, illetve a homokbuckák nagysága, elhelyezkedése szerint három területet különböztethetünk meg:

1. A délkeleti rész, amelynek északi határa a Gerebenc–Dunadombó települések közötti vonal. Ez deflációs terület: a szél elfújta, elszállította a homokot eredeti helyéről, egészen a talajvíz mélységéig, ahol kisebb mocsarak is kialakultak (pl. Konstantinova bara, Markusev bara, Ciganska bara stb.). Az eredeti homok felhalmozódásokból csak a keskeny, viszonylag alacsony gerincek maradtak meg, amelyek az uralkodó szél irányában nyúlnak el délkeletről északnyugatra. A tengerszint feletti magasság 78-110 méter között váltakozik, s ez a homokpuszta legalacsonyabb területe. A talajvízhez közel Salix rosmarinifolia – Holoschoenus romanus asszociáció alakult ki, s csak itt van fehérnyár.
2. A középső rész, amely Dunadombó–Gerebenc és Alibunár–Petre települések vonalai között helyezkedik el. Ez egy olyan akkumlációs-deflációs terület, amely a legvadabb homokmozgásokkal jellemezhető és a legkésőbb állapodott meg a futóhomok. Itt vannak a legmagasabb homokbuckák, s itt volt a legutóbbi időkig a legtöbb kötetlen futóhomok. A 30-40 méteres relatív magasságú homokbuckák között itt is kifúvásos mélyedéseket találunk. Az állóvizek egy része csak rövidéletű – esővízzel, hólével, talajvízzel megtelt – lefolyástalan mélyedés. Másik csoportjuk esetében is homokbuckák közt gyűlik össze a víz, azonban a felszín alatt – ha nyáron látszólag kiszárad is – mindig ingoványos marad. Ezek a szikes laposok, meredek parttal és mélyen elázott fenékkel, melyeket a helyi lakosok „pados sziknek" neveznek. Napjainkban már a pusztának e középső részét is összefüggő növényzet,

részben nagyobb kiterjedésű akácosok, részben borókás-cserszömörcés legelők borítják. A homokbuckák délnyugati lejtőin cserszömörcés tölgyesek az északkeleti lejtőkön ezüsthársas-tölgyesek találhatók (pl. Leánykút). A közelben az egybibés galagonya hatalmas példányaiban is gyönyörködhettünk. A Delibláti-homokpuszta középső területe a legmagasabb, átlagosan tszf. 150-160 méter, s itt találhatók a legmagasabb pontok is.

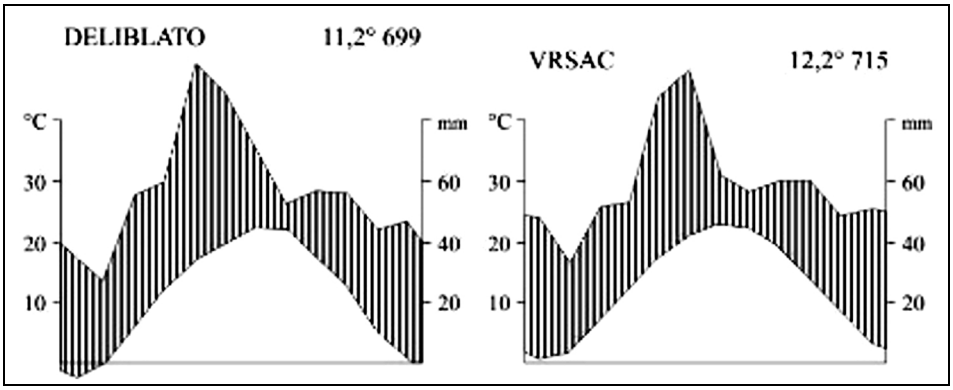
3. Az északi rész, amely Alibunár–Petre települések vonalától északnyugatra húzódik. Ezen az akkumlációs térszínen a puszta finomabb szemcséjű homokalkotórészekből alakult ki, humuszban gazdagabb fekete homok jellemzi, ezért ez a legtermékenyebb is. Hosszan elnyúló buckák sorakoznak a szél irányával párhuzamosan egymás mellett, részben begyepesedett legelők, részben erdős területek, itt-ott nyárfákkal és cserjésekkel. A homokterületnek Homokszil és Homokos községek közötti részein jobb a talajminőség. A Delibláti-homokpuszta északnyugati része – a Nagykárolyfalva és Alibunár felé eső részek – pedig a nagy kiterjedésű, jó legelőterületekkel, a kövér talajú szőlőtelepekkel (pl. Wekerle-telep stb.) és a leánykúti szántóföldek dús, fekete homokjával „a homokpuszta gyöngye" elnevezést méltán érdemelte ki (*Schwalm A.* 1914).

III. A tájhasználatot befolyásoló természeti tényezők

A Delibláti-homokpuszta éghajlatát jellemezve két meteorológiai mérőállomás (Deliblát, Versec) adatai alapján megállapíthatjuk, hogy az markánsan nem tér el az Alföld déli részének éghajlatától. Mind a csapadék évi mennyisége (690-710 mm), mind az éven belüli megoszlása (februári minimum és júniusi maximum) a nedves kontinentális éghajlatra jellemző sajátosságokat mutatja. Az évi középhőmérséklet (11,0-12,0 °C) és annak havi értékei (január -1,4 °C, július 21,8 °C) egyaránt a hosszabb melegebb nyárral és enyhébb rövidebb téllel jellemezhető nedves kontinentális éghajlati típusba illenek *(1. ábra)*, a Péczely György által módosított Trewartha-féle éghajlatbeosztás szerint. Az abszolút hőingás nagyobb 70 °C-nál, mert Fejértelepen (Susara) mértek már -30 °C-os hideget és +42 °C-os meleget is (*Erdei E.* 2010). A relatív légnedvesség tartalom januárban a legnagyobb (85-90%) és júliusaugusztusban a legalacsonyabb (61-65%). Ez utóbbiak egyben a száraz hónapok is, amikor a felszíni vízhiány extrém értékeket érhet el. Felszínalatti vízkészletekben a Delibláti-homokpuszta gazdagabb, azonban ennek nagy mélységben (150-200 m) történő elhelyezkedése sajátos vízkinyerési módokat honosított meg, s csak korlátozottan áll rendelkezésre.

A Delibláti-homokpuszta éghajlatát tekintve a mikroklimatikus adottságoknak és sajátosságoknak is fontos szerepe van, különös tekintettel a talajokra és a kitettségre. A kedvezőbb csapadékértékek ellenére is aridítás és csapadékhiány jellemző, részben a párolgás, részben a gyors beszivárgás miatt. Mindezt fokozza a délkeleti irányból fújó kossava szárító hatása. A délbánsági régió e jellegzetes

szele homokformákat építve alakította-formálta a Delibláti-homokpuszta felszínét is. Ez a száraz és hideg szél télen, kora tavasszal és késő ősszel napokig, extrém esetben több hétig fúj, még jobban kiszárítva a talajt és megmozgatva a száraz homokot. A szél ereje igen gyakran orkán erejű (80-100 km/h), s ez könnyedén szállítja a 0,15-0,34 mm-es átmérőjű homokszemcséket. A homokverés, különösen tavasszal okoz jelentős károkat.

1. ábra. Deliblát és Versec klímadiagramjai (forrás: Magyarország Nemzeti Atlasza)

A Delibláti-homokpuszta mikroklímájának másik fontos eleme a hőmérséklet és annak napi ingadozása. A homokfelszín kedvezőtlen sugárzási viszonyaiból fakadóan felerősödnek, s gyakrabban jelentkeznek az un. „fagyosszentek" (május közepi fagyok) és a kora őszi (szeptember eleji-közepi) fagyok. Ez utóbbi jelenségek káros hatásai eredményezik, hogy a rendkívül fagyérzékeny szőlő termesztése sem gazdaságos. A homoki szőlőskertekben a 19/20. század fordulóján előfordult, hogy az ide telepített Balaton felvidéki szőlősgazdák csak három, sőt néha öt évenként tudtak egyszer szüretelni a fagykárok miatt. A kitettség a homokfelszínek felmelegedésének egyik meghatározó eleme, melynek eredményeként az erőteljes besugárzásnak kitett déli-délnyugati lejtőkön a homok felszíni hőmérséklete forró nyári napokon elérheti a 60 °C-ot, míg az észak-északkeleti lejtőkön ugyanakkor 40 °C alatt marad (*Erdei E.* 2010).

A Delibláti-homokpuszta növényföldrajzi sajátossága, hogy a Kárpát-medencén belül elhelyezkedő Pannonicum és a Pannon vegetációrégió határai itt nem esnek egybe. A Pannon vegetációrégión a legújabb elhatárolások szerint (*Fekete et al.* 2017., *Kocsis K.* 2018.) a Delibláti-homokpuszta kívül esik, ugyanakkor a Pannonicum flórarégió „legfrissebb határán" (*Soó R.* 1947) viszont belül van. Soó Rezső professzor 1931-ben írt tanulmányában – amely a magyar puszta fejlődéstörténetének problémáival foglalkozott – már megállapította, hogy a Nagyalföld florisztikai-növényföldrajzi beosztásán belül elkülönül a Deliblaticum (*Soó R.* 1931). Rövid jellemzését az alábbiakban adta meg:

„... A Delibláti-homokpuszta jellemző növényszövetkezetei: homoki erdők és cserjések, kül. Quercus lanuginosa borókával, sok erdei elemmel, homokpuszták sok endemikus, balkáni és pontusi alakkal. A Bánsági hegyek befolyása alatt..."

Az vitathatatlan tény, hogy a Deliblát különleges termőhelyi adottságai változatos növényvilágot alakítottak ki. Harmincöt őshonos fafaj és mintegy száz védelemre érdemes növény található itt, melyek 15-15%-a szubmediterrán, ill. szubatlanti jellegű. A délbánsági psamofil növényzet legteljesebb csoportja is a Delibláti-homokpusztán található, ahol sikárgyökér, deres csenkesz, éles mosófű, nagy széltippan, rozsnok, csikófark, pusztai tejfű, homoki csenkesz, homoki útifű és keserűfű is megtalálható. Nem kevésbé jelentéktelen a halofil növényzet, főként a szikes területeken (pl. fehér tippan, mészpázsit, sziki útifű, réti sóvirág, sziki üröm, réti csenkesz, eperhere stb.), illetve a pangóvizes területeken megmaradt vegetáció (pl. nád, káka, sás, fűz, nyár, mézes éger stb.) sem. A homokpusztán megtalálható fanemek csoportjait Ajtay J. 1912-ben dolgozta fel részletesen. A cser- és tölgyerdő foltok, mint az egykori erdősztyepp-vidék megmaradt részei gazdag őshonos erdő (pl. kocsányos és molyhos tölgy, mannakőris, szöszös hárs, sajmeggy stb.) és cserje (pl. cserszömörce, közönséges boróka, bodza, egybibés galagonya, mogyoró, fagyal stb.) vegetációval rendelkeznek. A közönséges boróka, a cserszömörce és a sajmeggy általános, miként a gyepszint ismert (pl. hamvas szeder, perjefélék, kakukkfű, csillagpázsit, királydinnye, hölgyharaszt, sáfrány stb.) növényei is megtalálhatóak. A közönséges akácot 1853-tól, a nyárfaféléket (pl. rezgő, szürke, fehér, fekete, kanadai stb.) és a fenyőféléket (pl. erdei, fekete stb.) 1820-tól telepítették a Delibláti-homokpusztára. Különleges védelem alatt 30 növényfaj áll (pl. bánáti bazsarózsa, keleti bazsarózsa, árvalányhaj, apró nőszirom stb.).

A környezetgazdálkodás változásának elemzésekor fontos hangsúlyoznunk, hogy a Delibláti-homokpuszta olyan futóhomokos hordalékkúpsíkság, ahol a homok-pusztarétek voltak a meghatározóak, kisebb-nagyobb homoki tölgyesek társulásaival. A mikroklimatikus adottságok meghatározták a vegetáció térbeli elhelyezkedésének sajátosságait is. A homokbuckák északkeleti kitettségű lejtői a legalkalmasabbak az erdőnek, míg a gerincek és a délnyugati oldalak többnyire homokpusztai gyep-vegetációt hordoztak. A homokrétegek közt azonban sok helyen sötét színű televényes rétegek is mutatkoznak, bizonyítva, hogy a sívó homok futása koronként megállapodott és a felszín növényzettel volt borítva (*Majer A. – Tompa K.* 1970).

A mezorégió uralkodó talajainak kialakulását geológiai és pedológiai körülmények befolyásolták. A határoló folyók mentén az öntés és réti talajok, a löszfelszínen a csernozjomok, míg a homokfelszíneken – a talaj ásványi összetétele (70%-a SiO_2, 5-10%-a $CaCO_3$, 5-10%-a aluszilikátok) és a szerves anyag tartalom változása – a homoktalajok különböző változatait (pl. szürke, sárga, barna és fekete homoktalaj stb.) eredményezte. Genetikai talajtípusai a szukcesszió sorrendjében nyershomok (szirozem), átmeneti rendzina (pararendzina), organogenikus pararendzina, majd a legnagyobb értékű a valódi pararendzina következik. A legmagasabb humusztartalommal az agyagbemosódásos barna erdőtalaj (luvisol) és a homokos csernozjom talaj rendelkezik, ez utóbbinál a humusztartalom 4,26%, a pH értéke 7,5–8,7 közötti (*Erdei E.* 2010).

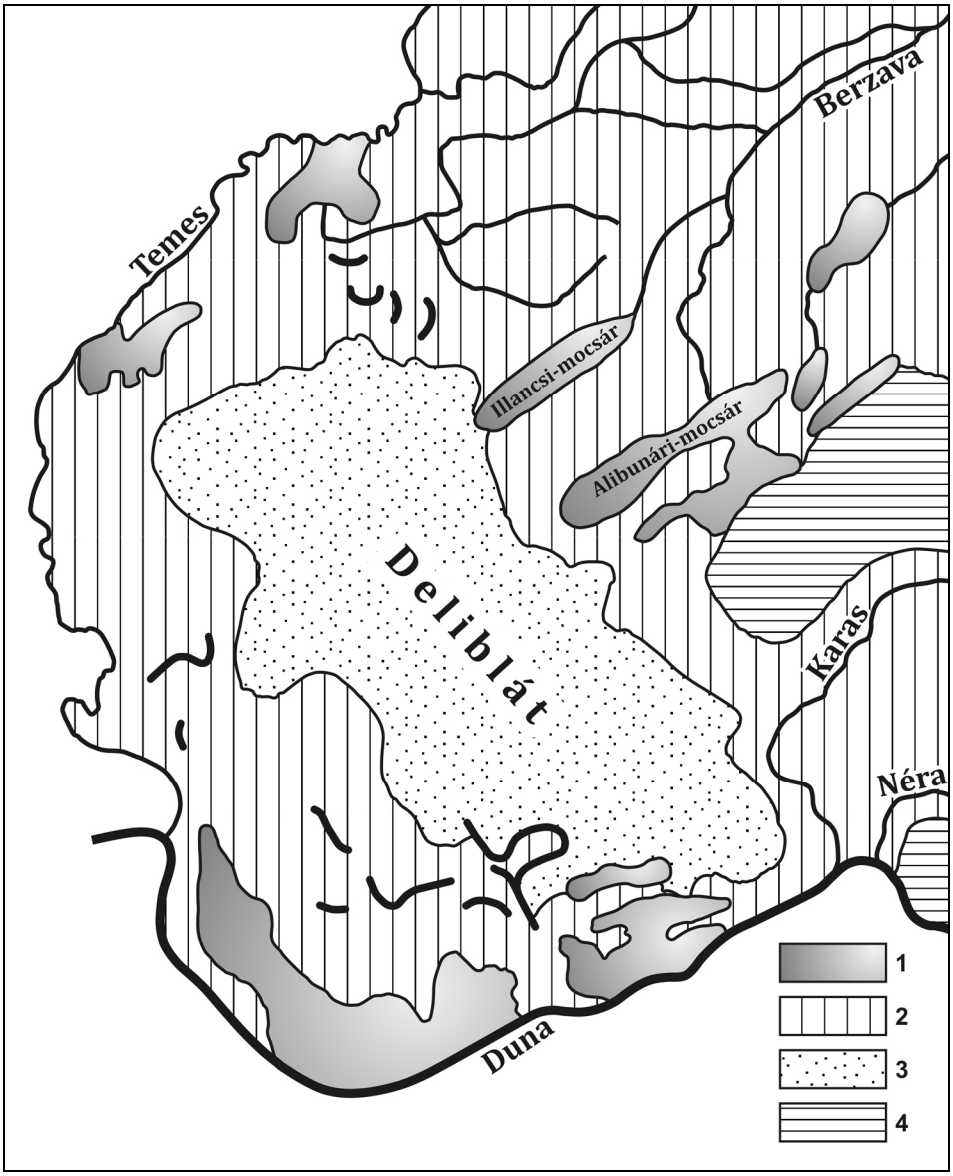
IV. A Delibláti-homokpuszta tájhasználata

Az alföldi életkamrák klasszikus példája a Delibláti-homokpuszta, melyet – egy rövid területszakaszt leszámítva – fiatal (felső-pleisztocén és holocén) süllyedékek öveznek *(2. ábra)*. A Duna, a Temes, a Berzava és a Karas egymással összefüggő, lápos-mocsaras ártérövezete és a szigetszerűen kiemelkedő, ármentes térszínt alkotó homok- és löszvidék egy kistáj-csoportot képez.

A Kárpát-medencei kistájak életföldrajzi feltételei megfeleltek a honfoglaló őseink környezetigényének, a nagyállattartó és alárendelten földművelő tevékenységének, ezért a Delibláti-homokpuszta és a környező kistájak már a honfoglalás és a kora Árpád-korban benépesültek. A települések és a kultúrtáj magterületek a két ősi telepítő vonalakon: (1) az ártér és az ármentes síkság határvonalán és (2) az alföldi medence peremén, a dombvidékek érintkezési sávjában alakultak ki.

A Delibláti-homokpusztát körülölelő alluviális síkság is két szintre, az alacsony és magas ártérre tagolódik. Az *alacsony árterek* állandóan vagy az év nagy részében elöntött, folyóágakkal, morotvákkal, lápokkal, mocsarakkal, nádasokkal, puhafás (fűz-éger-nyár) ligeterdőkkel tagolt tájtípus, amely alkalmatlan volt a megtelepülésre. A *magas árterek* árvizek idején elöntött gyepföldjeit, keményfás (szil-kőris-tölgy) ligeterdeit az állattartó gazdaságok időszakosan hasznosították. A folyóhátak és a nagyobb homokszigetek már alkalmasak voltak a megtelepedésre és a szántóföldi gazdálkodásra is. A folyók és mellékág-rendszerei nem tették lehetővé a folyómenti nomád-jellegű pásztorkodást, így a honfoglalók megtelepült állattartásra és földművelésre tértek át. A telepítővonalon, az ártér és a homokpuszta határövezetében alakították ki életterüket, az állatokat pedig a folyóra merőlegesen terelték. Árvizek idején az állatokat az ármentes homok- és löszpuszta réteken legeltették (réti transzhumáció).

A Delibláti mikrorégió településeinek gazdálkodási tere az ártérövezetre is kiterjedt, hasznosítva mindkét táj természeti erőforrásait. A homok- és löszpuszta réteken talajváltó földművelést folytattak, majd az Árpád-kor vége felé és a késő középkorban áttértek a nyomásos gazdálkodásra. Amint említettük a 65 km hosszú és 15-20 km, helyenként még szélesebb homokpuszta peremét löszös területsáv szegélyezi, így a mikrorégión belül eltérő életföldrajzi feltételek alakították a tájhasználatot és a települések határstruktúráját (*Dövényi Z.* 2012, *Csüllög G. et al.* 2018). A Delibláti-homokpuszta belső futóhomokos, településhiányos területeit és az ártéri síkságokat is hasznosította a tájhatár (területsáv) településcsoportja, – időszakos jelleggel. Az alacsony és magas árterek – a differenciált ártéri gazdálkodás területei – a középkor végéig döntően természetközeli állapotban voltak, különösen a Berzava, Moravica és még több folyó által táplált Alibunári- és az Illancsi-mocsár és tágabb környezete. A medenceperemi telepítővonal bánsági szakasza része az alföldi vásárvonalnak. A vásárvonal települései az ártéri síkság és az érintkező dombsági-hegylábi területek természeti erőforrásait hasznosították.

2. ábra. A Delibláti-homokpuszta és környéke tájtípusai az ármentesítő és a lecsapoló vízimunkálatok előtt. Jelmagyarázat: 1–2 = ártéri síkság, 1 = állandóan vagy az év nagyobb részében vízzel borított területek, 2 = időszakosan vízzel borított területek ármentes homokszigetekkel, folyóhátakkal, 3 = futóhomokos és löszös hordalékkúp, 4 = hegylábfelszín, előterében keskeny alföldperemi ármentes síkság (Szerkesztették a szerzők, rajzolta: Bancsi Péter)

A Delibláti-homokpuszta területén nem alakult ki jelentősebb központi hely, piac- és tájszervező központ. A termékcserét évszázadokon keresztül az említett vásárvonal települései, Versec és Fehértemplom, a Duna menti löszös teraszfelszínen Pancsova és Kevevára bonyolították le.

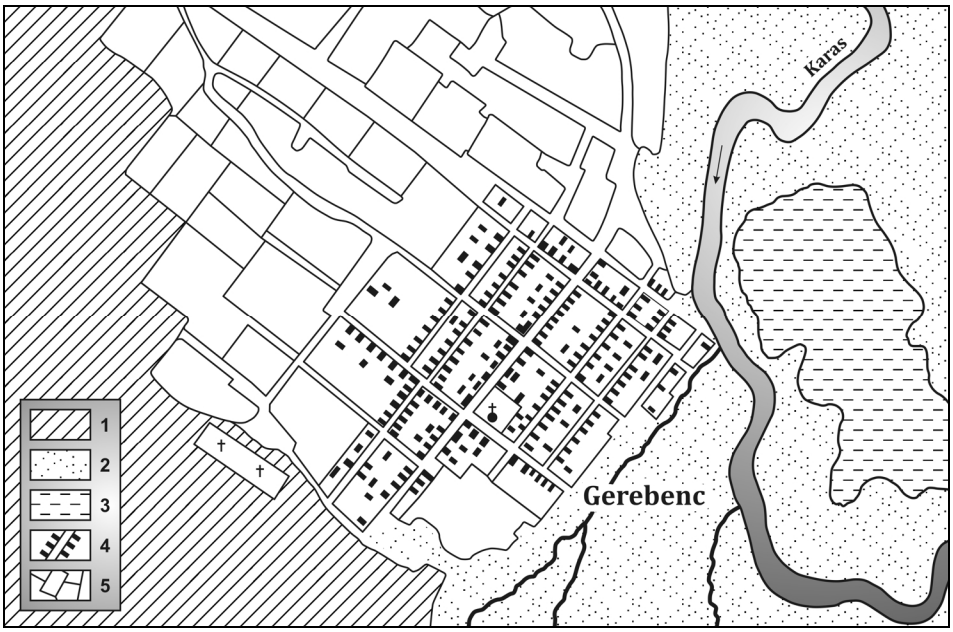
IV.1. A tájhasználat és tájszerkezet jellemzői a 18. század végén

Az előző fejezetben részletesen bemutatott természeti tényezők alapvetően befolyásolták az antropogén tájhasználati módok és a tájhasználati térstruktúra lehetőségeit a 18. században is. A korabeli térképek és leírások egyaránt azt erősítik meg, hogy a Delibláti-homokpusztán és szűkebb környezetében három tájtípus alakult ki, ahol a tájhasználati módok meghatározták a komplex környezetgazdálkodás térstruktúráját:

1. A Delibláti-homokpusztán a ritka megtelepedés, a külterjes legeltető állattartás és a foltszerűen, de alárendelten jelen lévő földművelés voltak a meghatározó elemek. A Delibláti-homokpuszta természeti erőforrásainak hasznosítása (pl. cserszömörce gyűjtése, vadászat stb.) csak kiegészítő szerepet játszott, különösen az egykori cserjésekkel, ligetekkel és homoki erdőkkel tarkított táj 18. századi pusztulásának idején.
2. A települések döntően a környező löszös térszíneken helyezkedtek el és lakóik polikulturás gazdálkodást folytattak, s ekkor még a promontóriumok is ott voltak.
   2.1. A löszös hordalékkúpsíkság alacsonyabb térszínein (tszf. 80-110 m) a feltört gyepeken és irtványföldeken kiterjedt szántóterületeket találunk, de a külterjes állattenyésztés rét- és legelőterületei is megtalálhatóak.
   2.2. A löszös hordalékkúpsíkság magasabb térszínein (tszf. 110-150 m) a szántógazdálkodás vált meghatározóvá *(3. ábra)*, alárendelt kert- és szőlőkultúrával (pl. Alibunár, Gerebenc, Homokszil szőlőskertjei stb.).
3. A Pancsova és Dunadombó között elhelyezkedő alacsony al-dunai ártér döntően természetközeli állapotú táj maradt, ahol a mocsaras és lápos területeken sem állandó települések, sem jelentősebb antropogén kultúrtáj foltok nem alakultak ki. Az évközi időszakos hasznosítás (pl. legeltetés) mellett a halászat, pákászat és a vízi növényvilág gazdasági hasznosítása (pl. nádvágás, gyékényaratás stb.) nyújtott kiegészítő megélhetési lehetőséget az ármentes szinteken elhelyezkedő települések lakosainak.

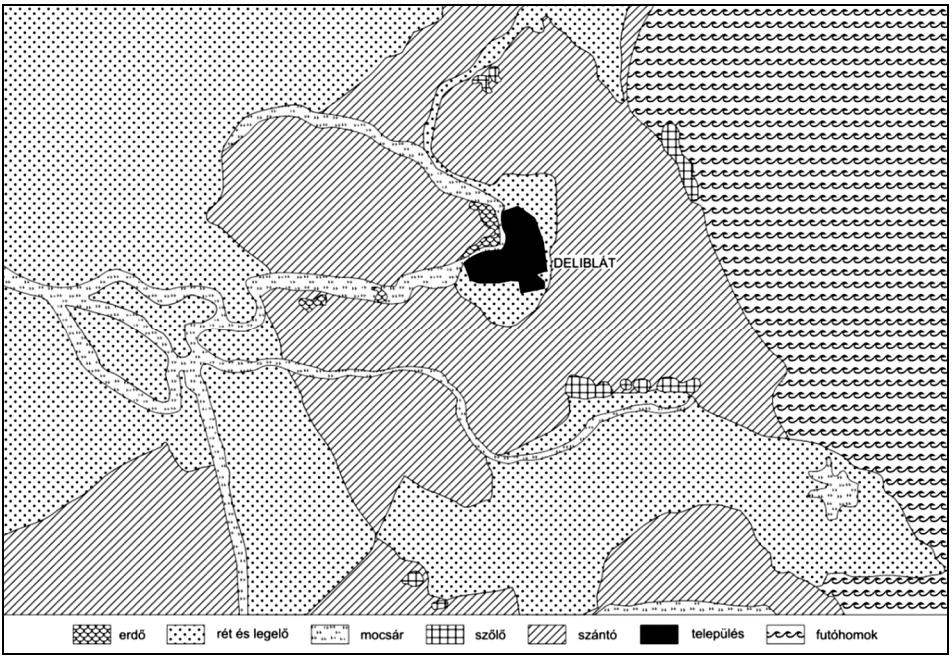
Az 1691. évi, illetve az 1701–1716 közötti feljegyzések még e vidéknek az erdőrészeiről tesznek említést (*Schwalm A.* 1914). Azonban az első katonai térképfelmérés szelvényein a Delibláti-homokvidéket illetően már nincsenek erdővel borított területek. Az erdők pusztulását befolyásolta, hogy az udvari kamara a futóhomokkal borított pusztára zömmel szerb és román lakosokat telepített (1778), s ez a gazdálkodás külterjes állattenyésztő jellegét (juh és kecsketenyésztés, alárendelten szarvasmarhatartás) is megszabta. Az ilyen jellegű rét és legelő gazdálkodás még a homokpuszta

északnyugati területein is jelentős kockázattal járt. Az állattenyésztés külterjes, olykor félnomád formái hosszú ideig tovább éltek (*Paládi-Kovács A*. 2006).

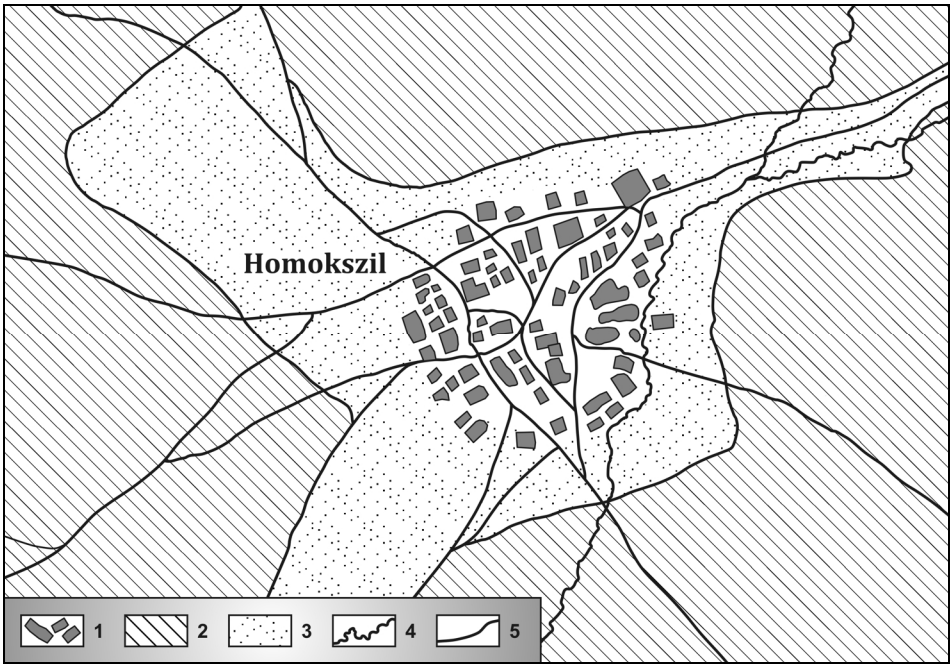

3. ábra. Gerebenc sakktáblás alaprajzú belsősége és környezete a 19. század közepén. Jelmagyarázat: 1 = szántóföld, 2 = legelő, 3 = láp, 4 = belsőség, 5 = kertek (Szerkesztették a szerzők, rajzolta: Bancsi Péter)

A 18. században felerősödő homokmozgások okait tekintve megoszlanak a vélemények. Egyes történetírók a török pusztításokat: az erdők felégetését, a művelt földek elvadulását vélték az antropogén hatásra bekövetkező homokmozgás előidézőjének (pl. *Borovszky S.* 1911), mások az Alibunári-mocsár mértéktelen lecsapolását említették munkáikban (pl. *Soó R.* 1931), s a kiszáradásban látták a homok felszabadulásának az okát. Azonban olvashatunk a 18. század meggondolatlan erdőirtásairól és a puszta egy részének nem kellően körültekintő feltöréséről is. A magyarázatok között a 18/19. század fordulójának aszályos esztendei is feltűnnek (*Erdei F.* 1973). Bármely okok idézték is elő a homokmozgások kiújulását, mindenképpen az antropogén tényezők a determinánsak, s a következménye: a Delibláti-homokvidék 18. század végi kopársága. A fátlanság és a sivárság az első katonai térképfelmérés szelvényein is jól kirajzolódik, s valószínű, hogy éppen ekkor, az 1770-es években érhette el a maximumát *(4–5. ábra)*. A 18. században ide érkező telepesek azt a kevés fát is elhasználták, ami korábbról megmaradt és erősen túllegeltették a területet.

4. ábra. Deliblát környezetgazdálkodása a 18. század vége felé. Jelmagyarázat: 1 = belterület, 2 = szántó, 3 = rét és legelő, 4 = szőlő, 5 = homokpuszta-rét, 6 = lápos-mocsaras völgy (= bara), 7 = időszakos vízfolyás
(Szerkesztették a szerzők)

Az első katonai felmérés és a német-bánsági határőrezred 18. század végén készült térképlapjai alapján az antropogén tájhasználat korabeli sajátosságai is jól rekonstruálhatók. Az 1798–1800-ban készült térképen megjelenik a Deliblátihomokpusztán az erdő (Fontana fetji térségében), illetve a homokkal borított területek legelőként kerültek feltüntetésre. A szántógazdálkodás a szűkebb értelemben vett (350-400 km^2) Delibláti-homokpusztán gyakorlatilag hiányzott, a tágabb környezetében is a rét és legelőgazdálkodás dominanciája rajzolódik ki. Erdővel borított területek az Al-Duna menti ártéri területeken, valamint a Gerebenci-lösz-vidék néhány magasabb pontján (pl. Dumacia stb.) figyelhetők meg. A szőlőkultúra kisebb foltokban, a települések mikrokörnyezetében a löszterületeken, kicsiny területi kiterjedésben figyelhető meg, alapvetően a helyi lakosság igényeinek kielégítését szolgálhatta.

5. ábra. Homokszil halmazos belsősége és környezete (18. század). Jelmagyarázat: 1= belterület, 2= szántó, 3= legelő, 4= vízfolyás, 5= út (szerkesztették a szerzők, rajzolta: Bancsi Péter)

IV.2. A tájhasználat és változása a 19. században

A Delibláti-homokpuszta mozgó homokformáinak megkötése (pl. erdősítés, szőlő- és gyümölcskultúra megtelepítése stb.) és a rendelkezésre álló gyepterületek intenzívebb gazdasági hasznosítása a 19. század folyamán kiemelt figyelmet kapott a történelmi Magyarországon. Bachofen Ferenc – aki a Banater Grenz-Walddirection (székhelye: Fehértemplom) elnöke is volt – 1815-ben terjesztette elő az első erdősítési tervet. Ugyanakkor szólt a gazdasági hasznosítás negatívumairól. Méltatlankodással ítélte el a talajjal való barbár bánásmódot, a tuskók kiásását, a legelő szarvasmarhák lábai által történő gyep felszaggatását és a Rhus cotinus (sárga cserszömörce) cserzőanyagul történő kíméletlen gyűjtését és használatát.

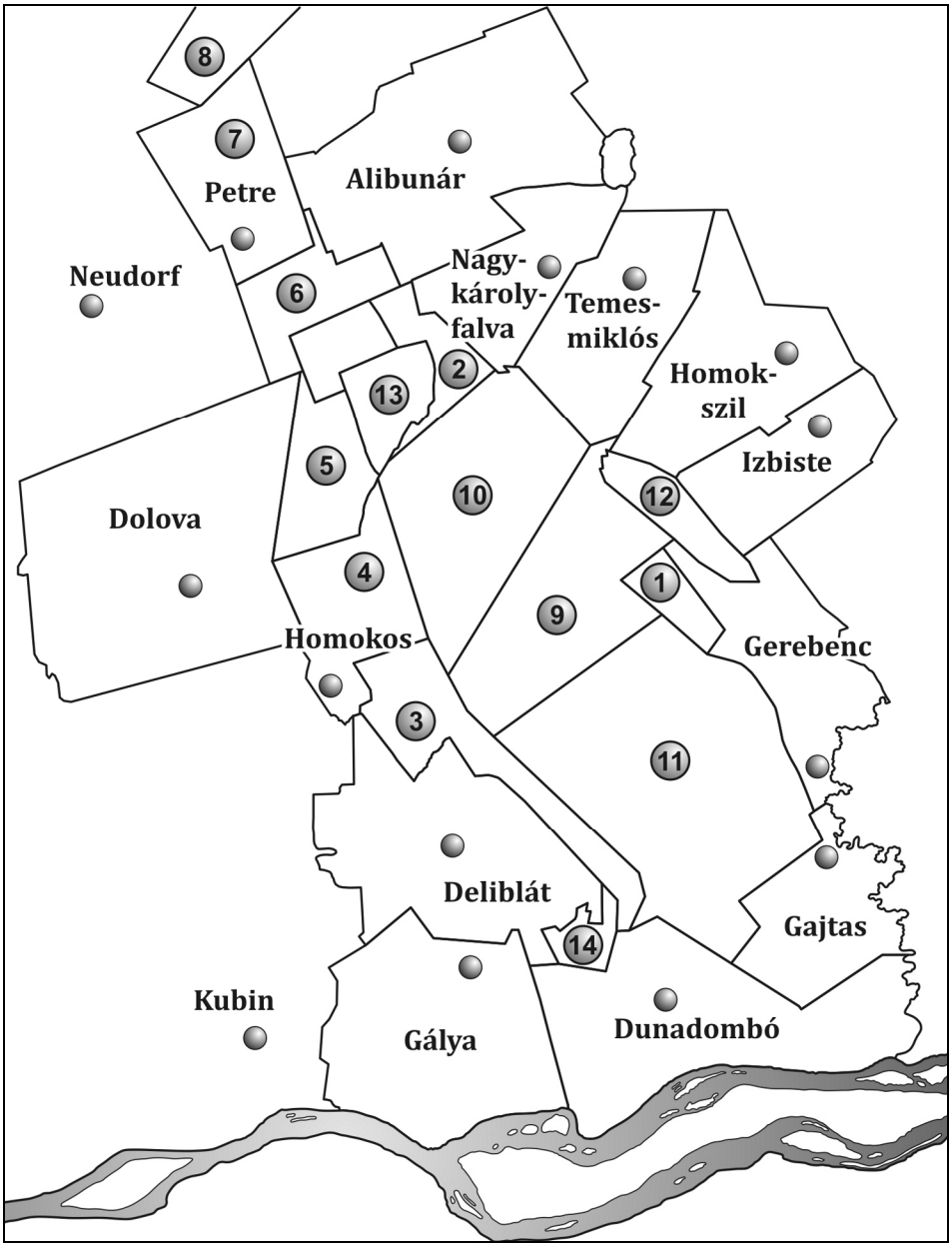
A tájhasználat 19. századi változásainak áttekintéséhez a korabeli térképek bőségesen állnak rendelkezésünkre, ami a határőrvidék stratégiai fontosságával is magyarázható. Mindazok ellenére, hogy egy-két évtizedenként újabb és újabb térképek készültek a Delibláti-homokpusztáról, az egyes gazdálkodási-művelési módok számszerűsített adatai (pl. rét, legelő, erdő területek kiterjedése, állatállomány nagysága stb.) sajnos csak töredékesen állnak rendelkezésre. Azonban néhány korabeli leírás és jellemzés, illetve az 1807–1812 közötti felmérés alapadatai jó kiindulási alapot biztosítanak a változások bemutatásához.

- Amint már fentebb említettük a földmérők 1812-ben a Delibláti-homokpuszta kincstári tulajdonban lévő területét 70 660 katasztrális holdban állapították meg, amelyből 29 194 kat. hold (41,3%) a futóhomok, mintegy 34 515 kat. hold (48,8%) a rét és legelő, illetve cserszömörcés-borókás bokros terület, s mindössze 6 951 kat. hold (9,9%) volt az erdő (*Erdei E.* 2010). Az erdő vegetációt tekintve a fehérnyár, ezüsthárs, kocsányos tölgy, csertölgy, boróka és sajmeggy volt a jelentősebb fás növényzet.
- Magda Pál 1819-ben megjelent leírásában így jellemezte a német bánsági ezred – ide tartozott a Delibláti-homokpuszta is – vidékének természeti állapotát:
  „ … Az egész vidék' merő lapály, mellynek napkeleti részén egész homok tengert láthatsz. Usdintul napkelet dél felé egész a' Dunáig, Új Palánkáig, sok fövény dombokkal, mellyek a szelek hátán formáltattak;…A' föld, a' hol nem homokos, nem posványos, igen bő termékenységű…" (*Magda P.* 1819)
- A korabeli források alapján az is ismert, hogy a sárga cserszömörce cserzőanyagul történő kíméletlen használata, gyűjtése és feldolgozása is kedvezőtlenül hatott. Fényes Elek 1840-ben megjelent országleírásában arról nyújt információt, hogy az illír-bánsági határőrezred településein 1839-ben a cserszömörce termést, hivatalosan mintegy 37 169 okka-ra becsülték *(1. táblázat)*. Az okka-t, mint korabeli török súlymértéket (*Bogdán I.* 1991) a Balkánon használták, de a Bánságban, a Szerémségben és a Bácskában is ismerték (1 okka = 1,23 kg).

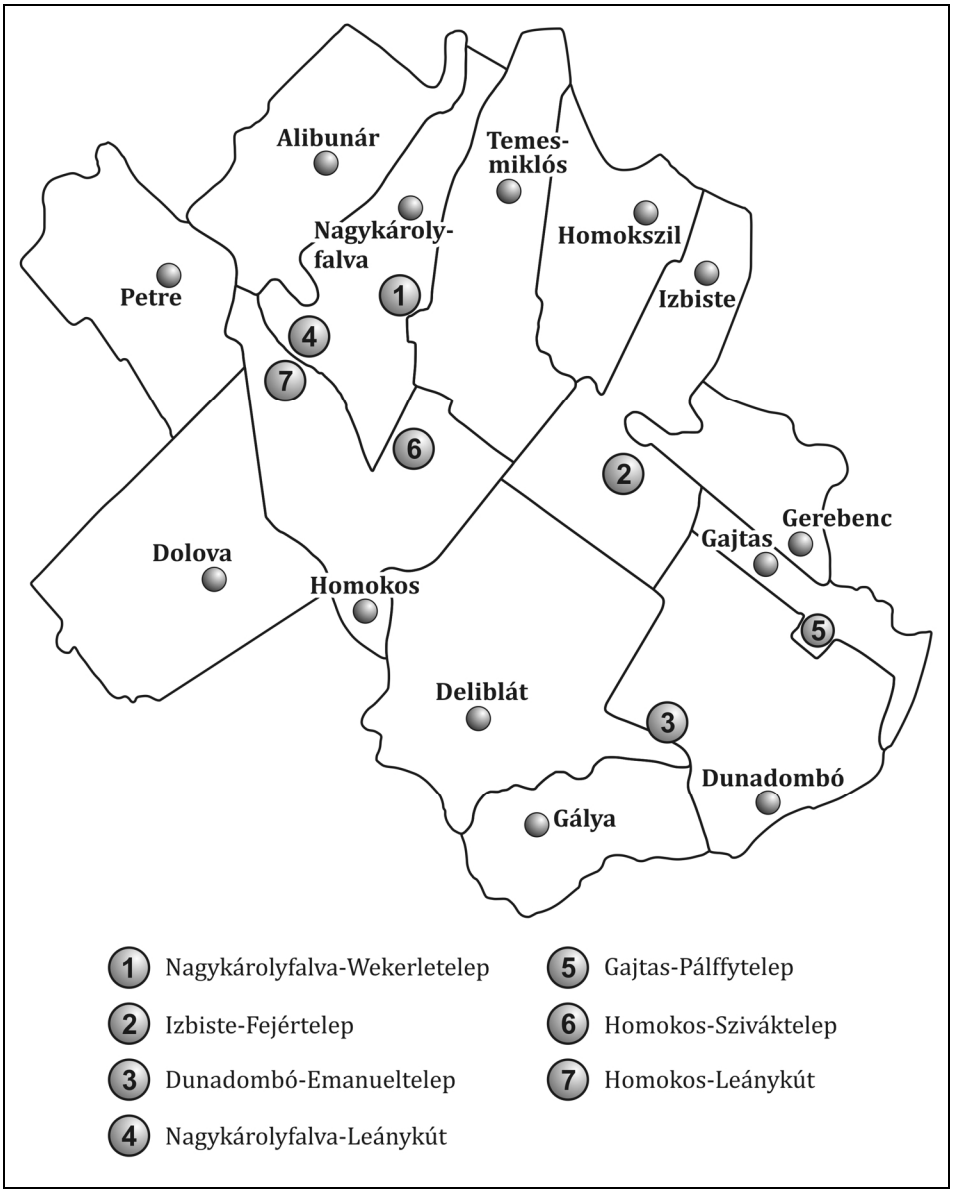
1. táblázat. A bánsági illír-határőrvidék cserszömörce-termése (1839)

Települések	Mennyiség (okka)
Alibunár	12 282
Deliblát	1 230
Izbiste	5 489
Jassenova	10 868
Jassenova (a hegyekben)	6 000
Rácz Posseschena	1 300
Összesen	**37 169**

(Forrás: Fényes E. (1840) adatai alapján a szerzők szerkesztése)

6/a ábra. A Delibláti-homokpuszta települései (1818). 1 = Susara predium, 2 = Károlyfalva überlandja, 3 = Deliblát Sand, 4 = Homokos überlandja, 5 = Dolova überlandja, 6 = Alibunár überlandjai, 7 = Neudorf überlandja, 8 = Illancsa predium, 9 = Homokszil überlandja, 10 = Ocsa predium, 11 = Offener Sand, 12 = Homokszil szőlőhegye, 13 = Fontana Fetji, 14 = Fejértelep (Forrás: a https://maps.hungaricana.hu/hu/HTITerkeptar/898/ alapján rajzolta: Bancsi Péter)

6/b ábra. A Delibláti-homokpuszta települései (1910)
(Forrás: szerkesztették a szerzők, rajzolta: Bancsi Péter)

- Fényes Elek 1840-ben megjelent országleírásának hatodik kötetében röviden jellemezte a magyar határőrvidéket (a csajkás kerületet és a bánsági határőrvidéket értették alatta = a szerzők megjegyzése), kiemelve a környezetgazdálkodás néhány jelentős elemét, az alábbiak szerint:

„…Egyébiránt a' Csajkások kerületében, különösen pedig a' német- bánsági ezredben, 's a' bánsági - illyr zászlóalyban a' gazdag fekete búzatermő földek mellett, egyszer's mind széles kiterjedésű homok buczkák szemlélhetők. A' két utóbbi végvidéken 71 503 katasztrális hold (1600 négyszögölével) homoktérség méretett fel (a korábbi 70 660 kat. holdtól való eltérés egyik oka, hogy a Karas folyó bal partján is található 480 kat. hold és 663 négyszögöl homokterület, /lásd a 2. táblázat/, amely azonban már nem tartozik a Delibláti-homokpusztához = a szerzők megjegyzése), mellynek egy harmada futó sivatag homok, 's csak két harmada van fűvel benőve. …Ezen homokos pusztaságot a' Karas v. Krassó vizén kívül, több források és tavak nedvesítik; mocsárok, 's állóvizek sem hibáznak, de némelly helyeken kútvízben nagy szükség érezhető. Nagy szél alkalmával, (uralkodó szél a' dél-keleti), a' szomszéd termékeny feketeföld ki van téve az elhomokosodás veszedelmének; csak 1811-ben 140 katasztrális hold termékeny földet borított el a' sívó homok…"

„…Cserszömörce legtöbb a német bánsági és bánsági illyr vidékek homok dombjain, hol ez a' növény, a' homok megkötésére megbecsülhetetlen, 's azért még a' levelek szedése is nagy kíméléssel történik… a' német-bánsági ezredben pedig, hol legkevesebb erdő van, 's hol a' homok dombok szakaszokra osztva lassanként fákkal beültetendők, minden végőrnek, ki erdőt nevel, a' tulajdonosi jog is oda ígértetett..." (*Fényes E.* 1840)

IV.2.1. A Delibláti-homokpuszta településeinek tájhasználata az 1830-as években

A történelmi Magyarország területét átfogó településsoros – művelési ágakra és a földjövedelmekre kiterjedő – első statisztikai adatok 1865-ben jelentek meg Budán. Ez az országos összeírás azonban még nem tartalmazta a határőrvidéki települések adatait. A Hadtörténeti Intézet térképtárában azonban fennmaradt egy 1838. évi térkép, amely az illír határőrzászlóalj területét és településeinek művelési megoszlását tartalmazza táblázatos kimutatás formájában *(2. táblázat)*. Mindez számunkra olyan egyedülálló lehetőséget teremtett, amely alapján a környezetgazdálkodás legfontosabb adatai bemutathatók és értékelhetők. A statisztikai adatok a művelt területek művelési ágak szerinti bontását ugyan nem tartalmazzák, de az erdő és homokvidék települések szerinti differenciáit elkülönítik, s ezek alapján megállapíthatjuk a környezethasznosítás legfontosabb különbségeit. Külön értéke a térképnek, hogy a települések közigazgatási határait is feltüntetve *(6. ábra)* – eltérően az első katonai térképfelméréstől – lehetőségünk adódott a direkt vizsgálatokra és összehasonlításokra. A 2. táblázatban valamennyi olyan települést és pusztát, ill. überlandot feltüntettünk, amelyek határának egy része kiterjedt a Delibláti-homokvidékre *(2. táblázat)*.

2. táblázat. A Delibláti-homokpuszta településeinek környezetgazdálkodása (1838)

Települések	**Összes terület**		**Művelt terület**		**Erdő**		**Homok**	
	kat. hold	öl	kat. hold	öl	kat. hold	öl	kat. hold	öl
Alibunár	14957	829	14957	829	-	-	-	-
Deliblát	19129	218	13208	105	5921	113	-	-
Dunadombó	3490	205	1967	569	1522	1236	-	-
Gálya	6572	157	6396	1335	175	422	-	-
Gerebenc	7149	453	6755	1051	223	202	170	800
Homokos	12375	1179	11961	508	414	671	-	-
Homokszil	11200	1411	10167	858	-	-	1033	553
Homokszil überland 2	886	900	-	-	-	-	886	900
Izbiste	8524	1217	6690	30	-	-	1734	1187
Károlyfalva	11526	824	9823	1307	1702	1117	-	-
Alibunár überland Károlyfalva überland Homokszil überland 1 Ócsa Predium	11374	432	-	-	-	-	11374	432
Susara Predium	1119	1483	-	-	-	-	1119	1483
Uibrige árrarial Sandhügeln	33811	1442	-	-	-	-	33811	1442
Összesen	**142118**	**1150**	**81928**	**192**	**9959**	**561**	**50131**	**397**
Karas bal partján	480	663	-	-	-	-	480	663

(Forrás: Az illír bánsági határőrzászlóalj térképének (1838) adatai alapján a szerzők szerkesztése)

A gazdálkodás jellegét tekintve megállapíthatjuk, hogy:

- Valamennyi környező település kisebb-nagyobb arányban részesedett a szűkebben értelmezett Delibláti-homokpuszta területéből, vagy elkülönülő überlandok, vagy az adott település közigazgatási külterületének egy része révén.
- Valamennyi település esetében a szántó, kert, rét- és legelőgazdálkodás volt a meghatározó (az összterület 57,6%-a), azt azonban sajnos nem tudjuk megmondani, hogy ezek közül melyik volt domináns az egyes településeken.
- Az erdővel borított területek nagysága a homokpusztán 9 560 kat. hold (az összterület 6,7%-a) körül lehetett (Gerebenc erdői a falutól északra elhelyezkedő löszdombokon, illetve a Karas menti ártereken, Gálya település erdői a Duna árterületén voltak, s nem a homokpusztán), ami 3 000 kat. holddal nagyobb az 1812 évi felmérés adataitól. Az erdő szerepe mindössze négy településen volt jelentősebb, melyek közül kiemelkedett Deliblát, az összes erdőterület 60%-val.
- A szabadon mozgó és félig kötött homokformákkal borított terület az összterület 35,3%-ra terjedt ki, melynek kétharmada az egyéb homokos dombok (Uibrige árrarial Sandhügeln) néven került ábrázolásra. Ezt a területet és Ócsa prediumot bocsájthatta a kincstár minden évben árendálással áruba, illetve ez állt elsődlegesen rendelkezésre az erdők telepítésére is.

IV.2.2. A Delibláti-homokpuszta erdőgazdálkodása

A Delibláti-homokpuszta fásítását II. József már 1788-ban elrendelte, ténylegesen az 1818–1843 közötti periódusban tették meg az első lépéseket. A „katonai végvidék"-ről a bécsi kormányzat 1810-ben kezdte el a tanácskozásokat és 1815-ben készült el az első tervezet, melyet 1818-ban fogadtak el és hatvan esztendőt irányoztak elő a fásítás megvalósítására.

Az erdősítés első periódusában (1818–1843) Bachofen Ferenc jelentése szerint erdősítve lett 8917 kat. hold 569 négyszögöl. Ez azonban nem mind futóhomok megkötéssel volt kapcsolatos, mert a fenyőket és nyíreket, de még a nyárfák egy részét sem futóhomokra ültették, hanem a törekvés arra irányult, hogy a puszta szélein egy zárt erdőövet létesítsenek és az övön belül levő futóhomok továbbterjedését megakadályozzák. A mozgó homokfelszínek erdősítésére ekkor még nem került sor, s az 1838. évi térképen is csak a korábbi erdővel borított terület (Fontana fetji) került feltüntetésre.

Az erdősítés második periódusában (1844–1871), amikor Deliblát településen létrehozták a Sandbindungs-Geschältsleitungot, váltakozó intenzitással folyt a telepítés (pl. 1843–1850: 217 kat. hold stb.). Összességében mintegy 500 kat. hold erdőt telepítettek. Ezen időszakból kiemelhető, hogy ekkor kezdetek akáccal is erdősíteni (1853-tól).

Az erdősítés harmadik periódusában (1872–1877) a magyar pénzügyminisztérium irányította a munkálatokat. Ekkor akác, fekete fenyő és nyárfa ültetésével 818 kat. holdat sikerült erdősíteni.

Az erdősítés negyedik időszaka (1878–1898) volt a legeredményesebb az orsovai és a lugosi magyar királyi erdőigazgatóságok vezetésével. Ekkor összesen erdősítve lett 5 222 kat. hold.

Az erdősítés ötödik időszakában (1899–1910) 9 245 kat. hold új erdőt telepítettek (*Ajtay J.* 1912). A közel egy évszázados erdőtelepítés mérlegét az 1910. évi felmérés alapján összegezhetjük. Megvizsgálva a kincstár tulajdonában lévő területek (43 780 hold. 702 öl) környezetgazdálkodását megállapíthatjuk, hogy kiemelkedően pozitív változások következtek be. Az egész terület művelési ágak tekintetében az alábbiak szerint oszlott meg *(3. táblázat)*.

3. táblázat. A kincstári homokpuszta művelésági megoszlása (1910)

Erdőterület	22.319 hold	
Művelésen kívüli terület (amelyből még 80% erdősítendő)	10.877 hold 925 öl	
Erdészeti csemetekert	80 hold	
Gyümölcsfaiskola	5 hold 25 öl	
Gyümölcsös	8 hold	
Szántóföld (illetményföld)	85 hold	
Szántóföld (bérbe adva)	170 hold 453 öl	
Legelő (6-6 évre bérbe adva)	10.115 hold 849 öl	
Legelő (illetmény)	120 hold	
Összesen	**43.780 hold 702 öl**	**100,0**

Forrás: Ajtay J. (1912) adatai alapján a szerzők szerkesztése

Az erdővel borított terület megoszlását tekintve az akácerdő 12 240 kat. hold, a nyárerdő 950 kat. hold, a fenyőerdő 500 kat. hold, a hárserdő 50 kat. hold, a tölgyerdő 5 kat. hold, az égererdő 17 kat. hold és az amerikai kőris és dióerdő 5 kat. hold terjedelmű volt (*Ajtay J.* 1912).

Az erdősítés azonban nem csak a kincstári területeken folyt, hanem az egyes környező településekhez tartozó Delibláti-homokvidéki részeken is. Az 1895. évi országos mezőgazdasági összeírás adatai *(4. táblázat)* alapján megállapítható, hogy a homokvidék peremén lévő három település külterületén is igen jelentős kiterjedésű erdők voltak, melyek nagy része szintén a homok megkötését szolgálta. Ha ezeket is hozzáadjuk a 3. táblázat adataihoz, akkor megállapíthatjuk, hogy 1910-ben mintegy 30 000 kat. hold erdő lehetett az egész homokvidéken.

Az erdőségek jól beilleszkedtek a mezorégióban élők környezetgazdálkodásába, az erdőélés különböző lehetőségei (pl. gombászás, gyógynövények gyűjtése stb.) mellett specifikumok (boróka, cserszömörce és hóvirág gyűjtése stb.) is jellemezték. Az erdőgazdálkodás klasszikus elemei (pl. szénégetés, hamuzsírfőzés stb.) ugyan hiányoztak, de a lakosság mindennapi épület-, szerszám- és tűzifa szükségletének kielégítésében szerepet játszott.

IV.2.3. A Delibláti-homokpuszta szántó- és kertgazdálkodása

A Delibláti-homokpuszta környezetgazdálkodása – a levéltári és könyvészeti források adatai mellett – a 18–19. századi kéziratos térképek alapján rekonstruálható. Az 1782–1785-ben készült első katonai felmérés 1:28800-as méretarányú térképszelvényei megörökítették a települések határhasználatának térszerkezetét. A második (1819–1869) és a további katonai térképek segítségével nyomon követhetjük a tájhasználat-változás folyamatát, 1895-től statisztikai adatokkal is kiegészítve. A környezetgazdálkodás idő- és térbeli változásait a népességnövekedés és az ökonómiai tényezők (a makrogazdasági folyamatok) indukálták.

Az ártérperemi telepítővonalon, a homokpuszta és az alluviális lapály érintkező sávjában (határfelületen) vagy annak közelségében helyezkednek el a települések belterületei, a lakóhelyegységek. A külterületet a különböző munkahely-egységek (szántóföldek, rétek, legelők, szőlőskertek stb.) alkotják. A Delibláti-homokpuszta területén *a települések lakóhelyegységei a településhatáron belül excentrikusan helyezkednek el (6. ábra)*. A településhely megválasztása idején és azt követő évszázadokban a gazdálkodás alapágazatát a nagyállattartás képezte, a többi művelési ág alárendelt szerepet töltött be. A legeltető pásztorgazdaságok természetes takarmánybázisát az ártéri és a homokpusztai gyepföldek képezték. A 18. századtól kezdődően – a gazdasági élet reorganizációs folyamatában – a településcsoport egészére jellemzően, a *vegyes (polikultúrás) gazdálkodás* vált uralkodóvá.

A településhatár térstruktúráját, a művelési ágak térbeli rendszerét az agroökológiai tényezők, elsősorban a mikrorelief és a termőtalajok tagoltsága szerint – több nemzedék egymásra rétegződő munkájával – alakították ki. Az agrártörténészek

szerint a határművelés gazdaságosan akkor lehetséges, ha az egyes munkahely-egységek a belterület központjából minden irányban 4,5-5 km-en belül megközelíthetők. A nagy kiterjedésű településhatár és a belsőségek excentrikus elhelyezkedése miatt a településcsoport termesztő felületei és gyepföldjei az optimálisnál nagyobb távolságban is voltak. A szigetszerűen vagy sávokban elhelyezkedő kultúrpuszták és kultúrmezőségek a településközi térben még a 19. században sem kapcsolódtak össze.

A kultúrtájteremtés, az antropogén tájformálás és annak részeként a településhálózat alapszerkezetének kialakítása és fejlesztése a hódoltság előtti időkben a magyarság alkotásaként értékelhető. A 16–17. századi pusztuláskorszakot követő reorganizációs folyamat és a későbbi korok település- és területfejlesztés eredményei a magyarság és a beáramló, többséget képező különböző etnikumok közös munkájaként épült be a bánsági makrorégió település- és gazdaságtörténetébe.

A vizsgált régió tájhasználatához hozzá tartozott a szántó- és kertgazdálkodás is. A Delibláti-homokpuszta gazdasági erőforrásait tizenhárom környező – a puszta területével érintkező és azt lefedő – település lakói hasznosították elsősorban *(4. táblázat)*. E települések gazdálkodásában azonban differenciáltan volt fontos e homokvidék, természetesen annak is függvényében, hogy a külterület hány százaléka feküdt a homokos térszínen.

- A lösztérszínek domináns szerepéből fakadóan kilenc településen (pl. Dolova, Gerebenc, Izbiste stb.) a szántó területek aránya az összterület 50,6–87,3%-ára terjedt ki. E településeken a rét- és legelőgazdálkodás másodlagos, de fontos tényező volt, s a földalap 5,8–33,1%-át a gyepterületek alkották. E települések közül mindössze Homokos és Gerebenc külterületén helyezkedtek el jelentősebb erdők.
- A homoktérszínek domináns szerepéből fakadóan négy településen (Deliblát, Dunadombó, Gajtas, Gálya) a rét- és legelőterületek a rendelkezésre álló földalapból több mint 50%-kal részesedtek. Gálya település esete atipikus, mert ugyan külterületének 63,2%-át a rét- és legelőterületek jelentették, azonban ezek kétharmada az Al-Duna alacsony árterén helyezkedett el.
- A leginkább homokpusztai településnek tekinthető Deliblát földalapjának művelési megoszlása (szántó-kert 14,7%, rét-legelő 51,8%, szőlő 0,5%, erdő 11,1%, nádas 0,5%, nem termő 21,3%) jelzi egyértelműen a lakosság polikultúrás gazdálkodása és a mostoha természeti környezet közötti szoros korrelációt.
- A Delibláti-homokpusztán a szántógazdálkodás *(3–4. táblázat)* jelen volt, azonban ez elsősorban a kedvezőbb adottságú északi – fekete homokkal borított – területeken fordul elő (pl. Alibunár, Nagykárolyfalva, Petre stb.). E szántókon kalászosok és kukorica is termett, igaz mélyen az országos és a bánsági átlag alatti hozamokkal (*Kókai S.* 2010).

4. táblázat. A Delibláti-homokpuszta településeinek művelésági megoszlása (1895)

Települések	összesen /kat. hold/	szántó	kert	rét	legelő	szőlő telepítve	szőlő parlag	erdő	nádas	nem termő
Alibunár	15537	9058	138	2623	2502	39	441	48	64	624
Deliblát	65737	9335	359	3088	30983	311	35	7292	342	13992
Dolova	19926	17084	310	333	837	83	197	15	34	1033
Dunadombó	5721	1144	51	854	3124	27	27	164	92	238
Gajtas	2212	586	26	268	1058	23	8	6	7	230
Gálya	8965	2874	154	1802	3864	62	-	106	-	103
Gerebenc	6464	3117	153	494	1618	392	130	270	-	290
Homokos	12351	7194	187	338	3097	67	4	1024	-	440
Homokszil	10516	6792	263	1132	1573	1	239	20	17	479
Izbiste	7177	5327	179	169	757	384	71	-	4	286
Nagykárolyfalva	8121	4891	86	922	1619	106	117	-	-	380
Petre	13439	10581	283	-	1598	222	194	-	-	561
Temesmiklós	10399	6420	313	1349	1826	47	43	-	-	401
Összesen	**186565**	**84403**	**2502**	**13372**	**54456**	**1764**	**1506**	**8945**	**560**	**19057**

(Forrás: A Magyar Korona országainak ... (1895) alapján a szerzők szerkesztése)

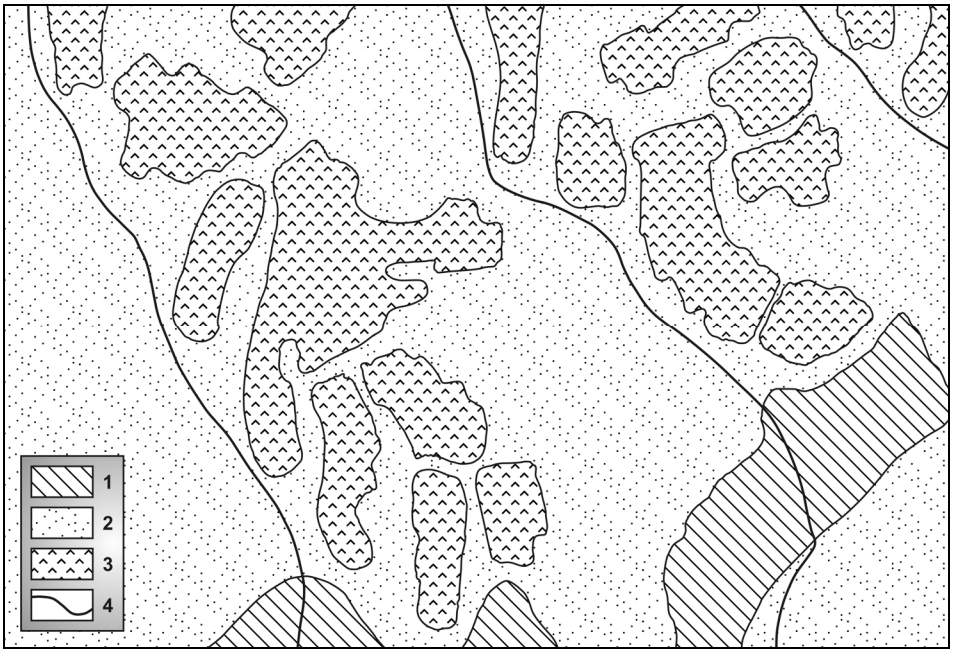
IV.2.4. A Delibláti-homokpuszta szőlő- és gyümölcskultúrája

A Delibláti-homokpuszta szőlő- és gyümölcskultúrája az Árpád-korban alakult ki. A táj- és agrártörténeti kutatások szerint az alföldi szőlőkultúra az ártéri szőlős és gyümölcsös erdők zónájából terjedt át a homokos és löszös hordalékkúpokra, az alluviális síkból kiemelkedő parti hátakra és homokszigetekre. A középkori szőlőkultúra jelenlétéről tanúskodik egy Szőlős nevű falu, mely Alibunár és Illancsa között, az Igon-mocsár partján helyezkedett el (*Égető M.* 1993). A Delibláti-homokpuszta és peremövezetének löszös tájain kívül a Duna menti ártéri területen, az árvízmentes folyóháton Pancsova, a láp- és mocsárvidék keleti határsávjában, a hegylábfelszíneken Versec és Fehértemplom lakossága foglalkozott szőlő- és bortermeléssel (*Boros L.* 1999, 2006, *Égető M.* 1993, *Keleti K.* 1875). A homokpuszta szőlőgazdaságát az autochton fejlődés mellett a kívülről érkező hatások is alakították (elsősorban a balkáni vörösborkultúra dél-alföldi térhódítása).

A Delibláti-homokpuszta hódoltság idején elpusztult települései a 18. században újraéledtek és az agroökológiai feltételeknek megfelelően formálták határhasználati rendszerüket. A szőlőtermesztés térbeli rendszerét az első katonai felmérés (1769–1773) térképszelvényei örökítették meg. A szőlőskertek az emelkedettebb, halmos térszíneken, helyenként a művelt földek és a homok-pusztarétek határán létesültek, egymás közelségében, kisebb-nagyobb téregységekben, parcellakötegekben *(7. ábra)*.

A 19. század közepén a homokpuszta falvaiban az átlagos ültetvénynagyság 1,05 kat. hold volt, megfelelt az országos átlagnak. Az 1860–1870-es években a településcsoport 3 800 szőlőbirtokosa 4 033 kat. holdon termesztett szőlőt – a rendelkezésükre álló mezőgazdasági földalap 2,2%-án (*Keleti K.* 1875).

A Magyarország borvidékeiről készült térképen a homokpuszta szőlőtermesztő települései közül Deliblát, Gajtas, Izbiste, Homokszil és Nagykárolyfalva a Temes-Krassó alsó borvidék körzetébe, Alibunár és a többi település a kerti szőlők kategóriájába nyert besorolást (*Hátsek I.* 1880).

7. ábra. Gerebenc szőlőskertjei a 18. században. Jelmagyarázat: 1 = szántó, 2 = legelő, 3 = szőlő, 4 = fontosabb út (szerkesztették a szerzők, rajzolta: Bancsi Péter)

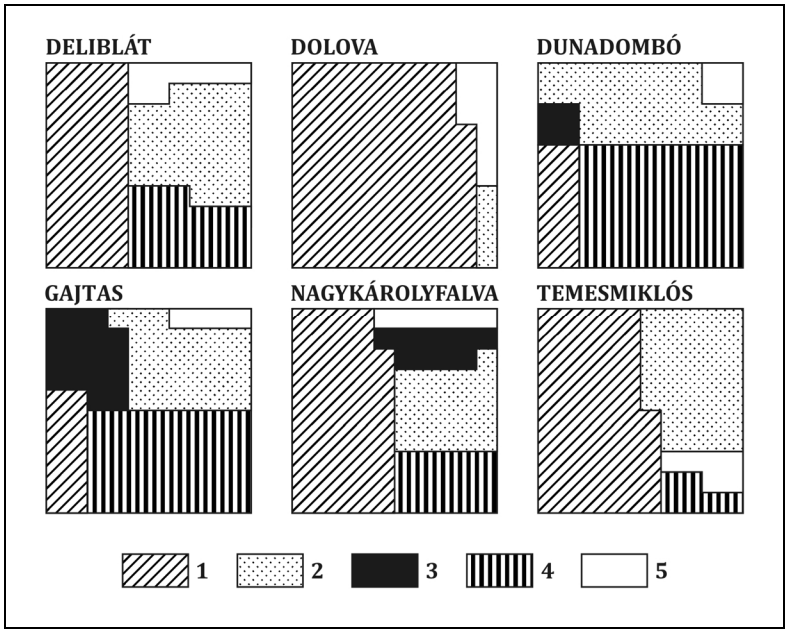
A szőlőskertek és -ültetvények 18–19. századi térfoglalása hozzájárult a *futóhomok megkötéséhez, a paraszti és földesúri gazdaságok bizonyos mértékű növekedéséhez és szerkezetátalakításához*. A homoki szőlő- és gyümölcskultúra fejlődésfolyamatát egy váratlan tényező, a *filoxéra* (= gyökértetű) törte meg, mely hazánkban először 1875-ben Pancsován jelent meg. A filoxéra kezdetben lassan, majd az 1880-as években növekvő ütemben terjeszkedett és hatalmas mértékben pusztította a történelmi borvidékek és a kötött talajú alföldi területek szőlőállományát. A szőlőskertek és -ültetvények pusztulása országosan 44%-os volt, de egyes területeken csaknem teljesen megsemmisültek. *A delibláti településcsoport löszös tájrészeken telepített szőlőskertjei elpusztultak, az immunis homoktalajokon megmaradtak. A szőlőrekonstrukció* a Delibláti-homokpuszta falvaiban – a Duna–Tisza közi homokhátság és a Nyírség területéhez hasonlóan – *a kert- és gyümölcskultúra fejlődésével kapcsolódott össze.*

A delibláti homokrégió szőlőföldjeinek kiterjedése 1910-re több mint 6 000 kat. holdra, területi részaránya 3,2%-ra növekedett. Egy településen (Temesmiklós) nem volt szőlő, öt helyen (Alibunár, Deliblát, Dolova, Gálya és Petre) nem érte el

az 1%-os területi részesedést. Igen jelentős volt Gajtas (16,9%), Nagykárolyfalva (10,4%) és Izbiste (8,4%) szőlőinek térfoglalása és a jövedelem-termelő képessége *(4–5. táblázat, 8. ábra)*. A kisrégió szőlőskertjeinek összesített adatai szerint az 1 kat. holdra számított átlagos tiszta jövedelme (1985 fillér) 119%-kal volt magasabb, mint az agrárium egy kat. holdra jutó (= 905 fillér) átlaga *(6–7. táblázat)*.

5. táblázat. A Delibláti-homokpuszta településeinek művelési ágak szerinti megoszlása 1910-ben (%)

Települések	szántó	kert	rét	legelő	szőlő	nádas	erdő	kivett
Alibunár	75,9	1,0	4,1	13,6	0,7	0,3	0,5	3,9
Deliblát	39,8	0,6	7,1	24,7	0,8	1,7	20,7	4,6
Dolova	86,9	2,1	0,8	3,4	0,4	0,2	-	6,2
Dunadombó	11,5	0,3	1,4	30,2	3,8	-	48,4	4,4
Gajtas	12,6	0,6	4,0	23,0	16,9	-	39,6	3,3
Gálya	69,3	0,7	2,0	18,6	0,2	2,0	0,6	6,6
Gerebenc	63,0	2,4	2,1	16,8	6,4	-	4,6	4,7
Homokos	52,2	0,9	0,3	25,9	2,5	0,2	13,7	4,3
Homokszil	80,0	2,0	0,6	10,4	2,7	0,1	-	4,2
Izbiste	49,5	0,7	0,1	18,1	8,4	-	18,6	4,6
Nagykárolyfalva	48,5	0,8	2,9	18,8	10,3	-	14,8	3,9
Petre	85,3	2,0	-	7,1	0,9	-	0,2	4,5
Temesmiklós	55,6	1,0	1,6	33,2	-	-	6,0	2,6
Összesen	**55,5**	**1,1**	**2,3**	**19,2**	**3,2**	**0,4**	**13,8**	**4,5**

8. ábra. Területhasználati struktúrák 1910-ben. Jelmagyarázat: 1 = szántó, 2 = rét és legelő, 3 = szőlő, 4 = erdő, 5 = egyéb (szerkesztették a szerzők, rajzolta: Bancsi Péter)

6. táblázat. A művelési ágak százalékos részesedése a mezőgazdasági földalapból és a kataszteri tiszta jövedelemből (1910)

Művelési ágak	Terület	Kataszteri tiszta jövedelem	Átlag 1 kh/fillér
szántó	55,1	84,8	1321
kert	1,1	2,4	1901
rét	2,3	1,2	445
legelő	19,2	3,3	149
szőlő	3,2	7,4	1985
nádas	0,4	0,5	1028
erdő	13,8	0,4	25
kivett	4,5	-	-
Összesen	**100,0**	**100,0**	**905**

7. táblázat. A Delibláti-homokpuszta településeinek termőterülete és kataszteri tiszta jövedelme (1910)

Települések	Terület (kh)	Termé-ketlen (kh)	Termő-terület (kh)	Kataszteri tiszta jövede-lem (korona)	1 kh-ra jutó tiszta jövede-lem (fillér)
Alibunár	15 566	608	14 958	114 764	767
Deliblát	26 027	1 195	24 832	178 031	717
Dolova	20 260	1 251	19 009	279 513	1 470
Dunadombó	19 732	872	18 860	50 005	265
Gajtas	6 471	218	6 253	23 703	379
Gálya	9 396	623	8 773	95 228	1 085
Gerebenc	6 691	313	6 378	73 799	1 157
Homokos	16 290	695	15 595	115 967	744
Homokszil	10 627	448	10 179	176 955	1 738
Izbiste	15 275	705	14 570	160 827	1 104
Nagykárolyfalva	12 050	475	11 575	104 712	904
Petre	13 059	592	12 467	107 034	859
Temesmiklós	15 073	396	12 677	132 999	906
Összesen	**186 517**	**8 391**	**178 126**	**1 613 537**	**905**

A települések ártérövezetre kiterjedő határrészein – a 18–19. századi ármentesítő munkálatok hatására – a gyümölcsfaállomány csökkent. A gyümölcstermelés súlypontja áthelyeződött a homokföldekre, a belterületi kertek és a szőlőültetvények területére. Az 1895. évi összeírás szerint a homoki településcsoport gyümölcsfaállománya meghaladta a százezret. Az első helyen az eper- (szeder-) fa (40%) állt, majd ezt követte az alma (18,4%), a meggy (16,9%) és a szilva (14,7%). A cseresznye, barack, dió, körte stb. összesen 10%-kal részesedett a

gyümölcsfaállományból. A gyümölcstermelő települések közül Deliblát, Dolova, Petre és Homokos volt a legjelentősebb, a régió gyümölcsfáinak 63%-ával.

A környezetgazdálkodás változásának fontos eleme a homoki szőlők és gyümölcsösök telepítése. A filoxéravész előtti állapotokat részletesen feltáró statisztikai kiadvány (*Keleti K.* 1875) Függelékéből – sajnálatos módon – a Horvát–Szlavónországi megyék és a Határőrvidék községsoros – a szőlőterület nagyságát és a terméseredményeket is feltüntető – adatai kimaradtak. Teljes művelésági megoszlást és ezen belül a szőlőterületek települések szerinti nagyságát az 1895. évi és az 1910. évi mezőgazdasági összeírásban találtuk meg, amely már a filoxéra utáni állapot rögzítette *(4–5. táblázat)*. Alapvető különbség volt a löszvidéki szőlők ((pl. Alibunár, Homokszil stb.) és a homokvidéki szőlők (pl. Izbiste, Deliblát stb.) reorganizálódási folyamatai között. A legjobb és legnagyobb löszvidéki szőlőkkel rendelkező Gerebencen a szőlők rekonstrukciója megkezdődött, a többi ilyen adottságokkal rendelkező településen még a szőlők totális pusztulásának képe bontakozik ki.

Az 1890-es években megindult szőlőtelepítéseknek köszönhetően jöttek létre azok a telepek, amelyek e munka kitüntetett központjaivá váltak. Az ide érkező telepesek *(8. táblázat)* 2-7 kat. hold nagyságú parcellákat igényelhettek. A homokhátság új telepesei kezdettől fogva hegyközségi szervezetbe tömörültek, melynek élén a hegybíró állt (*Paládi-Kovács A.* 2006). 1890-ben a Delibláti-homokpusztán 285 hektáron telepítettek szőlőt (*Boros L.* 1999).

8. táblázat. Fejér-telep és Emanuel-telep népességének etnikai összetétele (1910)

Népesség	**Fejér-telep**	**Emanuel-telep**
magyar	305	36
német	527	61
szlovák	26	-
román	67	26
szerb	21	17
egyéb	-	1
Összesen	**946**	**141**

A homokpuszta szélén több telep létesült szőlőtelepítésre és -művelésre a 19. század végén, de a puszta belsejében csak egy: Fejér-telep (1896). E telepek azt követően jöttek létre, hogy a filoxéra elpusztította a hegyvidéki szőlőket. Mivel a járvány a homokos területeket elkerülte, a szőlőtermesztés reményében szegény, de vállalkozó kedvű emberek érkeztek ide. Az 1910. évi népszámlálás és az 1913. évi helységnévtár adatai szerint azonban a hat telepen (Wekerle-telep /68 fő/, Leánykút /20 fő/, Szivák-telep /12 fő/, Pálffy-telep /8fő/, Emánuel-telep /141 fő/, Fejér-telep /946 fő/) mindössze 1195 fő élt. Legtöbbjük sajnos nem járt sikerrel, mert a Delibláti-homokpusztán igen mostoha természeti viszonyok

uralkodnak. A nagy hőmérséklet-ingadozás és a korai fagyok miatt három, sőt volt olyan, hogy csak ötévente lehetett szüretelni. A delibláti szőlőkultúra kialakításában a bánsági németeknek is fontos szerepük volt *(8. táblázat)*. Közülük kerültek ki a legtehetősebb gazdák (pl. Wekerle-telep), akiknek minimum 1000 liter boruk volt háztartásonként (*Kókai S.* 2010).

IV.2.5. A Delibláti-homokpuszta állattenyésztése

Az ember és a földrajzi környezet szoros kapcsolata a Deliblát területén is azt jelentette, hogy a társadalom a természeti táj gazdasági potenciáljának maximális kihasználására törekedett. Az állattenyésztés e régión belüli differenciálódása felgyorsult *(9. táblázat)*, lassú átstrukturálódása megkezdődött. A *9. táblázat* adatai alapján egyértelműen arra a következtetésre jutottunk, hogy az állattenyésztés súlya és jelentősége csökkent a juhtenyésztés kivételével.

9. táblázat. A Delibláti-homokpuszta településeinek állatállománya (1895, 1911)

Települések	Szarvasmarha		Ló		Sertés		Juh		Szamár	
	1895	**1911**	**1895**	**1911**	**1895**	**1911**	**1895**	**1911**	**1895**	**1911**
Alibunár	512	571	1401	1114	1550	1130	3100	5078	45	42
Deliblát	1049	688	1533	1359	2610	1820	2111	4028	15	23
Dolova	742	724	2481	2237	3335	2550	4227	4267	36	36
Dunadombó	452	310	320	310	477	401	1421	2802	8	3
Gajtas	142	101	143	126	193	223	585	880	3	0
Gálya	860	476	850	773	1968	1543	2039	3210	7	8
Gerebenc	397	401	510	459	771	978	2085	2166	10	9
Homokos	1345	1137	1241	1158	2920	1823	2099	3114	8	18
Homokszil	866	654	1171	1065	746	834	2799	3402	13	18
Izbiste	319	954	851	1022	1032	875	2843	1399	24	6
Nagykárolyfalva	954	587	765	646	3655	2132	853	1583	14	6
Petre	536	1003	2195	1787	2146	1561	2269	6371	24	54
Temesmiklós	826	697	1348	933	915	1501	4275	4168	31	8
Összesen	**9000**	**8303**	**14809**	**12989**	**22318**	**17371**	**30706**	**42468**	**238**	**231**

(Forrás: A Magyar Korona Országainak állatlétszáma (1912) alapján a szerzők szerkesztése)

A szarvasmarha és a lóállomány nem meglepő módon, de csökkent, ami ellentmond az országos tendenciáknak. A határőrvidéken azonban a polgári közigazgatás bevezetése után a hadászati célú lótartás mérséklődött, a külterjes szarvasmarha tenyésztés pedig természetes takarmánybázisát veszítette el az erdősítéssel és a szőlőkultúra térhódításával.

A sertés állomány csökkenése mellett – a kukorica alapú takarmánybázis szűkülésével és az olcsó balkáni sertés konkurenciája miatt – a juhállomány – az országos és a bánsági tendenciákkal ellentétesen – jelentősen megemelkedett. A gyarapodást az is magyarázza, hogy az egykori mocsaras-vizenyős területek az ármentesítés után is csak rét- és legelő területekként voltak hasznosíthatóak.

A gyakran elvizesedő rétek (pl. Gálya, Dunadombó, Alibunár stb.) gyenge minőségű savanyú szénát és sarjút, s általában alacsony szénahozamot eredményeztek. Másrészt a homokvidék területének a környező települések közötti teljes felosztása *(6. ábra)* a külterjes juhtenyésztés fokozódásához vezetett. Mindez a természeti környezethez történő racionális alkalmazkodás egyik jele, s *Delibláti homokvidék* a Bánságon belül is kimagasló juhállomány sűrűséget ért el (*Kókai S.* 2010). A kecske, szamár és öszvér állomány marginalizálódott, s itt korábban sem játszott szerepet.

Az állatállomány alakulását és változását tekintve megállapítható, hogy a Delibláti-*homokpuszta eljutott az extenzív állattenyésztés által kiaknázható lehetőségei maximumáig a XX. század elejére*. Az állattenyésztés szervesen kiegészítette a földművelést és az erdőgazdálkodást, kielégítve e két ágazat igaerő szükségletét is.

V. Összegzés

A 19. századi integrált környezetátalakító – folyószabályozó, láp- és mocsárlecsapoló, erdőtelepítő – munkálatok eredményeként, a dualizmus kori (1867–1918) infrastruktúra- és gazdaságfejlesztés eredményeként a Delibláti-homokpuszta és környékének mezőgazdasága jelentősen fejlődött. A szántóföldi kultúra behatolt az alluviális lapályok ártéri (infúziós) löszös területeire, a homokpuszta területén pedig erősödött az intenzív tájhasználat, a *homoki kultúra* térhódítása.

1910-ben a Delibláti-homokpuszta területének (= 186 517 kat. hold) 95,5%-át az agrárium és az erdészet hasznosította. A szántó területi részaránya 1895-től 1910-ig 45,2%-ról 55,5%-ra növekedett és elérte (talán túl is lépte) az optimális határait. A rét és legelőterület másfél évtized alatt 37,4%-ról 21,5%-ra csökkent, és megindult az állattenyésztés belterjesebbé válása. Tovább folytatódott az erdőtelepítés, a mezővédő erdősávok létesítése, így az erdőgazdaság területe 4.8%-ról 13,8%-ra növekedett. A kert kis mértékben csökkent (1,1%), a szőlő térfoglalása majdnem duplájára (3,2%-ra) emelkedett. A nádas 0,4%-kal, az egyéb (beépített és parlag terület) 4,5%-kal részesedett a terület földalapjából.

A tizenhárom homokpusztai település mező- és erdőgazdaságának 1910. évi kataszteri tiszta jövedelme 1 613 537 Korona volt. Az egy kat. holdra jutó kataszteri tiszta jövedelem (= 905 fillér) jelentősen meghaladta az országos átlagot (= 648 fillér/kat. hold). A települések egy kat. holdra jutó tiszta jövedelme – az agroökológiai tényezők összességéből következően – nagy különbségeket mutat, 265 és 1738 fillér/kat. hold között változott.

Az egyes művelési ágak területi és jövedelmezőségi arányait vizsgálva, megállapítható, hogy melyek voltak a legtöbb hasznot jelentő ágazatok. A szántóföldek (az összterület 55,5%-án) a tiszta jövedelem 84,8%-át szolgáltatták (a gabonafélék és a kapásnövények termelésével). 1910-ben a szántóföldek egy kat. holdra jutó

tiszta jövedelme 1321 fillér, míg a szőlő 1985, a nádas 1028 vagy az erdő 25 fillér volt. Összességében tehát *a Delibláti-homokpuszta a 20. század elején már fejlett gazdasági mikrorégióként értékelhető, amely szervesen betagolódott az alföldi makrorégió térszerkezetébe.*

A környezetátalakítás olyan mértékben megváltoztatta a Delibláti-homokpuszta képét, hogy száz évvel ezelőtt annak már mindössze csak az ötödrésze volt sívó homok. A Delibláti-homokpuszta napjaink térképein összefüggő erdőterületnek látszik, amelyet szabályos nyiladékrendszer oszt pontosan 100-100 hektáros tagokra. A valóságban azonban más a helyzet. Az erdőfoltokat nagy bokros legelők, homokpusztai gyepek és rétek tarkítják. Az erdők (28 000 ha) felét még ma is az akáccal (9000 ha) és a fenyőfélékkel beültetet területek (4 800 ha) adják. Az egyik legszebb fenyveserdő a Kremenjak környéki, ahol 130 hektár a fekete- és erdeifenyő. Az erdő szélén 80 cm átmérőjű és 30 m magas egyedeket is megcsodálhattuk. A nyár (670 ha) és az ezüsthárs (200 ha) nagyságrendekkel kisebb jelentőségű. A homokpuszta tájhasználatába a szőlőkultúra nem tudott érdemi áttörést hozni, sőt száz év távlatából egyértelműen kudarc. Ehhez azonban már a németek második világháború utáni elűzése és kitelepítése is hozzájárult. A delibláti futóhomok megkötése több emberöltőn átívelő folyamat, s napjainkig sem befejezett. Igazi küzdelmet vállaltak azok, akik kivették részüket ebből a feladatból. Munkájuk értéke, értelme csak hosszú évtizedeik elmúltával válik nyilvánvalóvá.

Irodalom

AJTAY J. (1902): A delibláti futóhomokról. Erdészeti Lapok 41. évf. pp. 43–67.

AJTAY J. (1912): A delibláti kincstári homokpuszta ismertetése. Erdészeti Lapok. 51. évf./1. pp. 25–42.

BALÁS V. (1961): Az alföldi hosszanti földsáncok I–II. 1961. p. 223.

BELUSZKY P. (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg-Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 274 p.

BORBÁS V. (1884): Temes megye vegetációja. A magyar homokpuszták növényzete, vonatkozással a homokkötésre.

BOGDÁN I. (1991): Magyarországi űr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Bp., 1991.

BOROS L. (1999): A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, 304 p.

BOROS L. (2006): A Bánát szőlő- és borgazdasága 1709–1920. In: Kókai S. szerk.: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 3–18.

CHOLNOKY J. (é.n.): Magyarország földrajza. Franklin Társulat Kiadása. Budapest, 529 p.

CSORBA P. – NAGY I. – CSÜLLÖG G. (2018): A földrajzi tájak tipizálása európai kitekintéssel. Földrajzi Közlemények 142. évf. 4. pp. 272–290.

CSÜLLÖG G. – FRISNYÁK S. – TAMÁS L. (2018): Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében (11–16. század). In: Kocsis K. főszerk.: Magyarország Nemzeti Atlasza. Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont. Budapest, pp. 112–113.

DÖVÉNYI Z. (főszerk.) (2002): A Kárpát-medence földrajza. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1391 p.

ERDEI E. (2010): A Delibláti-homokpuszta. Bácsország. Vajdasági honismereti szemle. 1. (52. szám). pp. 20–25.
ERDÉLYI M. (1988): A Duna–Tisza köze déli része és a Bánság vízföldtani vázlata. Mérnökgeológiai Szemle 37. pp. 83–94.
ÉGETŐ M. (1993): Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés a középkortól a múlt század közepéig. Akadémiai Kiadó, Budapest, 265 p.
FEKETE G. – KIRÁLY G. – MOLNÁR ZS. (2017): A Pannon vegetációrégió lehatárolása. Botanikai Közlemények 104 (1): pp. 85–108.
FÉNYES E. (1840): Magyar országnak, 's a' hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben" VI. kötet. Pesten. 1840.
FRISNYÁK S. (1990): Magyarország történeti földrajza. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 213 p.
GAJIC M. (szerk): Flora Deliblatske pescare. Beograd. 1983. 23 p.
HÁTSEK I. (1880): Magyarország borászati térképe borvidékek szerint beosztva. Budapest.
KOCSIS K. (szerk): Magyarország Nemzeti Atlasza I. kötet. Bp. 2018. p.
KOCSIS K. (2006): Adalékok az etnikai térszerkezet változásaihoz a mai Vajdaság területén a 15. és 18. század vége közötti időszakban. In: Kókai S. (szerk.): A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 125–133.
KÓKAI S. (2010): A Bánság történeti földrajza (1718–1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában. Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete, Nyíregyháza, 421 p.
LÁSZLÓFFY W. (1938): Magyarország vízborította és árvízjárta területe az ármentesítés és lecsapoló vízimunkálatok megkezdése előtt, Budapest.
MAGDA P. (1819): Magyar orszagnak es a'hatar örzö katonasag videkinek leg ujabb statistikai és geographiai leírása. Pest. p. 586.
MAJER A. – TOMPA K. (1970): A delibláti homokfásítás 150 éves. Erdészeti Lapok 1970/4. pp. 155–160.
MÁTYUS J. (1890): A delibláti futóhomokról. Erdészeti Lapok 29. évf. pp. 1–20.
NAGY I. (szerk.) (2007): Vajdaság. A Kárpát-medence régiói 7. MTA Regionális Kutatások Központja, Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 575 p.
NAD, I. – STOJANOVIC, V. – MESÁROS, M. – FEKETE, R. (2018): Predeona tipizacija Vojvodine (Kísérletek a Vajdaság tájbeosztásának definiálására). Kézirat. Zbornik radova, Novi Sad, DGTH PMF.
PALÁDI-KOVÁCS A. (2006): Tájépítés és nemzetiség a Dél-Bánságban (1880–1914). In: Kókai S. szerk.: A Délvidék történeti földrajza. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, pp. 179–190.
SOMOGYI S. (1994): Az Alföld földrajzi képe a honfoglalás és a magyar középkor időszakában. Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, 1. Nyíregyháza, pp. 61–75.
SOMOGYI S. (szerk.) (2000): A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatása Magyarországon. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 302 p.
SCHWALM A. (1914): Temes vármegye természeti viszonyai. In. Borovszky S. (szerk.) é.n. [1914]: Temes megye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest.
SOÓ R. (1931): A magyar puszta fejlődéstörténetének problémája. Földrajzi Közlemények 1931/1–3. pp.1–15.
SOÓ R. (1947): Flora Carpato-Pannonica. Acta Geobotanica Hungarica 6. pp. 114–117.

TEMESY GY. (1939): A temesközi vízszabályozások a XVIII. században. Földrajzi Közlemények 67. 6. pp. 494–506.
THEMÁK E. (1887): A délmagyarországi homoksivatag. In. Természettudományi Füzetek. pp. 1–15.
WAGNER J. (1914): A delibláti kincstári homokpuszta növényvilága. Erdészeti Kísérletek 16. pp. 1–28.
WESSELY J. (1873): Der Europäische Flugsand und seine Cultur. Bécs. 72 p.

Statisztikai források

A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája (1895-ös összesítés). Budapest, 1897.
KELETI K. (1875): Magyarország szőlészeti statistikája 1860–1873, Budapest.
Temes vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi VT-cikk alapján végrehajtott kataszteri kiigazítás után. Budapest, 1914.
Torontál vármegye adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme mívelési áganként és osztályonként az 1909. évi VT-cikk alapján végrehajtott kiigazítás után. Budapest, 1914.

IDŐJÁRÁSI VÁLSÁG MAGYARORSZÁGON? CSAPADÉK- ÉS HŐMÉRSÉKLETI VISZONYOK ELEMZÉSE INSTRUMENTÁLIS ADATOK ALAPJÁN AZ 1871 ÉS 1900 KÖZÖTTI IDŐSZAKRA VONATKOZÓAN

BODOVICS ÉVA

Climatic crisis in Hungary? Analysis of precipitation and temperature conditions of the years between 1871 and 1900 based on instrumental data

This paper analyses the temperature and precipitation conditions of Hungary during the years between 1871 and 1900. This period was characterized by several major floods which indicates that the annual precipitation might have been higher than it was in the previous and following years. We investigated the historical instrumenal dataset for sixteen settlements representing five major regions of the Hungarian Kingdom. According to the analysis the increased annual precipitation of the years 1875–1882 clearly observable that combines with cooler yearly mean temperatures. The overall precipitation and temperature dataset shows slightly differencies between the regions, but it is obvious that the late 1870s and early 1880s were cooler and wetter than in the previous years in great parts of the country. *(Keywords: climatic anomalies, tempereature, precipitation, 19th century, Hungary)*

Bevezetés

A történeti éghajlati kutatások száma az elmúlt években szerencsére hazánkban is folyamatosan gyarapodik nem függetlenül a körülöttünk zajló időjárásváltozástól. Ugyanakkor ezen kutatások sajátos vonása, hogy időben két nagyobb korszakra, egyrészt az úgynevezett „kis jégkorszak" idejére (*Brázdil, R. et al.* 2019, *Kiss A.* 2016, *Rácz L.* 1995, 2001, *Rácz L. – Vadas A.* 2010), másrészt pedig a 20. és a 21. század évtizedeire koncentrálnak. A kis jégkorszak lezárultával, amelyet többen a 19. század közepére tesznek (vö. *Rácz L.* 1995), a történeti klimatológusok érdeklődése valamilyen oknál fogva alábbhagy, emiatt az 1850 és 1900 közötti évek időjárásának vizsgálata meglehetősen elhanyagolt.

A kutatások relatív csekélysége már csak azért is érthetetlen számunkra, mert éppen ez az az időszak, amikor folyamatosan kiépülnek a mérőállomások és megindulnak az egységes szabványok szerinti mérések, tehát a korábbi régészeti és más forrásokból származó adatokat lehetőségünk van instrumentális adatokkal is kiegészíteni. Hovatovább az egész századra, de különösen annak második felére jellemzőnek mondható a természeti jelenségek iránti felfokozott érdeklődés, amely a különféle szakmai és laikus fórumokon tapasztalható élénk vitákban és eszmecserékben is tetten érhető. Az embereket egyre inkább érdekelni

kezdte a körülöttük zajló természeti események és folyamatok okai, éppen ezért megfigyeléseiket, tapasztalataikat nemcsak hogy igyekeztek minél pontosabban rögzíteni, hanem törekedtek arra is, hogy másokkal is megosszák. Ezek a narratív források valóságos kincsesbányát jelentenek az elmúlt korok természeti viszonyai iránt érdeklődők számára, mert nem csupán magáról a természeti jelenségről, hanem annak egyéni és társadalmi percepciójáról is információul szolgálnak. Ráadásul az emberek megismerési vágyában az állam is osztozott – jóllehet némileg más célok által vezérelve (vö. *Coen, D.* 2018) –, ezért a jól képzett állami és birodalmi szakemberek értékes feljegyzéseire is támaszkodhatunk kutatásaink során.

Érdeklődésünk a korszak időjárási viszonyai iránt korábbi árvizekkel kapcsolatos kutatásaink során támadt fel (*Bodovics É.* 2014, 2015, 2017). Ezen kutatások ugyanis arra hívták fel a figyelmünket, hogy az 1870-es évek nagyobb magyarországi árvizeinek hátterében a korábbi évek viszonyaitól eltérő időjárási folyamatok, anomáliák állhatnak. Kíváncsiakká váltunk, s tudni szerettük volna, hogy vajon ezek a csapadék- és hőmérsékleti viszonyokban mutatkozó rendellenességek az ország más területein is megfigyelhetőek-e? Ezért úgy gondoltuk, érdemes vizsgálódásaink körét kiszélesíteni és górcső alá venni más régiók hőmérsékleti és csapadékadatait is.

Tanulmányunk célja következésképpen, hogy e kevéssé vizsgált időszak éghajlati viszonyairól néhány város hőmérsékleti és csapadékadatait vizsgálva hozzávetőleges képet adjunk. Alapvetően arra törekszünk, hogy az 1871 óta elérhető adatsorok segítségével kimutassuk az időjárásban megfigyelhető trendeket, illetve az esetleges anomáliákat. Mivel vizsgálódásunk a történeti Magyarország csupán néhány nagyobb városára terjed ki, következtetéseink semmiképpen sem értelmezendők az országra általános érvénnyel bíró kijelentésekként, mindössze későbbi, alaposabb kutatások kiindulópontjául szolgálnak.

Források és módszer

Mint ahogyan azt a bevezetőben említettük, korábbi, árvizekkel kapcsolatos vizsgálódásaink irányították rá figyelmünket a hőmérsékleti és csapadékviszonyokban mutatkozó érdekességekre, éppen ezért legelőször azoknak a településeknek az éghajlati adatait vettük tüzetesebben szemügyre, ahol nagyobb árvízre került sor az 1870-es években, azaz Budapesten (1875, 1876), Egerben (1878) és Szegeden (1879). Jóllehet 1878-ban Miskolcon pusztított az évszázad legtöbb halálos áldozattal járó árvize, a borsodi megyeszékhelyről sajnos csak 1900-tól kezdődően rendelkezünk hőmérséklet- és csapadékadatokkal. Kiváltásukra a közeli Eger adatsorait használtuk fel.

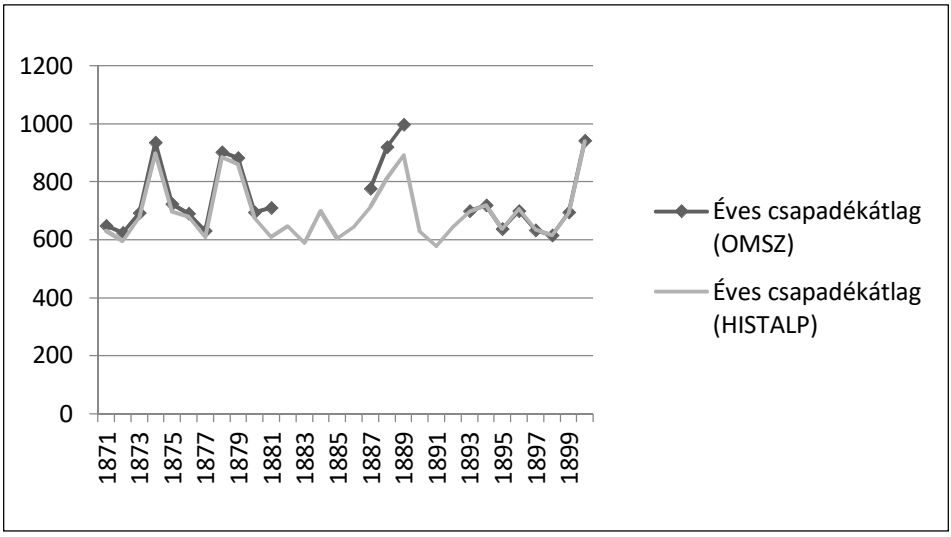
Második körben tovább bővítettük vizsgálódásainkat néhány északkeleti vármegye területére, ezért adatokat gyűjtöttünk Eperjesre, Kassára, Rozsnyóra, Sátoraljaújhelyre és Tokajra vonatkozóan. Sajnos a felsoroltak közül egyedül Szepes vármegye központja, Eperjes rendelkezik hosszabb időszakra visszamenő, összefüggő

hőmérsékleti és csapadék adatokkal, ugyanakkor a többi településről származó részleges adatok is számos érdekes információval szolgáltak kutatásunk számára, ahogyan azt majd a későbbiekben részletesebben be is mutatjuk. Végül egy újabb adatgyűjtés során kiterjesztettük vizsgálódásunkat néhány további jelentősebb településre, így bekerült a mintába Nyíregyháza, Debrecen, Arad és Sopron is. Kiválasztásuk elsődleges szempontja az volt, hogy a vizsgált időszakra vonatkozóan is rendelkezzenek, lehetőleg hiánytalan adatsorral, másodsorban pedig választásunkat az irányította, hogy az adott település egy nagyobb tájegység éghajlati szempontból reprezentatív városa legyen. Arad némiképp kilóg a sorból, ugyanis alapvetően a hiányzó szegedi adatok kiváltása végett került be a vizsgálatba, azonban mint kiderült, azok a bizonyos hiányzó évek a település esetében sincsenek meg, ráadásul jelentős eltérés tapasztalható a meglévő adatok tekintetében a két város között. Mindazonáltal az 1879 utáni évek időjárásának vizsgálatára vonatkozóan használhatónak bizonyult az aradi adatsor.

Ezen városok időjárási viszonyainak megismeréséhez az Országos Meteorológiai Szolgálat jogelődjének, a Meteorológiai és Földdelejességi Magyar Királyi Központi Intézet évkönyveinek hőmérséklet és éghajlati adatait használtuk fel (*Évkönyvek* 1873–1902). Ezek az adatok a korábbi mérésekből származókkal ellentétben standardizált mérőeszközökkel, meghatározott mérési feltételek mellett és időpontok szerint vétettek fel. Ennek köszönhetően a korábbi méréseknél előforduló nagyfokú pontatlanság, amely a nem megfelelő mérőedények vagy mérési feltételek alkalmazásából adódott, jelentősen csökkent az egységesítés bevezetésével. Ennek ellenére óvatosan kell bánnunk az évkönyvekben szereplő adatokkal, hiszen jól tudjuk, minden előírás ellenére előfordulhatott, hogy az adatokat nem megfelelő módon rögzítették, illetve más torzító tényező is befolyással lehetett az adatok pontosságára. Ilyen tényező például a mérőállomás helyének idő közbeni megváltozása, amely vizsgált állomásaink közül Kassán elő is fordult. Az ehhez hasonló problémák kiküszöbölését adataink homogenizálása tenné lehetővé, amely révén fokozhatnánk azok pontosságát és megbízhatóságát. A homogenizációhoz azonban további metaadatok (méréshez kapcsolódó adatok) vizsgálatára is szükség lenne, amelytől szakmai ismereteink hiánya okán egyelőre el kell tekintenünk. Bízunk benne, hogy idővel vizsgált időszakunk adatainak homogenizálását is elvégzik a meteorológus szakemberek, ahogyan azt elvégezték az 1901 és 2000 közötti évekre vonatkozóan.

Ezen utóbbi időszak homogenizált és nem homogenizált adatainak összevetéséből kiderül, hogy az eljárás révén kimutatható, ugyanakkor csekély eltérés figyelhető meg a két különböző adatsor között (*Szalai S. – Szentimrey T.* 2005). Jóllehet az eltérés több szempontból is meghatározó lehet a vizsgálatok céljának függvényében (például hosszabb távú éghajlatváltozási előrejelzések tekintetében), esetünkben – amikor is alapvetően az anomáliák meglétének kimutatása, nem pedig az anomáliák mértékének tizedpontosságú meghatározása vezet minket – nem tartjuk mindenképpen szükségesnek a homogenizáció elvégzését ahhoz, hogy az

anomáliák meglétére vagy hiányára vonatkozóan érvényes kijelentéseket tehessünk. Mindazonáltal lelkiismeretünk megnyugtatása végett összevetettük az általunk vizsgált városok közül az egyedüli homogenizált adatsorral is rendelkező város, Sopron évkönyvekben szereplő értékeit a homogenizáción átesett értékeivel *(1. ábra)*. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a két adatsor között nem láthatunk olyan mértékű eltérést, amely esetleg jelentős módon befolyással bírna az éghajlati és csapadékviszonyokban megnyilvánuló trendre vonatkozó kijelentéseinkre. Sőt, azokat az éveket leszámítva, ahol nagyobb mértékű eltérés tapasztalható a korabeli mérésekből származó és a homogenizált adatok között, láthatjuk, a két adatsor század pontossággal megegyezik. Ebből kifolyólag lehetővé vált, hogy a HISTALP adatbázisban szereplő adatok segítségével kiegészíthessük az évkönyvekből származó adatsorunkat azokra az évekre vonatkozóan, amikor valamilyen oknál fogva az évkönyvek nem közölnek információt.

1. ábra. Sopron éves csapadékmennyisége (mm), 1871–1900

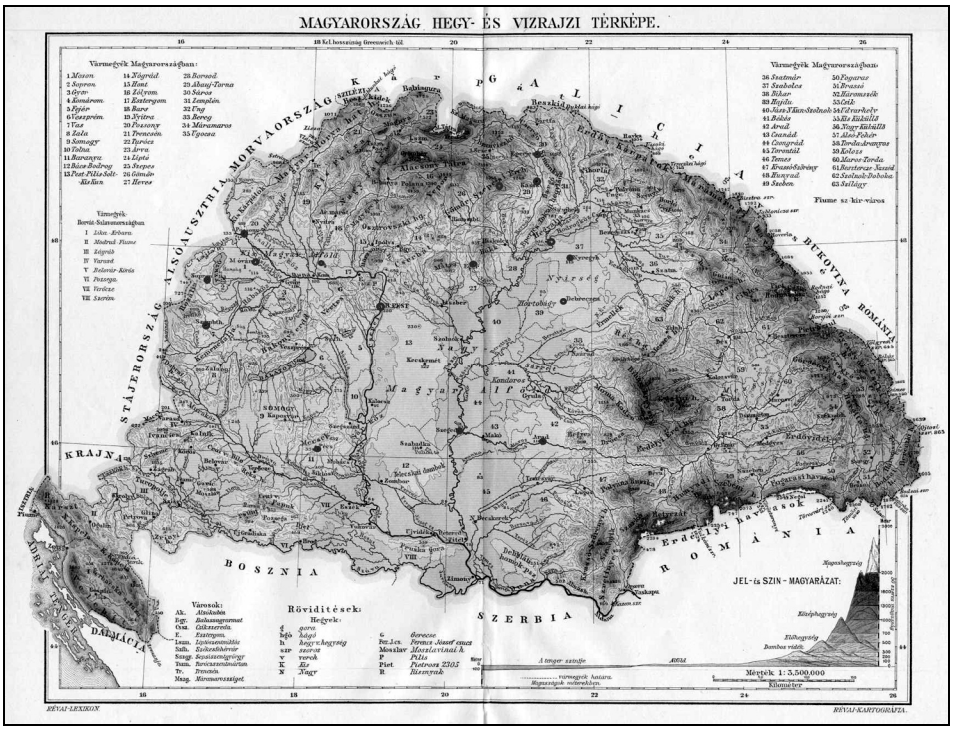
Természetesen nem gondoljuk azt, hogy mert egyetlen város tekintetében nem találtunk szignifikáns eltérést az évkönyvekben szereplő és a homogenizált adatok között, akkor ez az állítás valamennyi vizsgált település esetére helytálló lenne, ugyanakkor – mivel mást egyelőre nem tehetünk – bízunk benne, hogy a kutatásunk során használt adatok későbbi homogenizálásával kijelentéseink inkább csak árnyalatot nem pedig cáfolatot nyernek majd.

Végezetül a HISTALP adatbázis segítségével arra is lehetőségünk nyílt, hogy észak- és délnyugati területek városainak adatait is bevonjuk a kutatásba: így bekerült a mintába Sopron mellett Szombathely, Mosonmagyaróvár, Ógallya, Pozsony és Pécs is. Esetükben kizárólag az adatbázisban szereplő homogenizált értékekre támaszkodtunk elemzésünk során, évkönyvi adatokat nem vettünk

igénybe. Összességében tehát – ötvözve a két forrásbázist – nagyjából sikerült adatokat gyűjtenünk az Erdély és Horvátország nélküli történeti Magyarország jelentősebb régióiból ahhoz, hogy megállapíthassuk, vajon az egész országban jelentkeztek-e az időjárási anomáliák.

Elemzés

Vizsgálatunk során öt nagyobb régió városainak hőmérséklet és csapadékadatait elemeztük az 1871 és 1900 időszakra vonatkozóan. Ezen régiók a következők (zárójelben a vizsgált városok) *(2. ábra)*: Északkelet-Magyarország és a Felvidék (Eger, Eperjes, Rozsnyó, Sátoraljaújhely, Tokaj), Kelet-Magyarország (Debrecen, Nyíregyháza), Dél- és Délkelet-Magyarország (Arad, Szeged), Közép-Magyarország (Budapest), Nyugat-Magyarország (Mosonmagyaróvár, Ógyalla, Pécs, Pozsony, Sopron, Szombathely). Mint ahogyan a felsorolásból is látható, a lista nem teljes és nem egyenletes; hiányzik a dél- és északnyugat-magyarországi régió, valamint az egyes régiók városainak száma sem azonos. Ezen hiányosságok részben a forráshiánnyal, részben pedig érdeklődésünkkel magyarázható, mivel eredeti kutatásunk, amelynek e tanulmány is a részét képezi, az északkeleti régió időjárásának és annak társadalmi és gazdasági következményeinek vizsgálatára irányul.

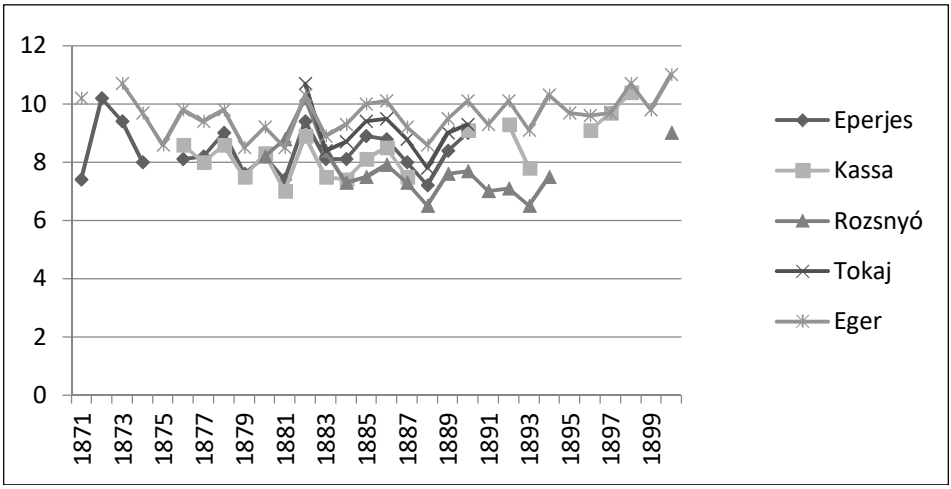

2. ábra. Mérőállomások

Miután fővárosunk rendelkezik Magyarországon a legrégebb időkig visszamenő hőmérsékleti és csapadék adatsorral, elemzésünk során Budapest adatait referenciaértékként tudtuk használni, amely lehetőséget nyújtott a jelenségek hosszabb időtávból történő szemlélésére.

A hőmérséklet alakulása 1871–1900 között

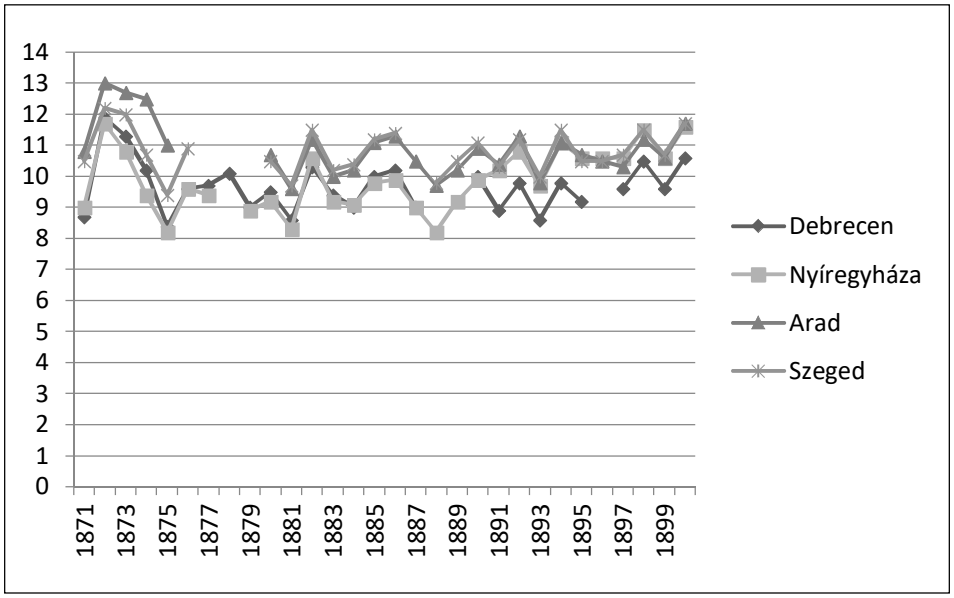
Először a hőmérsékleti viszonyokat vesszük górcső alá regionális bontásban. Az északkelet-magyarországi és felvidéki régióba tartozó városok éves átlaghőmérsékletét ábrázoló diagramon a földrajzi fekvésből származó eltérésektől eltekintve az egyes városok görbéi javarészt azonos ritmusban követik egymást jelentősebb kiugrás nélkül *(3. ábra)*. Legjobban Eperjes és Eger adatsora alapján tudunk a vizsgált harminc év hőmérsékleti viszonyaira vonatkozóan következtetéseket levonni, amelyet a többi város részleges adatsora kiegészít. 1871 és 1900 között több nagyobb visszaesés figyelhető meg az éves átlaghőmérsékletben: 1875-ben, 1879-ben, 1881-ben, 1883-ban, 1888-ban és 1893-ban érezhető jelentősebb lehűlés az előző évhez, évekhez képest. Az 1875. év azért is kiemelkedik a sorból, mert ezt követően egészen 1882-ig nem tapasztalható lényegesebb hőmérsékletemelkedés. Vagyis az 1875 és 1882 közötti évek számítottak a leghidegebbnek a teljes vizsgált időtávot figyelembe véve. Hasonló lehűlést csak az 1888-as év hozott, azonban ezt nem követték további hűvös évek, épp ellenkezőleg, lassú felmelegedés vette kezdetét. Az északi térségben a legmelegebb éveknek 1872, 1873, 1882, 1898 és 1900 számítottak.

3. ábra. Az északi és az északkeleti régió éves hőmérsékletátlaga (°C), 1871–1900

Kelet- és Délkelet-Magyarország városainak éves hőmérsékletátlagát vizsgálva hasonló megállapításokat tehetünk a diagram ritmusára vonatkozóan, azaz ebben a térségben is 1875, 1881, 1888 és 1893-ban figyelhetünk meg visszaesést, ám ennek

mértéke kevésbé látványos, mint az északi régióban *(4. ábra)*. 1879 például korántsem számított olyan hidegnek ebben a térségben, mint északabbra, ahol a részletesebb elemzések szerint az 1879/1880. évi tél az egyik leghidegebb volt hosszú évek óta. A melegebb évek esetében is viszonylag szinkronban van a két térség diagramja, ugyanis a kimagasló értékkel jellemezhető korai 1870-es évek mellett – jóllehet jelentősen alacsonyabb adatokkal – 1882-ben, 1886-ban, 1892-ben, 1898-ban és 1900-ban figyelhetünk meg hőmérsékleti csúcsokat.

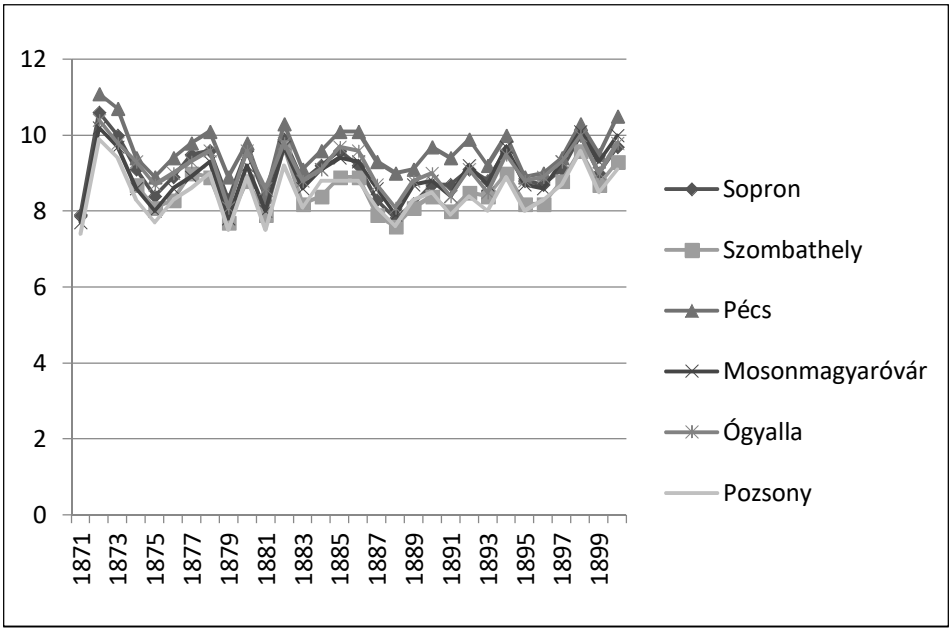

4. ábra. A keleti és a délkeleti régió éves hőmérsékletátlaga (°C), 1871–1900

Sajnos ebben a térségben éppen a kérdéses, árvizekben bővelkedő időszakból hiányoznak az adatok, ugyanakkor Debrecen és Nyíregyháza adatain láthatjuk, hogy az 1875. évi mélypont után több éven keresztül marad az alacsonyabb átlaghőmérséklet. Azonban óvatosnak kell lennünk ebben a kérdésben, hiszen az 1874/1875-től tapasztalható lehűlést az 1872. és 1873. év kimagasló értékei teszik látványossá; amennyiben ezeket kihagyjuk, akkor már korántsem olyan mértékű a visszaesés az 1871. évi adatokhoz képest.

A HISTALP adatbázis segítségével lehetőségünk van a Dunántúlra vonatkozóan is megvizsgálni a hőmérsékleti viszonyokat. Sajnos a Dél-Dunántúli régióból egyedül Pécsről vannak a vizsgált korszakból hőmérsékletértékek, ezért a Baranya vármegyei város adatait a többi, alapvetően északnyugat-magyarországi városéval együtt elemezzük *(5. ábra)*. Miként a többi régiónál, itt is jól láthatóak a földrajzi elhelyezkedésből származó eltérések; a legdélebbre fekvő Pécs hőmérsékletátlaga a legmagasabb, míg a legészakibb városé, Pozsonyé a legalacsonyabb. Ezen városok esetében is kimagasló értéket mutat az 1872. év, hogy aztán

fokozatosan csökkenve 1875-re elérje a mélypontot. A további mélypontok tekintetében sem térnek el a dunántúli városok a többi régió városaitól, ugyanis ebben a térségben is nagyobb visszaesés volt tapasztalható a hőmérsékletben 1871, 1879, 1881, 1888, 1895 és 1899-ben. Az említett 1872. év mellett melegebb évnek számított 1878, 1882 és 1898 is. A közelebbről vizsgált 1875 és 1882 közötti években egymást váltották a hűvösebb és melegebb évek, ugyanakkor ennél nagyobb és tartósabb lehűlést figyelhetünk meg az 1888 utáni években, miként az a keleti-délkeleti térségben is észlelhető volt.

5. ábra. A nyugati és a délnyugati régió éves hőmérsékletátlaga (°C), 1871–1900

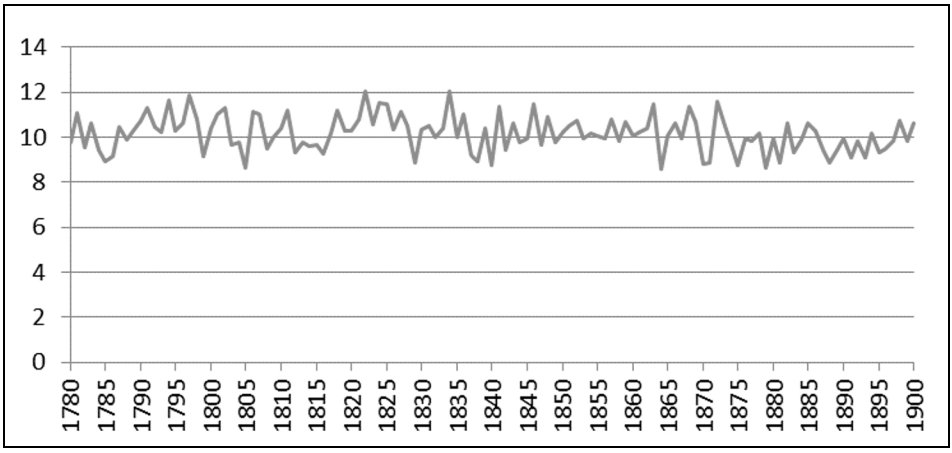
Bár az általunk vizsgált városokra vonatkozóan nem rendelkezünk hosszabb távú adatsorokkal, azonban Budapest 1780-ig visszamenő hőmérsékleti értékeinek segítségével megvizsgálhatjuk, hogy mennyiben volt jelentős a lehűlés a 19. század utolsó évtizedeiben, azon belül is az 1875 és 1882 közötti években *(6. ábra)*.

Budapest hosszú távú hőmérsékleti viszonyait bemutató diagramon jól kivehető a közelebbről vizsgált korszakunkban tapasztalt lehűlés, amely az 1870-es évek elejének meleg évei után 1875-től vette kezdetét. Az 1882., 1885. és 1892. évet kivéve az éves átlaghőmérséklet 9,7 °C körül vagy az alatt alakult, amely a korábbi évtizedek 10 °C-on felüli átlaghőmérsékletétől jelentősen eltért *(7. ábra)*.

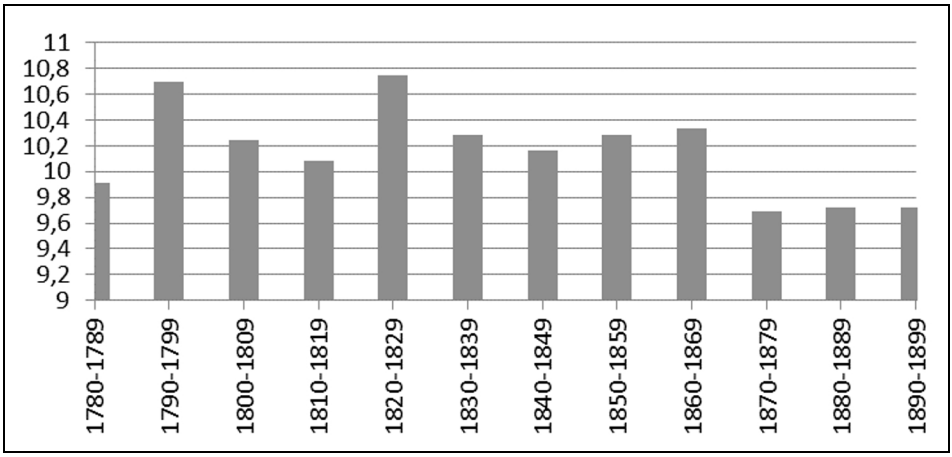
Évszakok szerint vizsgálva a hőmérsékleti adatokat láthatjuk, hogy ez a lehűlés elsősorban a nyári és a téli átlaghőmérsékletben jelentkezett *(8. ábra)*.

Bár a másik referenciaként használható városból, Sopronból nem rendelkezünk ilyen régre visszanyúló adatsorral, érdemes megnézni, hogy homogenizált adatok esetében is kimutatható-e a lehűlés *(9. ábra)*.

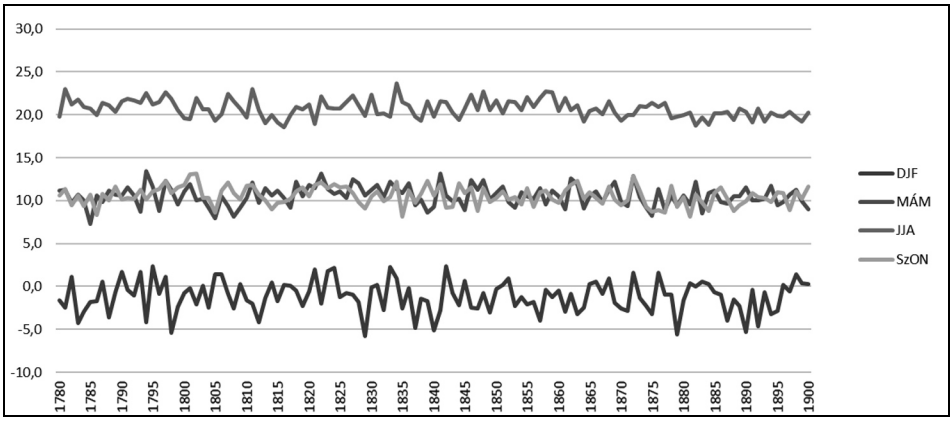
A soproni homogenizált adatokban is megjelenik a lehűlés; 1875-től az őszi, 1878-tól pedig a nyári hónapok esetében érzékelhető az átlaghőmérséklet visszaesése. Ellenben a tél – az 1875. és 1879. évi mélypontok kivételével – csak 1881 után kezd el fokozatosan hűvösebbé válni. A tavaszi hónapok esetében nem látható jelentősebb visszaesés a hőmérsékletben 1875 és 1882 között.

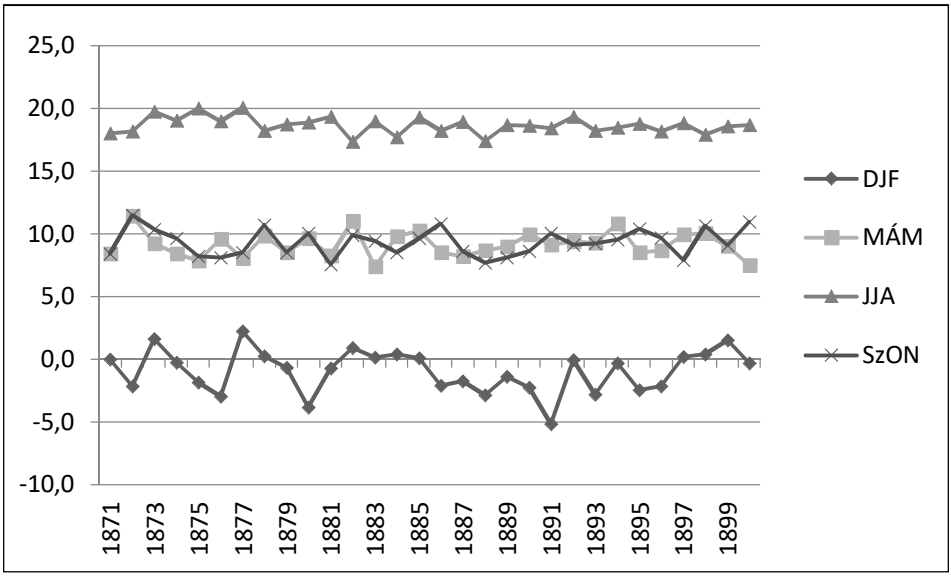

6. ábra. Budapest éves átlaghőmérséklete (°C), 1780–1900

7. ábra. Budapest átlaghőmérséklete évtizedes bontásban (°C), 1780–1899

8. ábra. Budapest évszakok szerinti átlaghőmérséklete (°C), 1780–1900

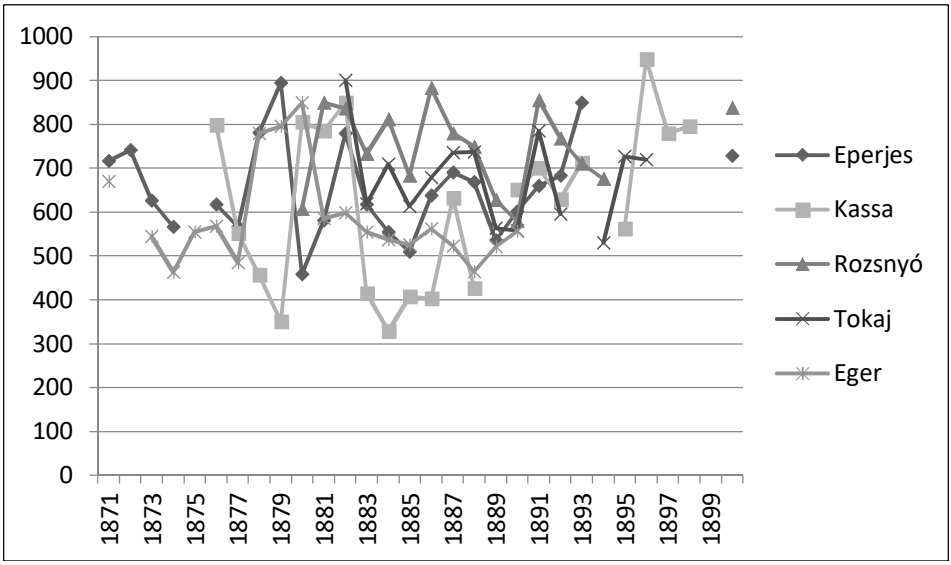

9. ábra. Sopron éves átlaghőmérséklete évszakok szerinti bontásban (°C), 1871–1900

A csapadékmennyiség alakulása 1871–1900 között

A hőmérsékleti viszonyok elemzése után a továbbiakban a csapadékmennyiség vizsgálatára térünk át. Az északi és felvidéki városok éves csapadékmennyiségét mutató ábrán jelentős különbségre figyelhetünk fel a hullott csapadék ritmusát tekintve *(10. ábra)*. A településenként változó földrajzi környezet nagyfokú eltéréseket eredményezett az egy év alatt hullott csapadék mennyiségében. Emiatt a hőmérsékleti adatokkal ellentétben nehéz általánosságokat megfogalmazni a vizsgált időszakra vonatkozóan. Tovább nehezíti dolgunkat, hogy a

települések adatsorai meglehetősen hiányosak; az 1877 előtti évekből Eger és Eperjes részleges adatait leszámítva nem rendelkezünk információval a települések csapadékviszonyaira vonatkozóan.

10. ábra. Az északi és az északkeleti régió éves csapadékmennyisége (mm), 1871–1900

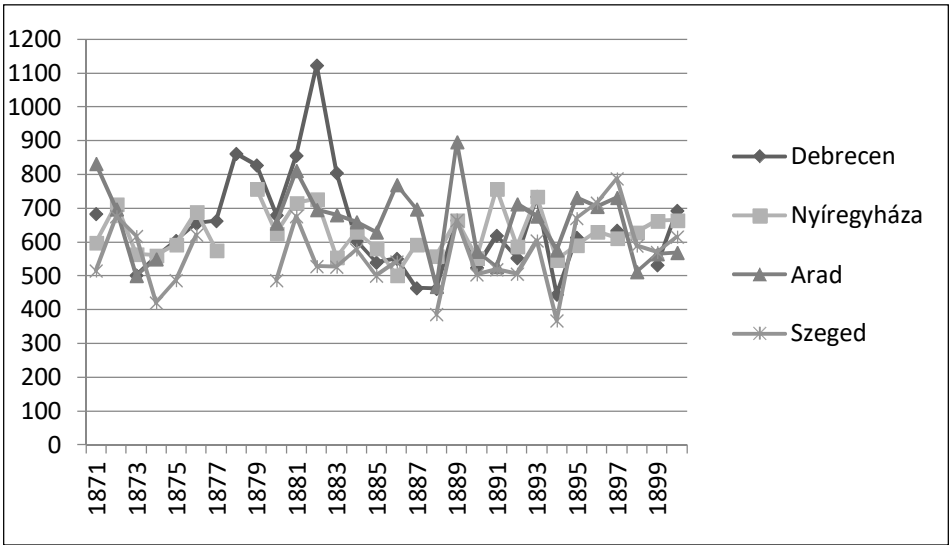
Ezek alapján az látszik, hogy a hetvenes évek nagyobb részében szárazabb évek követték egymást az északi régióban és csupán 1878-tól indul emelkedésnek a csapadékmennyiség. A korábbiakból megtudtuk, hogy az 1870-es évek elején jelentősen melegebbek voltak az évek, mint 1875 után; töredékes adatainkból pedig úgy tűnik, hogy ez a melegebb időjárás csapadékszegény időszakkal párosulhatott, mindazonáltal a hullott csapadék mennyisége nem volt olyan alacsony, hogy aszálytól kelljen tartani. Legalábbis ebben a térségben nem. A vizsgált időintervallumon belül még négy alkalommal találunk jelentősebb visszaesést a csapadék mennyiségében: 1880-ban, 1883-ban, 1885-ben és 1889-ben. Ezek azonban csak átmeneti jellegűek, nem követi őket tartósabb csapadékhiány.

Érdemes megjegyezni, hogy a települések eltérő földrajzi körülményei akár jelentős különbségeket is eredményezhetnek adatainkban. Erre látunk példát Eperjes és Eger kapcsán: míg 1880-ban Egerben tetőzik az éves csapadékmennyiség, addig Eperjesen ugyanebben az évben drasztikusan visszaesik a csapadék, már-már aszály körüli értéket mutat. Az 1880-as évek második felében előforduló csapadékosabb évek sem érintik a hevesi megyeszékhelyet; úgy tűnik, a csapadék a felvidéki térségre koncentrálódott. Azonban az Eperjes és Kassa adatsorában észlelhető különbségek kevésbé a földrajzi viszonyokkal magyarázhatók, mintsem a hibás adatrögzítéssel. Ugyanis a két település egymástól mindössze 35-40 kilométerre fekszik a Hernád folyó völgyében és nincs köztük olyan

geológiai képződmény, amely az adatok ilyen mértékű eltérését indokolhatná. Éppen ezért a kassai adatok fokozott óvatossággal kezelendők.

Bár a vizsgált települések adatsoraiban jól megfigyelhető különbségek vannak, az kétségtelen, hogy valamennyi esetében[1] a legcsapadékosabb évek 1878 és 1882 közé esnek.

Kelet- és Délkelet-Magyarország esetében némileg más képet mutatnak a csapadékgörbéink *(11. ábra)*. Sajnos a négy város közül háromnál nem rendelkezünk csapadékadatokkal az 1878–1880 közötti évekből, így hipotézisünk ezen évek csapadékban bővelkedő voltáról nem nyerhet megerősítést. Ugyanakkor tudván azt, hogy Szegeden árvíz pusztított 1876-ban és 1879-ben is, amely egyúttal a hiányzó adatokra is magyarázatot ad, feltételezhető, hogy a dél-alföldi városban is kimagasló értékeket mutathatott a csapadékmérő ezekben az években. Ezen időszakot leszámítva azonban nem látunk lényegesebb együttmozgást görbéink között. Jóllehet Arad a szegedi adatok kiváltása, illetve megerősítése végett került be a mintába, a két város időjárása között mindössze gyenge összefüggés figyelhető meg. Ilyen például az 1880., 1888., 1894. és 1898. évi mélypont, valamint az 1881., 1889., 1895. és 1897. évi csúcsok; ezektől eltekintve azonban meglehetősen különböző csapadékviszonyok jellemzik a két várost a korszakban.

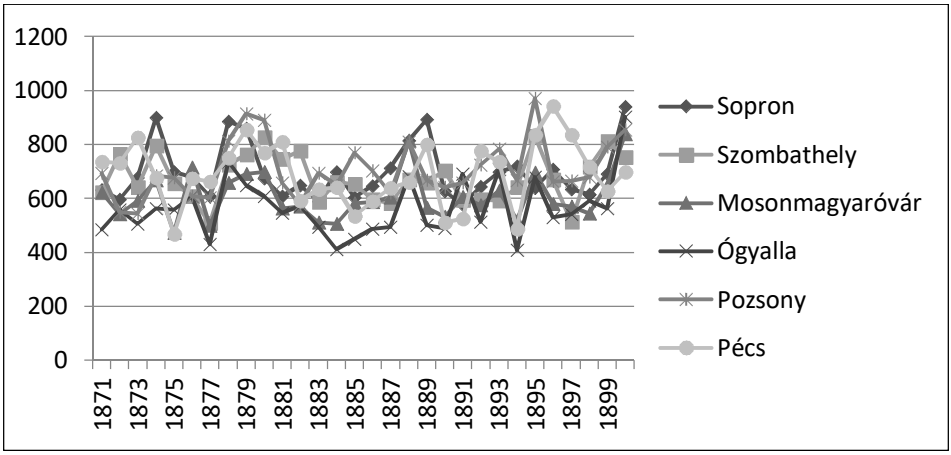

11. ábra. A keleti és a délkeleti régió éves csapadékmennyisége (mm), 1871–1900

Debrecen és Nyíregyháza adatai nagyobb fokú kapcsolatot mutatnak – különösen az 1888 utáni években – leszámítva a nehezen hihető 1100 mm feletti debreceni csapadékértéket. Ez alapján azt mondhatjuk, hogy a keleti régióban

[1] Bár Rozsnyónál a legcsapadékosabb évnek 1886 számított, ugyanakkor miután a késői hetvenes évekből nincsenek adataink, nem kizárt, hogy ezen hiányzó évek csapadékmennyisége felülmúlta az 1886. évit.

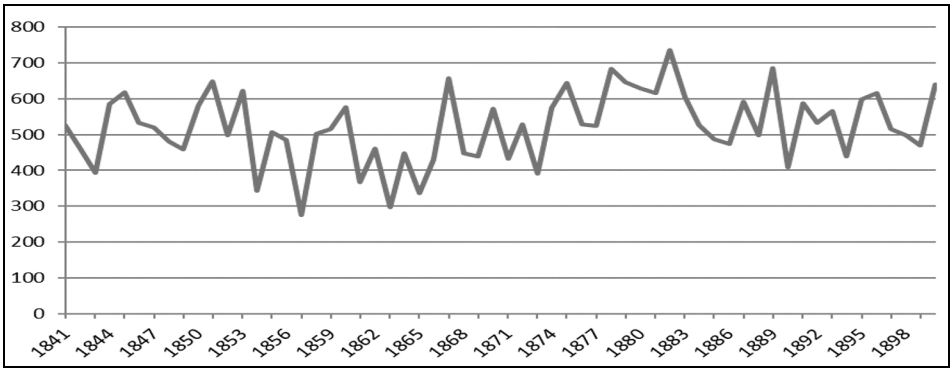
csapadékban bővelkedő évnek számított 1878, 1879 és 1893, míg csapadékban szegényebbek voltak az 1884 és 1892 közötti évek.

Rátérve a dunántúli városok csapadékadataira, az előzőnél még kuszább képet láthatunk *(12. ábra)*. Összesen öt csúcsidőszakot azonosíthatunk a diagramunkon: az 1874. évet, 1878–1881 közötti éveket, 1888–1889-et, 1895–1896-ot és végül az 1900. évet. Az egyes városok adatai alapvetően azonos tendenciát követnek, egyedül Pécs esetében láthatunk néhol meglepő eltérést (1875, 1885, 1897–99), máshol fáziskésést. Ugyanakkor egyértelműen kivehető, hogy az 1875 utáni évek, különösen pedig 1878–1880, több településen is kimagasló csapadékmennyiséggel jellemezhetők. Hasonló mértékű, hirtelen jött csapadéktöbblettel csak a század végén találkozhatunk, amikor ugyancsak egy szárazabb időszakot kimagaslóan nedves év követ.

12. ábra. A nyugati és a délnyugati régió éves csapadékmennyisége (mm), 1871–1900

Miként a hőmérséklet esetében tettük, úgy most is a budapesti adatokat felhasználva megnézhetjük, hogy hosszabb időmetszetben mennyire számítanak különlegesnek az 1875 és 1882 közötti évek kimagasló csapadékértékei *(13. ábra)*.

13. ábra. Budapest éves csapadékmennyisége (mm), 1841–1900

Eredmények

A hőmérsékleti viszonyok tekintetében elemzésünk azt mutatja, hogy leszámítva a földrajzi elhelyezkedésből származó különbségeket, vizsgált városaink adatai azonos trendet követnek. Az 1871 és 1900 közötti időszak alapvetően hűvösebbnek bizonyult az azt megelőző és azt követő évekhez képest, ahogyan ez Budapest hosszú hőmérsékleti adatsorából kiderült. Az 1870-es évtized egy jelentősebb lehűléssel indult 1871-ben, amelyet aztán hirtelen két kiemelkedően magas értékkel jellemezhető év követett (1872–73). Nem is találkozunk hasonlóan meleg évvel egészen az évszázad végéig, amikor is lassan emelkedni kezd a hőmérséklet. A köztes időszakban csak elvétve fordult elő egy-egy melegebb év, mint például 1882-ben és 1894-ben. A leghidegebb évek többnyire a közelebbről vizsgált periódusra, 1875 és 1882 közé esnek (1875, 1879), azonban 1888 után egy tartósabban hűvös időszakot is megfigyelhetünk.

Régiónként nézve a hőmérsékleti viszonyokat felfedezhetőek a sajátos különbségek. Az északi és felvidéki régiót sokkal inkább az 1875 és 1882 közötti lehűlés érintette, míg 1888 után nem csökkent érdemben tovább a hőmérséklet. A keleti-délkeleti területen az 1872 után bekövetkezett lehűlés tartósan fennmaradt egészen a század végéig. Azonban érdemes zárójeleznünk e kijelentést, hiszen a hiányzó adatok pótlásával valószínűleg árnyaltabb képet kapunk majd a későbbiekben. Ellenben a dunántúli városokban az 1888 utáni lehűlés bizonyult erőteljesebbnek – igaz nem sokkal – az 1875–1882 közöttivel szemben.

A csapadék tekintetében nagyfokú különbségeket mutatnak az egyes városok adatai akár kisebb régiókon belül is. Ez arra enged következtetni, hogy a csapadékviszonyokra sokkalta nagyobb befolyással bír a lokális domborzat jellege, mint a hőmérsékletre. A dunántúli régióban összességében jelentősen több csapadék esett mind az északkeleti, mind pedig a délkeleti területekhez viszonyítva, ráadásul eloszlásukat tekintve korántsem egyenletesen, hanem több részletben, nagy amplitúdóval jelentkeztek. Az ország keleti felében ezzel szemben a hetvenes évek második felében tetőzött leginkább a csapadék mennyisége, de megfigyelhető két másik csapadékosabb időszak is (1886–1887 és 1891). A délkeleti területeken ugyancsak nedvesebbé vált az időjárás az 1880-as évek végén, ugyanakkor az ekkor mért csapadékmennyiségek értéke jelentősen elmaradt az 1878–1882 közötti időszakéhoz képest.

Konklúzió

Összegezve azt mondhatjuk, hogy jóllehet az egyes városok szintjén vizsgálódva nem minden esetben a közelebbről elemzett 1875 és 1882 közötti időszakra estek a legnedvesebb évek, átlagban mégis valamennyi régióban ezen néhány év bizonyult a legcsapadékosabbnak a vizsgált harminc év alatt, amely egyben hűvösebb időjárással is párosult. Adataink szerint tehát az időjárásnak ez a fajta megváltozása, amely a hosszabb távú elemzés alapján szignifikánsnak mondható, a történeti Magyarország nagyobb részén érzékelhető volt.

Irodalom

BODOVICS É. (2014): Vízhasználat és „árvízi kultúra" Miskolcon a XIX. század második felében. In: Horváth G. K. (szerk.): Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig. Balassi Kiadó, Budapest. pp. 439–469.

BODOVICS É. (2015): Árvizek és árvízvédelem Miskolcon a 19. század második felében. FONS, XXII. pp. 375–395.

BODOVICS É. (2017): Építő áradat. Városfejlődés az árvíz segítségével Eger és Miskolc példáján keresztül. Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv, 10–11., Budapest. pp. 71–99.

BRÁZDIL, R. ET AL. (2019): The extreme drought of 1842 in Europe as described by both documentary data and instrumental measurements. Climate of the Past 15 (5), pp. 1861–1884.

COEN, D. (2018): Climate in Motion. Science, Empire and the Problem of Scale. The University of Chicago Press, Chicago–London.

Évkönyvek 1873–1902: A Meteorológiai és Földdelejességi (később Földmágnességi) Magyar Királyi Központi Intézet történeti évkönyvei.

KISS A. (2016): Weather and weather-related environmental hazards in medieval Hungary III: Documentary evidence on the 14th century. Medium Aevum Quotidianum (73), pp. 5–55.

RÁCZ L. (1995): A Kárpát-medence éghajlattörténete a kora újkor idején (1490–1800). A környezettörténeti források feldolgozásának módszerei. Történelmi Szemle, XXXVII: (4) pp. 487–507.

RÁCZ L. (2001): Magyarország éghajlattörténete az újkor idején. Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.

RÁCZ L. – VADAS A. (2010): Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. Agrártörténeti Szemle, 51:(1–4) pp. 39–62.

SZALAI S. – SZENTIMREY T. (2005): Melegedett-e Magyarország éghajlata a XX. században? Statisztikai Szemle, 83. (10–11), pp. 978–989.

A tanulmány az NKFIH 128978. számú, „Tudás, tájkép, nemzet és birodalom. A tájkép megismerésének és átalakításának gyakorlatai" című projektje keretében készült.

HOGYAN LEHET ETNIKAI KUTATÁSRA FELHASZNÁLNI FÉNYES ELEK ANYANYELVI ADATAIT?

BAGDI RÓBERT

How could we use Fényes, Elek's language data for ethnic research?

Fényes, Elek is one of the most important statisticians in Hungary in the 19th century who was the organiser and the leader of the Hungarian Statistical Office during the freedom fighting of 1848–49. Probably the book with the title 'Magyarország geographiai szótára' *[Geographical Lexicon of Hungary]* is the most popular one among his works. Less known the series of six books Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben *[Present Geographical Features and Statistics of Hungary and the Annexed Regions]* published between 1836 and 1840. These books are the results of a roundtrip in the countryside collecting data from religious registers and other born, marriage and mortal registers. More than one century later some researchers gave evidence about the fact that he used other previous works' data and published them without revising or up-to-date them that are why his data are useable with strong revising. This paper is a methodology work to reconstruct how he had thought about the ethnical (in fact the distribution of different language groups) structure. Zemplén, Ung and Bereg Counties were used as a model area with special review of the most densely populated towns in each county: Sátoraljaújhely, Ungvár and Munkács. As a result, it was the most complicated work to determine the mother language of the Greek Catholic population. *(Keywords: statistics, North-East Hungary, Greek Catholic Church, Fényes, Elek)*

Bevezetés

Magyarország területén először az 1850. évi népszámlás során került sor arra, hogy minden állampolgár esetében tudakolják a nemzetiséget. E népszámlálás eredményeit azonban már a kortársak is bírálták az osztrák hivatalos szervek által alkalmazott felvételi módszerek miatt, illetve a becsült 5–6%-os alulszámlálás miatt (*Dányi D.* 1993). A dualizmus korában, a magyar kormány által elsőként elrendelt népszámlálás (1869) esetében nem kérdeztek rá az egyén által beszélt anyanyelvre, illetve az etnikai hovatartozásra sem. 1880 és 1910 között viszont minden népszámlálás tudakolta az egyén anyanyelvét, az erre vonatkozó kérdés 1900-tól kibővült a mindennapi életben legszívesebben használt nyelv kifejezéssel is. 1900-ban és 1910-ben az egyén által egyéb beszélt nyelvekre is rákérdeztek, amit részletes táblákban adtak közre a hivatalos kiadványokban.

Az 1850-et megelőző időszakból olyan forrásokkal rendelkezünk, amelyek alapján csak részben lehet rekonstruálni az etnikai adatokat. A XVIII. század végén, illetve az XIX. század első felében számos leíró statisztikai mű keletkezett országosan és regionálisan is, sőt egyes művek befejezetlenek maradtak, mindezeket

jelen helyen nem mutatjuk be részletesen, mert Faragó Tamás korábban már megtette ezt Pest–PSK vármegye pilisi járása példája alapján. (*Faragó T.* 1987) Ezek a művek különböző célból készültek el, így adataik, információik is heterogének, egyes esetekben egy korábbi dokumentum adatait ismétlik meg. A korszakból néhány közismertebb forrást kiemelve megemlíthető, hogy a II. József-féle népszámlálás (1784–87) például nem kérdezett rá az etnikai és anyanyelvi viszonyokra, mert katonai célból készült a felmérés (*Dányi D. – Dávid Z.* 1960). 1772–73 folyamán a szűken értelmezett királyi Magyarország összes településén összegyűjtötték az adott településen élők többsége által beszélt nyelvet, illetve a települések nevét az összes helyben használt nyelven. Az összegyűjtött információkat azonban csak 1920-ban publikálták először (*Lexicon Locorum* 1920). Vályi András (1796) ugyancsak egyetlen szóval jellemezte a települések etnikai arculatát, de a vegyes lakosságra például az „elegyes" jelzőt használta. Ludovicus, Nagy 1828-ban Budán megjelent könyvében a településenkénti felekezeti megoszlást úgy adta közre, hogy a római és a görög katolikusokat, illetve a protestánsok közül a reformátusokat és az evangélikusokat összevonta (*Nagy L.* 1828). A különböző egyházak által készített összeírások viszont csak az adott vallást követőket foglalja magában. Ha a különböző forrásokat összevetjük, nagyobb esélyünk van a lehetséges hibák (pl. elírások, nyomdahibák) kiküszöbölésére is, így közelebb járhatunk a polgári átalakulást megelőző időszakban fennálló etnikai megoszlás meghatározásához.

A reformkorban keletkezett az eddig még nem említett, Fényes Elek által 1836–1840 között hat kötetben közreadott *Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben* c. munkája. Jelen tanulmányunkban Északkelet-Magyarország három megyéje (Zemplén, Ung és Bereg) alapján, különös tekintettel a három legnagyobb népességszámmal rendelkező város lehetséges etnikai/anyanyelvi arculatának rekonstruálása alapján kíséreljük meg bemutatni, milyen elvek alapján gondolkozott a szerző járási és települési adatainak közlésekor.

A felhasznált forrás jellemzői

Fényes Elek (1807–1876) a XIX. századi hazai statisztika meghatározó alakja volt, hiszen például 1848–49 folyamán az Országos Statisztikai Hivatal megszervezője és vezetőjeként tevékenykedett. Részletes életrajzát és műveinek bibliográfiáját azonban e helyen nem ismertetjük, mert korábban, például születésének 150. évfordulójára ezt már többen is megtették (*Keleti K.* 1878; *Tyukodi P.* 1940; *Borbély A*. 1957; *Thirring L*. 1958; *Paládi-Kovács A*. 1976; *Körmendi G*. 1986). Életrajzához és életművéhez további támpontot ad Szaszkóné dr. Sin Aranka (1998) tanulmánya. Fényes Elek reformkori elismertségét az 1836 és 1840 között összesen hat kötetben megjelentetett *Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben* c. munkája hozta el.

Ez a magyar nyelvű munkája nemcsak a szűken vett Magyarországról, de a Partiumról, Fiuméről, Horvátországról és a Katonai Határőrvidékről is szolgáltat információkat. A vármegyéket nagyobb területi egységek szerint (például Dunántúl) csoportosítja. Magukról a vármegyékről is részletesen írt, az alábbi rendszer szerint: 1. Fekvése, határai, 2. Nagysága, 3. Természeti tulajdonságai, 4. Hegységek, 5. Folyóvizek, tavak, mocsarak, 6. Ásványkincsek, 7. Az állattenyésztés és növénytermesztés termékei valamint a bányászat 8. Lakhelyek és lakosok (települések és a lakosság csoportosítása), 9. Szorgalom, Műipar és kereskedelem, 10. Iskolák és nevelőintézetek, 11. Katonaság, 12. Királyi hivatalok és más közintézmények, 13. Jobbágytelkek és porták, 14. Nemesség, uradalmak, 15. Tisztikar, és végül 16. Közigazgatási felosztás. A vármegyék településeit ez utóbbi pont keretében, járásonként rendszerezte, majd ABC-rendben sorolta fel őket. Végül közölte, hogy milyen távolságra van a legközelebbi város, hol van az utolsó postája, mivel foglalkoznak az ott élő emberek, milyen a település határa stb.

Részletesen nem foglalkozunk viszont a későbbi munkáival, mint például a talán legismertebbnek számító és 1851-ben megjelentetett Magyarország Geographiai Szótárával (*Fényes E.* 1851), mert ezekben a kiadványokban, a lehetőségekhez mérten csak frissített adatokat közölt, illetve egyes esetekben rövidítette a települések leírásait. A szótárban például a településeket még vármegyék szerint sem csoportosította, csak az ABC-rend szerint sorolta fel Magyarország minden települését, majd a rájuk legjellemzőbb tényeket foglalta össze, így azt is megjegyezte, hogy az adott településen milyen nyelven beszélnek. Azért is indokolt az első, hatkötetes munka használata, mert a vizsgált területünk, Zemplén, Ung és Bereg vármegyék esetében egyik későbbi kiadványban sem szerepelnek újabb adatok, csak az első kiadás számait ismételte meg.

Fényes Elek 1831 és 1835 között az ország több helyén is megfordult: országjárása során adatokat gyűjtött készülő könyvéhez. Emellett levelekben kért további információkat. Adatait utólag megvizsgálva Benda Gyula arra a következtetésre jutott, hogy főleg az 1830. évi egyházi shematizmusokat használta fel, amely vármegyék esetében ez nem volt megoldható, ott Ludovicus Nagy adatait adta közre (*Benda Gy.* 1981).

Az 1836-tól megjelentetett kötetek nagyobb terjedelmét a Geográfiai Szótárral szemben az okozza, hogy a vármegyék társadalmi, gazdasági földrajzi jellemzőit is tartalmazzák. A vármegyék településeit járásonként csoportosította, majd az ABC-rendben felsorolt településeket nyelvileg is minősítette. A helyi lakosság által beszélt nyelvet, az istentiszteletek alkalmával használt igehirdetés nyelve alapján adta meg. Tapasztalataink szerint akkor adott meg általában két (ritkábban még több) nyelvet egy-egy település esetében, ha a kisebbség létszáma elérte a 100 főt, vagy a 10%-ot. Minden egyes település esetében közreadta továbbá, hogy az egyes felekezetekhez hány fő tartozott. Majd rövidebben egyéb jellemzőkről is írt a településsel kapcsolatban, például határhasználat vagy ki volt a földesura, stb.

A járásonként rendszerezett településekről szóló információk és adatok előtt a bevezetőben közreadta a vallási megoszlást a járásra összesítve, sőt további kiegészítő információként a járás összesített anyanyelvi megoszlását is! Ha ezt az anyanyelvi tagolódást összevetjük a vallással, a járás minden települése esetében lehetséges az anyanyelvi tagolódás meghatározása is *(1. táblázat)*.

1. táblázat. A Zemplén vármegyei Sztropkói járás felekezeti és anyanyelvi megoszlása Fényes Elek szerint

Római kat.	Evangélikus	Református	Görög kat.	Zsidó	Összesen
12706	3027	20	18965	2195	36913

Tót	Orosz	Zsidó	Összesen
15753	18965	2195	36913

(Forrás: Fényes Elek: Magyarországnak…)

Az egyes járásokban élő kisebbségeket könnyen nyomon lehet követni, mert ha egy falu többnyelvű volt, akkor rendszerint két szóval adta meg a tagolódást, például: magyar–orosz (ez esetben az orosz szó a ruszinokra utal). Ebben a tényleges esetben tehát a magyarok voltak többségben az adott faluban. Ha egy faluban a ruszinok voltak többségben, akkor a két szót felcserélte, így orosz–magyar falunak minősítette azt. Jellemzően városok esetében fordulhatott elő a kettőnél több nyelvűség. Művének további sajátossága, hogy a zsidóságot külön anyanyelvi csoportnak tüntette fel. Ennek hátterében valószínűleg az állt, hogy az izraelita vallás recepciója még nem történt meg a könyvének közreadásakor. Mindezen sajátosságok figyelembe vételével, bizonyos megszorításokkal meg lehet határozni az egyes települések, járások, végső soron Magyarország anyanyelvi megoszlását. Faragó Tamás Fényes Elek munkáit a *„számszerű adatok hátterére, az etnikai és vallási megoszlás megállapítására alkalmas szöveges leírások”* közé sorolta (*Faragó T.* 1987, 525 p.).

Zemplén, Ung és Bereg vármegyék anyanyelvi megoszlása Fényes Elek szerint

E tanulmányunkban nem célunk, hogy térképekkel is szemléltetett, vármegyére kiterjedő, minden települést magában foglaló részletes etnikai arculatot határozzunk meg Fényes adatai alapján, mert ezt már korábban megtettük (*Demeter G. – Bagdi R.* 2004) A vizsgált területen több olyan kontaktzóna alakult ki, ahol a XIX. század folyamán a nyelvhatárok valamelyest eltolódtak, például Sátoraljaújhelytől északra fekvő vagy az Ungvártól délre található falvak esetében. Fényes adatait összevetve például a Lexicon adataival, kijelenthető, hogy közöttük a legnagyobb eltérést a görög katolikusok megítélése jelentette, így nyelvi hovatartozásuk meghatározása követelte meg a legtöbb figyelmet. Ung vármegye Szobránci járásába esett a magyar–szlovák–ruszin hármas nyelvhatár,

az itt élő görög katolikusok Fényes Elek számára ruszinok voltak, míg akár a két emberöltővel korábban keletkezett Lexicon vagy akár az 1880. évi népszámlálás során a terület lakossága szlovák anyanyelvűnek bizonyult. Fényes adatai alapján azonban így a ruszin nyelvhatár délnyugatabbra tolódott *(1. ábra)*. A Szobránci járás abban is egyedülállónak számított Magyarországon, hogy számos faluban református szlovákok éltek (*Bagdi R.* 2006).

1. ábra. A ruszin településterület mellett fekvő, Fényes Elek által ruszin nyelvűnek meghatározott terület 1830 körül (Forrás: Fényes Elek: Magyarországnak…)

Fényes járási szinten határozott meg anyanyelvi adatokat, így ennek megfelelően a magyar anyanyelvű görög katolikusok északi határát is közigazgatási határokkal határolta le, pedig az etnikumok elterjedése a legritkább esetben szokta

követni a kijelölt járáshatárokat. (Ráadásul a járások határai jellemzően egy-két évtizedenként módosultak 1773 és 1910 között, példaként lásd: *Bagdi R.* 2012.) Fényes mégis ez alapján határozta meg, hogy Zemplénben a Bodrogközben, Ungban a Nagykaposi járásban, és Beregben a Tiszaháti járásban éltek görög katolikus magyarok. A görög katolikus magyarok megközelítőleg valóban ezekben a járásokban éltek, más korábban vagy később keletkezett dokumentumok alapján. Például Beregben, a Tiszaháti járásban Fényes 850 főt nevezett orosz nyelvűnek, miközben 1381 görög katolikus élt a járásban, vagyis minimum 531 görög katolikus magyarral számolt. Ungban, a Nagykaposi járásban az 5454 görög katolikus közül mindössze 2310 fő volt orosz nyelvű (3144 görög katolikus magyar). Zemplénben, a Bodrogközi járásban az 5909 görög katolikusból 1615 volt orosz (ruszin) anyanyelvű, a többiek tehát magyarok voltak (4294 fő).

Az északkelet-magyarországi legnagyobb népességű városok népességének etnikai összetétele Fényes Elek szerint 1830 körül

Sátoraljaújhely, Ungvár és Munkács egyaránt a saját vármegyéjük legnagyobb lélekszámú települései voltak (csak az utóbbi nem volt egyben vármegyeszékhely is). Mindhármukra igaz, hogy az összefüggő magyar településterület északi peremén feküdtek. Sátoraljaújhelytől északra ugyan még jellemzően előfordultak többségében magyar anyanyelvű települések is, és számos más faluban, kisebbségben is, így a magyarok és a szlovákok együttélése a hétköznapok része volt. Ungvár és Munkács viszont annyira a magyar nyelvhatár peremére szorult, hogy tőlük csak délre feküdtek magyar anyanyelvű falvak, ahol a magyarok aránya jellemzően 90% felett volt. Minden más irányban viszont „szlávok" éltek többségben. A három város közös jellemzője továbbá, hogy az 1773. évi Lexicon szerint, illetve a dualizmus kori népszámlálások szerint is – igaz különböző mértékben – a magyar anyanyelvet beszélők többségben voltak. A városok anyanyelvi tagolódását tekintve, Fényes Elek adatai tűnnek a kivételnek, amelyeket a járási adatokból is ki lehet következtetni.

Sátoraljaújhely – ellenben a másik két vizsgált várossal – a róla elnevezett járás déli részén feküdt. A három város közül, azért Sátoraljaújhely esetében a legnehezebb nyomon követni az különböző ajkú népességet, mert a várostól északra még élt magyar anyanyelvű népesség, felekezeti tagolódás szint pedig a magyarok és a szlovákok között is lehettek római katolikusok és evangélikusok is. Az Újhelyi járásban, Fényes Elek szerint 45.639 fő élt, közülük 14.762 római katolikus, 18.610 görög katolikus, 802 evangélikus, 8246 református, 26 „nem egyesült óhitű" és 3193 zsidó volt. A népesség anyanyelv szerint az alábbiak szerint oszlott meg: 12.550 magyar, 18.610 orosz (rutén), 11.060 szlovák, 200 német, 26 görög és 3193 zsidó. Az utóbbi három nyelvet beszélők, ill. a ruszinok esetében a nyelvi adatok megfeleltethetők a felekezeti megoszlás számaival. A németek ugyanis csupán egy faluban éltek a járásban, Hosszúlázon, ahol 196 római, 30 görög katolikus, 10 evangélikus és 28 református élt, vagyis a 200 német becsült adatnak tűnik. A járásban élők anyanyelvének pontos azonosításának a kulcsa a római katolikusok pontos elkülönítése lehetne.

Sátoraljaújhelyt Fényes „magyar–orosz–tót" mezővárosnak írta le, ahol 2401 római katolikus, 1464 görög katolikus, 1174 református, 120 evangélikus, 26 nem egyesült óhitű és 1125 zsidó lakott (az egyes felekezetek százalékos megoszlását lásd a *2. táblázatban*). Mind a járásban, mind a városban élő reformátusokat magyar anyanyelvűnek határozhatjuk meg. A római katolikusok közül, óvatos becslésként maximum 500 fő lehetett szlovák ajkú, így majdnem kettőezer fő körüli értékre tehető csak a magyar anyanyelvű római katolikusok száma, amihez még hozzáadva az 1174 reformátust, összesen kb. 3000 fő körüli, vagy attól egy kicsit magasabb számú magyar anyanyelvű élhetett a vármegyeszékhelyen. Számuk azért lehetett ennél magasabb is, mert nagy valószínűséggel a magyarokhoz kell számítanunk néhány fő lutheránust is. Összesen tehát kb. 49% volt a magyarok aránya.

Az ezt megalapozó számítás az alábbiak szerint alakul. Elöljáróban megjegyezzük, hogy a járásban élő 12.550 fős magyarság száma becslésnek tűnik. Ha a magyarok 12.550 fős számából kivonjuk a járásban élő reformátusokat, akkor 4304 főt kapunk. Ha ők mind magyar anyanyelvűek voltak, akkor ezt a feltételezést úgy ellenőrizhetjük, hogy a 14.762 fős római katolikus közösségből, kivonjuk őket. Ekkor 10.458 fő volt római katolikus szlovák a járásban, ha ehhez a számhoz hozzáadjuk a 802 fős evangélikus közösséget (ez esetben elméletileg mindenki szlovák anyanyelvű), akkor 11.260 főt kapunk, ami több mint a szlovákok 11.060 fős lélekszáma. A különbözet kereken 200, de ők nem lehetnek katolikus németek sem, mert Hosszúláz német anyanyelvű volt 196 római katolikus és 10 evangélikus lakossal! Visszatérve a magyarokhoz, ez a 200 fő a számításba be nem vont felekezetek közül kerülhet ki. Fényes szerint a magyarok nem lehettek zsidók, görög keletiek és görög katolikusok sem. Ez esetben kizárólag az evangélikusok maradnak. Ráadásul egyáltalán nem elképzelhetetlen, hogy evangélikus magyarok éljenek Zemplénben, elég csak Kossuth Lajosra gondolnunk.

Sátoraljaújhelyen összesen 120 evangélikus élt, ha feltételezzük, hogy 50–50%-ban magyar és szlovák anyanyelvűek voltak, feltehetően nem tévedünk nagyot. A 6310 fős vármegyeszékhely lakosságszámához képest a 60 fő, csupán 1%-nyi arányt képviselt. (A város nyelvi tagolódásnak százalékos megoszlását lásd a *3. táblázatban*.) A Fényes által közölt számok közül valószínűleg a görög katolikusok egységesen ruszin anyanyelvűek közé sorolása nem felelhetett meg a valóságnak, nehezen képzelhető el, hogy a görög katolikusok között egy magyar anyanyelvű sem lett volna Sátoraljaújhelyen.

A járásban élő római katolikusokat azonban nem lehet ilyen típusú számításokkal meghatározni, csupán annyit tudunk biztosan megállapítani, hogy a szlovákok felekezetileg feltehetően 602 evangélikusra és 10458 római katolikusra oszlottak.

2. táblázat. Sátoraljaújhely, Ungvár és Munkács népességének felekezeti tagolódása Fényes Elek szerint, 1830 körül

	Összesen	Római kat. (%)	Görög kat. (%)	Református (%)	Evangélikus (%)	Izraelita (%)
Sátoraljaújhely	6310	38,1	23,2	18,6	1,9	17,8
Ungvár	6531	43,6	38,0	6,5	1,5	9,6
Munkács	4001	24,5	34,7	22,3	2,2	16,3

(Forrás: Saját szerkesztés Fényes Elek alapján)

Ungvár esetében pontosan nyomon lehet követni Fényes gondolkodásának menetét. Megjegyezendő, hogy az Ungvár esetében megadott 6631-es lakosságszám valójában 6531, ami nyomdahibának tűnik. Fényes Ungvárt a városról elnevezett járáson belül tárgyalja. Eszerint a járás területén két mezőváros, egy orosz–magyar–tót–német (Ungvár), illetve egy orosz–tót nyelvű (Nagyberezna) volt, továbbá az itt található 58 falu közül 53 orosz, 3 tót–orosz, 1 tót, illetve 1 orosz–tót nyelvű volt. A járásban összesen 33.626 fő élt, ebből 4623-an római katolikusok, 26.876-an görög katolikusok, 115-en evangélikusok, 436-an reformátusok, 51-en görög keletiek és 1525-en izraeliták voltak. Az Ungvári járás nyelvi tagolódása az alábbiak szerint alakult: 2035 magyar, 26.876 orosz, 2638 tót, 500 német és 1525 zsidó. Mivel az izraelitákat külön nyelvként adta meg, így a számolásba nem kell őket bevonni. A görög keletiek helyzete is egyértelműnek látszik, mert bár a járásra összesen 51 főt adott meg, ők mindannyian Ungváron éltek görögként. A német anyanyelvűeket csak egy településre – Ungvárra – adott meg, így az 500 német kivétel nélkül a megyeszékhelyen élt. (A beregi német telepes falvak más járásban feküdtek.) A németek létszáma nagy valószínűséggel becsült szám. A 26.876 görög katolikus száma megegyezik az oroszok számával, ezért a város esetében nem kell a görög katolikus magyarokkal számolnunk. A magyarok így vagy reformátusok, vagy római katolikusok lehetnek, eltekintve attól a bizonytalan tényezőtől, hogy esetleg néhány fő evangélikus is lehetett közöttük, de ez érdemben nem befolyásolja a teljes nyelvi tagolódást. Fényes Elek a reformátusok számát 436-ban állapította meg, akik összesen két településen éltek: Ungváron és Uzsokon. Járás szinten 2036 magyart jelölt meg, vagyis ebből levonva a reformátusokat, akkor megkapjuk, hogy 1600 római katolikus magyar élt a járásban, ami szintén egy százasra kerekített számnak tűnik. Fényesnek azért kellett megbecsülnie a magyarok és a németek számát, mert azok a járás területén nem elszórva éltek, hanem Ungváron. A vármegyeszékhely lakosságszámának változását, például az el-, illetve az odavándorlást már nem lehetett nyomon követni csak az anyakönyvek és a sematizmusok alapján.

Az 1600 római katolikus magyar lakhelyét már nem lehet pontosan ezen az úton meghatározni, mert a járásban éltek római katolikus szlovákok is. A római katolikus szlovákokat és magyarokat úgy próbálhatjuk meghatározni, ha az általa tót–orosz falvak római katolikusait szlováknak vesszük. Római katolikus szlovákok éltek

Nagybereznán (396 fő), Felsődomonyán (262 fő), Huszákon (124 fő) Turjaremetén (230 fő) és Huttán (332 fő).

Rajtuk kívül összesen Kisbereznán élt 24, Verhovina Bisztrán 2, Csornoholován 8, Alsódomonyán 28, Dubrinicsen 18, Ókemencén 23, Kosztrinán 6, Lyután 4, Nevickén 11, Paszikán 3, Perecsényen 70, Turja Polenán 20, Poroskón 16, Rákón 4, Ószemerén 7, Szolyán 6, Sztavnán 34, Sztuzsicán 4, Új Sztuzsicán 6, Tichán 4, Nagy Turicán 3, Uzsokon 30 és Zábrogyon 15 római katolikus, összesen 346 lakos. Ha mindannyian magyarok voltak, akkor Ungváron kerekítve 1250 római katolikus magyar élt. Mindez nem valószínű, hiszen ha a későbbi népszámlálásokat megvizsgáljuk, akkor láthatjuk, hogy, például Perecsényen a magyarok és szlovákok aránya 2% és 20%, Nagybereznán 13% és 16% volt 1880-ban. Visszatérve a 346 római katolikus hovatartozásához, ha megfelezve őket fele-fele arányban soroljuk őket (173 – 173 fő) a magyarokhoz és a szlovákokhoz, akkor nem tévedhetünk nagyot, mert a 346 fő a járás népességének alig több mint 1%-t jelentette.

Visszatérve Ungvár anyanyelvi megoszlásához, Fényes számára a 2849 (38%) fős ruszin lakosság alkotta a város többségét, nem sokkal maradhatott el tőle a magyarság kb. 1800 fős csoportja (ami maximum 2000 fő – 31% – lehetett). A szlovákok létszáma 800 és 1000 fő között lehetett, az 500 fős németség és a 624 fős izraelita közösség mellett. (A százalékos megoszlást lásd a *3. táblázatban*.) Fényes Elek tévedhetett azonban abban, hogy a görög katolikusokat egységesen rutén anyanyelvűnek írta le. Valószínű, hogy bár a magyar anyanyelvűek nem voltak többségben, a nem magyar ajkúak egy része is érthetett magyarul. 1773-ban, a Lexicon azért adta meg a magyart egyetlen beszélt nyelvként, mert valószínűleg a közigazgatásban betöltött vezető szerepe miatt nemcsak a magyar anyanyelvűek beszélték a magyart. A XVIII. század végén Vályi András (1796) a vármegyeszékhelyet „elegyesnek" mondta. Ez a tény inkább Fényesnek ad igazat, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Benda Gyula bebizonyította, hogy Fényes a települések leírásánál Vályit is felhasználta.

3. táblázat. Sátoraljaújhely, Ungvár és Munkács népességének feltételezhető anyanyelvi tagolódása Fényes Elek szerint, 1830 körül

	Összesen (fő)	**Magyar (%)**	**Német (%)**	**Szlovák (%)**	**Ruszin (%)**	**Zsidó (%)**	**Görög (%)**
Sátoraljaújhely	6310	49,05	1,59	7,92	23,20	17,83	0,41
Ungvár	6531	30,62	7,66	13,37	38,02	9,55	0,78
Munkács	4001	35,82	13,22	0,00	34,69	16,27	0,00

(Forrás: Saját szerkesztés Fényes Elek alapján)

Munkács Ungvárhoz hasonlóan olyan járás központja volt, amely észak felé az országhatárig ért, délre, keletre és nyugatra viszont alig egy-két falu tartozott hozzá. A Munkácsi járásban 3 mezőváros: 1 magyar–orosz–német nyelvű (Munkács), 2 orosz nyelvű (Szolyva és Alsóverecke), illetve 91 falu (valamennyi orosz nyelvű)

és egy német népes puszta (Frigyesfalva). A járásban 24.005 lélek élt, akiknek vallás szerinti tagolódása így alakult: 1268 római katolikus, 20.483 görög katolikus, 144 evangélikus, 895 református és 1215 zsidó. Anyanyelv szerint 1650 magyart, 657 németet, 20.483 oroszt és 1215 zsidót különböztetett meg.

Maga a város, Munkács felekezeti megoszlása a következő volt: 980 római katolikus, 1388 görög katolikus, 87 evangélikus, 895 református és 651 izraelita *(2. táblázat)*. Az izraelitákat és görög katolikusokat egyértelműen elkülöníthetjük, mert járási szinten is megegyezett a számuk. A járásban élő 895 református valójában Munkácson élt, őket magyar anyanyelvűként azonosíthatjuk. A járási szinten valószínűleg becsült 1650 fős lélekszámú magyarságba beletartozott tehát 755 római katolikus magyar is, így ha az utóbbiak közül mindenki ott élt, akkor rendelkezett Munkács 1650 főnyi magyar anyanyelvű lakossal. Számuk valószínűleg egy kicsit kevesebb volt ennél, így Munkács, kb. 1400 és 1650 fő közötti magyarsággal rendelkezhetett. Mivel Fényes a mezővárost magyar–orosznak írta le, így a magyarok számának mindenképpen meg kellett haladnia az oroszok számát (1388 fő). A járás szinten 657 főben meghatározott németek számából csak Frigyesfalva német lakosságát (116 fő) kell levonnunk, így legfeljebb 541 német élhetett Munkácson, de ebben az esetben a járás többi településén egy német sem élt. Az oroszok a város kissé kevesebb, mint 35%-át tették ki, a magyarok minimum 35%-át, a németek száma valahol 13% körül alakulhatott, míg az izraeliták a város 16%-át adták *(3. táblázat)*. Mindezek alapján Munkács anyanyelvi megoszlása nagyon hasonló lehetett Ungváréhoz, annyi különbséggel, hogy a beregi mezővárosban nem éltek szlovákok, illetve a magyarok pedig számban mindenképp felülmúlták a ruszinokat. Mivel az Ungvár esetében feltüntetett 500 fős németségre azt mondtuk, hogy valószínűleg becsült adat, a Munkács környékiekre ezt nem jelenthetjük ki. De ennek is meg lehet a magyarázata, ugyanis Munkácsnak a német származású gr. Schönborn Ferenc volt a földesura, ahol így nem „szorulhatott háttérbe" a németség. Ráadásul már a XVIII. század közepén több német falut is alapítottak Munkács környékén, így az anyakönyvezésnek száz évvel később már kialakult gyakorlata lehetett.

Összegzés

A számításaink alapján meghatározott három északkelet-magyarországi város nyelvi tagolódása Fényes Elek 1830-as években megjelent munkája alapján készült el. A lehetséges hibákat legfőképpen a görög katolikusok nyelvi hovatartozása jelentheti, noha Fényes Elek esetükben határozott volt: mindannyikat ruszinnak vélte. Abban, hogy milyen arányban voltak a XIX. századi Magyarországon a görög katolikusok között magyarok és ruszinok, további források felhasználása segíthet, például lokális, anyakönyvi adatok feldolgozásával. Az anyakönyvek sem tudnak azonban bizonyítékkal szolgálni az asszimiláció folyamatára. Hiába próbálnánk meg visszavezetni a dualizmus kori népszámlálások eredményeit egy

vagy két nemzedékkel korábbra. A dualizmus korának városai az asszimiláció színterei voltak: 1910-re mindhárom városban a magyar anyanyelvűek döntő többségre tettek szert. Sátoraljaújhelyen, Fényes alapján 49%-nyi magyar anyanyelvű népesség aránya 1880-ra 78%-ra, majd 1910-re 95%-ra emelkedett. Ungváron az 1830 körüli 31%-nyi magyarság aránya 1880-ra 75%-ra, majd 80%-ra növekedett. Munkács 36%-os arányú magyarsága pedig 1880-ra elérte az 57%-ot, 1910-ben pedig a 73%-ot. Népességük növekedése 1830 és 1910 között három-négyszeres volt, így a bevándorlás is hozzájárult a növekedéshez, a magyarok aránya azonban az asszimilációnak is köszönhető volt. Jelképes esetnek tarthatjuk, hogy Hajdúdorogon 1912-ben sor került egy magyar nyelvű görög katolikus egyházmegye megalapítására.

Irodalom

BAGDI R. (2006): Református és görög katolikus szlovákok az Ung megyei Szobránci járásban 1773 és 1910 között. In: Bodnár E. – Demeter G. (szerk.): Állam és nemzet a XIX–XX. században. Debreceni Egyetem, Debrecen. pp. 228–237.

BAGDI R. (2014): Zemplén vármegye közigazgatási határainak változása 1773 és 1910 között. In: Buhály A. – Reszler G. – Szoboszlay Gy. – Óbis H. (szerk.): Falak és választóvonalak a történelemben. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza. pp. 379–390.

BAGDI R. – DEMETER G. (2004): Nyelvhatár-változás, asszimilációs helyzetek és a statisztika megbízhatósága Zemplén megye példáján. In: Tisicum. Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve. 14. pp. 359–383.

BENDA GY. (1981): Fényes Elek forrásai. Agrártörténeti Szemle. 23. 3–4. pp. 365–380.

BORBÉLY A. (1957): Fényes Elek emlékezete. Földrajzi Közlemények. 81. (5.) 4. pp. 362–364.

DÁNYI D. (1993): Az 1850. és 1857. évi népszámlás. KSH, Budapest. 223 p.

DÁNYI D. – DÁVID Z. (1960): Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). KSH, Budapest. 385 p.

FARAGÓ T. (1987): A pilisi járás népességi adatai a XIX. század közepén (Leíró statisztikánk népiségtörténeti forrásértéke). In: Somfai B. (szerk.): A Dunántúl településtörténete. VII. Falvak, várak és puszták a Dunántúlon (XI–XIX. század). MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága, Veszprém. pp. 517–529.

FÉNYES E. (1836–1840): Magyarországnak 's a' hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I–VI. kötet, Pest. 498 p.; 568 p.; 455. p.; 532[2] p.; 680. p.; 455[2] p.; 479[1] p.; 261[1] p.; 420 [1] p.

FÉNYES E. (1851): Magyarország geographiai szótára. – Nyomatott Kozma Vazulnál, Pesten. 285 p., ill. 350 p.

KELETI K. (1878): Fényes Elek emlékezete (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. 5. köt. 2.). MTA, Athenaeum, Budapest. 37 p.

KÖRMENDI G. (1986): Fényes Elek (1807–1876) műveinek válogatott bibliográfiája. KSH Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat, Budapest. 11 p.

LEXICON LOCORUM 1920: Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása (Lexicon locorum regni Hungarae populosorum anno 1773 officiose confectum). Budapest. Kiadja a magyar békeküldöttség. 385 p.

NAGY L. (1828): Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inclyti Regni Hungariae Partimuque eidem adnexarum. Budae. 287 p.
PALÁDI-KOVÁCS A. (1976): Fényes Elek (A múlt magyar tudósai). Akadémiai Kiadó, Budapest. 212 p.
SZASZKÓNÉ DR. SIN A. (1998): Adalékok Fényes Elek pályájához. Statisztikai Közlemények 76. 3. pp. 253–265.
THIRRING L. (1958): Fényes Elek műveinek történeti statisztikai vonatkozásairól és értékeléséről. Történeti Statisztikai Közlemények. 2. 1–2. pp. 76–79.
TYUKODI P. (1940): Fényes Elek. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda, Pécs. 58 p.
VÁLYI A. (1796): Magyarországnak leírása. I–II–III. kötet. Első hasonmás kiadás, Somorja. 2003. (Első kiadás: Budán A' királyi Universitásnak betűivel, 1799.) 736 p., 702 p., 688 p.

A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai II: az ipar és a mezőgazdaság szerepe a regionális egyenlőtlenségek alakulásában a dualizmus kori Magyarországon

Demeter Gábor

Regional aspects of the road to Trianon 2: the role of industrial development in creating regional inequalities in dualist Hungary

Our previous studies pointed out that dualist Hungary was burdened by heavy regional inequalities which partly coincided with ethnic fault lines and these differences contributed to the destabilization of Hungary. Even the often praised (and more often criticized) agricultural development was uneven regarding its territorial patterns. Since our complex methods of assessing development levels were accused of relying too much on the performance of the agriculture overshadowing the industrial outputs, which put the Lowlands inhabited by ethnic Hungarians in a favourable position, in this study we tried to adjust agrarian data to get a more balanced picture, and at the same time we compared agrarian patterns with inequalities created by the also unbalanced industrial development. As additional results we also analyze the role of agrarian inequalities on electoral geography and social conflicts manifesting in violence. The calculated development levels are compared to the picture obtained from unique sociological case studies from the 1930s.

Korábbi tanulmányainkban vázoltuk, hogy a dualizmus korának Magyarországát éles, területiségben is megnyilvánuló társadalmi-gazdasági fejlettségi különbségek tagolták, mely jelentős szerepet játszott a perifériákon élők (ezek zömmel egybeestek a nemzetiségi területekkel) elégedetlenségében, s mely hozzájárult az állam destabilizálódásához (*Demeter* 2017, 2019). Egy másik tanulmányban, a mezőgazdaság fejlődési ütemének kérdése kapcsán elkezdtük feszegetni, hogy vajon-e szektor képes volt-e csillapítani e differenciákat, s megállapítottuk, hogy a mezőgazdaság (földművelés) fejlődése ugyanúgy területi egyenlőtlenségeket mutatott (*Demeter* 2019), mint a komplex mutatók felhasználásával kirajzolódó kép (*Demeter* 2018: *54. és 58. ábra*), mely függetlenül a változók számától és szinte minden módszer esetében a nemzetiségi területek jó részét gazdasági perifériaként ábrázolta (*Pénzes* 2018, *Jakobi* 2018, *Szilágyi* 2018) – a Délvidék (*Kókai* 2008), Szászföld és általában a németlakta területek kivételével – ami a perifériák viszonylagos stabilitására és jó elkülöníthetőségére utalt. Mivel e komplex mutatók alapján kirajzolódó kép *(13. ábra)* nagyfokú hasonlóságot mutatott egyes az egészségügyi és mezőgazdasági jövedelmi mutatók esetében kirajzolódó (egyváltozós) képpel, felmerül annak lehetősége, hogy a modellben az agrárium szerepe túlértékelt, ami ugyan indokolható azzal, hogy az ország lakosságának közel kétharmada ebből a szektorból élt, másfelől támadható is, hiszen e néptömeg a GDP kevesebb, mint kétharmadát állította elő, ami arra utal, hogy létezett ennél termelékenyebb szektor is (*Schulze* 2000, *Magyarország története 7/2*).

Rövid tanulmányunkban tehát azt vizsgáljuk, hogy:

1. az általunk eddig használt (*Demeter–Szulovszky* szerk. 2018) mezőgazdasági indikátorok mennyire pontosak, és milyen egyéb kiegészítések tehetők pl. az állattartásból befolyt jövedelmek (*Nagy* 2008) és a földadóhoz kapcsolható választójogi cenzus területi mintázata (*Gerő* 1988), valamint egyes regionális agrárszakpolitikák sikeressége („székely akció", „rutén akció") kapcsán.
2. A pontszerűen kitörő szociális feszültségek és a „népi írók" két világháború közötti mozgalma milyen jellegű területeket érintettek (az 1910-es fejlettség alapján fejlett vagy fejletlen területek voltak, másképp öröklött vagy újonnan felszínre törő, a világgazdasági válság hatására akuttá váló problémákkal küszködtek), illetve az etnikai színezetű erőszakos konfliktusok (csernovai és élesdi incidensek), milyen régiókban jelentkeztek.
3. Ezt követően megvizsgáljuk, hogy az ipar eljutott-e a dualizmus korának végére arra a szintre, hogy kisugárzó hatása túllépjen a gócszerű szinten, másképpen: az iparban feldolgozott termékeket előállító térségre az ipari centrumnak volt-e valamilyen addicionális hatása, ami a háttérterületek fejlettségi szintjének (és így a funkcionális régiók integráltsági fokának) emelkedését eredményezte volna, s nem csupán a nyersanyagok és a munkaerő elvándorlásában, egyfajta aszimmetrikus interdependenciában (mely makroszinten az ország egészét is jellemezte) manifesztálódik. Az vidéki lakosság városba áramlása ugyan jelentheti e lakosság életkörülményeinek javulását, de mivel e népességtömeg eredeti lakóhelyét elhagyta, maga a régió helyzete (a rendelkezésre álló források népességfelesleg levezetéséből eredő optimálisabb elosztásán-hozzáférésén túl mellett) nem sokat javul.
4. Az 1910-es állapotok bemutatását követően azt elemezzük, hogy az 1900 és 1910 közötti nyilvánvaló ipari fejlődés milyen területi mintázatot mutatott, s ennek milyen egyéb társadalmi gazdasági következményei voltak.

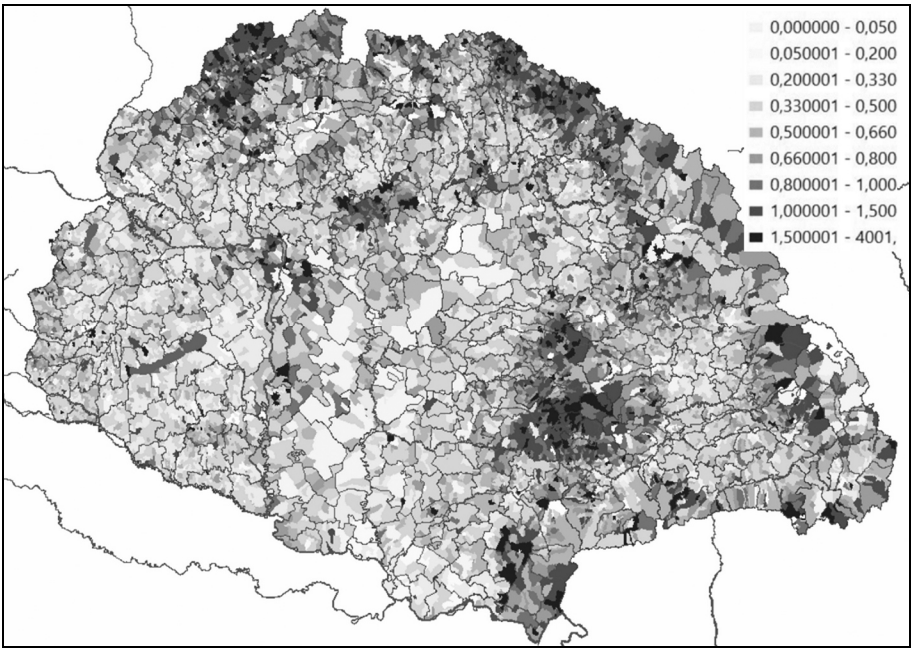
Érvelésünket a GISta Hungarorum projekt[1] adatbázisából levonható számszerű következtetésekre és térképi ábrázolásokra alapozzuk, lévén módszertani célunk annak bizonyítása, hogy a komplex fejlettségi mutatók kialakítása során kapott kép nem a mezőgazdasági adatok túldimenzionálásának és az ipari mutatók alábecslésének eredménye, hanem az iparfejlődés sajátosságai tükröződnek benne. Mindemellett az ipar területi sajátosságainak, hatókörének, kisugárzó hatásának vizsgálata a funkcionális régiók kutatásához is adalékot szolgáltathat, az iparfejlődés tényleges területi trendjeinek rekonstrukciója azonban nem volt célunk.

(1) Korábbi térképeinken a központi állami elvonások (amit a direkt adók reprezentáltak) megtermelt értékhez való viszonyításakor a tiszta kataszteri földjövedelmet használtuk (a másik módszer a direkt adók települési vagyonhoz mért értéke volt, ami jellegében más – *2. ábra*), ez azonban az állattartás értékét nem tartalmazta, pedig ez éppen azokon a – zömmel hegyvidéki – területeken mutat magasabb részesedést a mezőgazdasági termelésből, ahol az elvonás

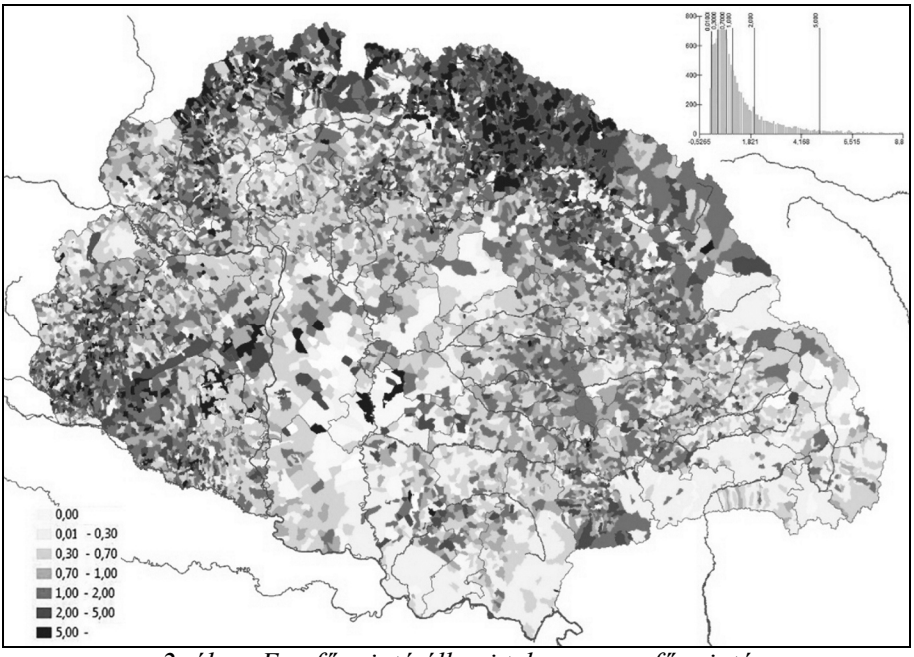
[1] *www.gistory.hu* (OTKA K 111 766)

termeléshez mért értéke jóval magasabb volt. Ezért szükségessé vált ennek korrekciója. Nagy Mariann, valamint a GISta Hungarorum adatbázisának megyei szintű adatait használva elkészítettük az állattartásból származó jövedelmekkel korrigált kartogramot, mely a megyei szintű állattartási és településszintű földművelési adatok miatt nem törekedhet a teljes pontosságra, de a korábbi képnél helyesebb – és mintázatában némileg más, kevésbé markáns, mint a települési vagyonhoz viszonyított kép. Ezt mellékeljük *(1. ábra)*.

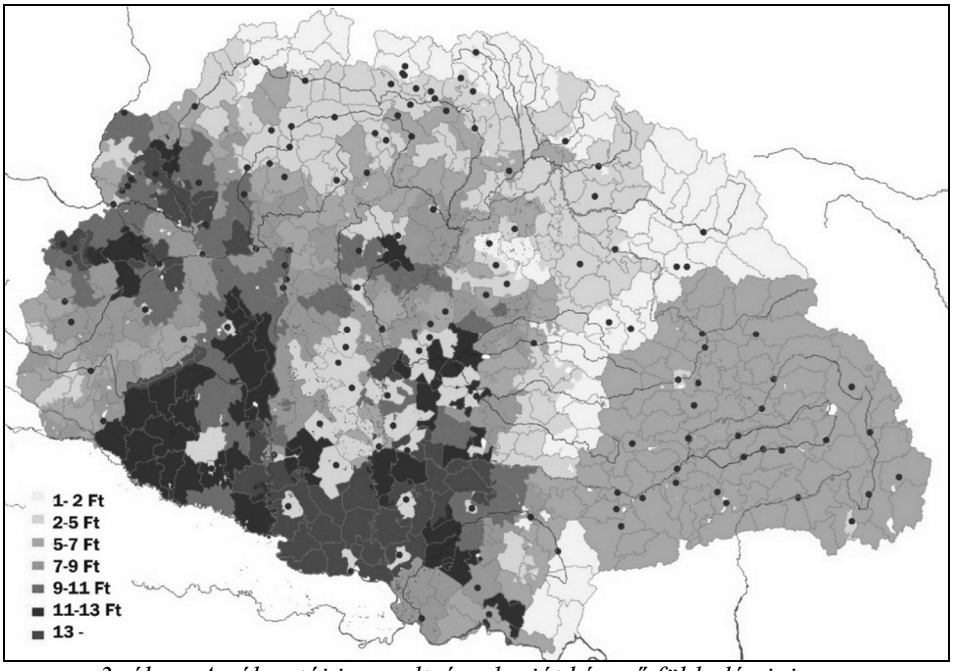
Jelentős regionális differencia mérhető a választói jogosultsághoz szükséges földadóminimumot illetően is *(3. ábra)*. Feltűnő, hogy Délvidéken és a Dunántúlon jóval magasabb ez az érték, mint például az előbbi térképsorozaton kedvezőtlen helyzetűnek minősített Észak-Felvidéken és Kárpátalján. Talán rejtett kompenzációról van szó? Bánffy Dezső kormányfőként – látni fogjuk, meglehetősen demagóg érveléssel – 1899-ben arra hívta fel a figyelmet, hogy a szlovák paraszt már néhány fillérrel választó, míg a magyar parasztnak súlyos forintokat kell ugyanezért fizetni (*Gerő* 1988 – arra most nem térünk ki, hogy a szlovák parasztok tömegei jutottak-e így valóban választójoghoz és miért a Tisza-féle Munkapártra szavaztak – ugyanis Pap József tanulmányai – 2014, 2016 – alapján ez a kép rajzolódik ki). Az állítás azonban nem igaz. Egyrészt a Délvidéken a németekre és szerbekre is vonatkozik a magas cenzus, nemcsak a Fejér megyei, Somogy megyei és békési magyarokra. Az is érdekes, hogy miért éppen eme magyarlakta megyékben volt magas a földjövedelemhez köthető cenzus – itt ugyanis a nagybirtok dominált és a cselédség és napszámos lakosság is magyarajkú volt. Vélhetőleg így kívánták csökkenteni politikai szerepüket, s nemtetszésük esetleges kinyilvánítását a földbirtokoshoz kapcsolódó politikai klikkel szemben. (Mosonban pedig eleve nagyobb volt az átlagos birtoknagyság). Bánffy azonban megfeledkezik arról is, hogy a termelési érték is mutatott regionális differenciákat. A földről befolyt jövedelem pl. a Felvidéken és a Kárpátalján eleve alacsony értéket mutatott (az állattartás értéke itt nem számított). Így, miként az előző térképek esetében, itt is érdemes a cenzus értékét termelési értékhez viszonyítani *(4. ábra)*. Ebben az esetben viszont a kép nem egyezik a Bánffy által vázolttal. Az ország jelentős részén ugyanis a választójogi cenzus nem haladta meg a földjövedelem 20%-át – kivéve Trencsént, Kárpátalját és Erdélyt (Bihar egy részével). Ezek közül kettő nemzetiségi régió, ráadásul Bánffy szerint „kedvezményezett", de az előző térképek alapján inkább túlterhelt terület. A kompenzáció-elmélet tehát nem tartható. A harmadik régió, Erdély esetében a cenzus földjövedelemhez mért értéke ugyancsak magas, ez azonban egyként sújtotta a székely (vélhetően egyébként ellenzéki beállítottságú) és románlakta területeket, így a „kirekesztésnek" tisztán nemzetiségi karaktere nem lehetett. A Vendvidéken és a Dél-Dunántúlon a relatíve magas cenzus oka a már említett nagybirtok (ami azonban Békésben, Fejérben már nem jelentkezett). A Délvidék magas cenzusa pedig eltűnik, ha a cenzus értékét a földjövedelemhez mérjük. Szintén izgalmas, hogy *a fent jelzett területek olyan vidékek, ahol a szociális feszültség erőszakos formában is kitört* (gondoljunk az élesdi sortűzre, a csernovai mészárlásra és a fejlettségi térképek alapján sikertelennek tekinthető „ruszin akcióra"): ezek a helyszínek olyan területek, ahol a tömegek politikai képviselete is alulreprezentált, s az alacsony jövedelmek nagy elvonással párosultak.

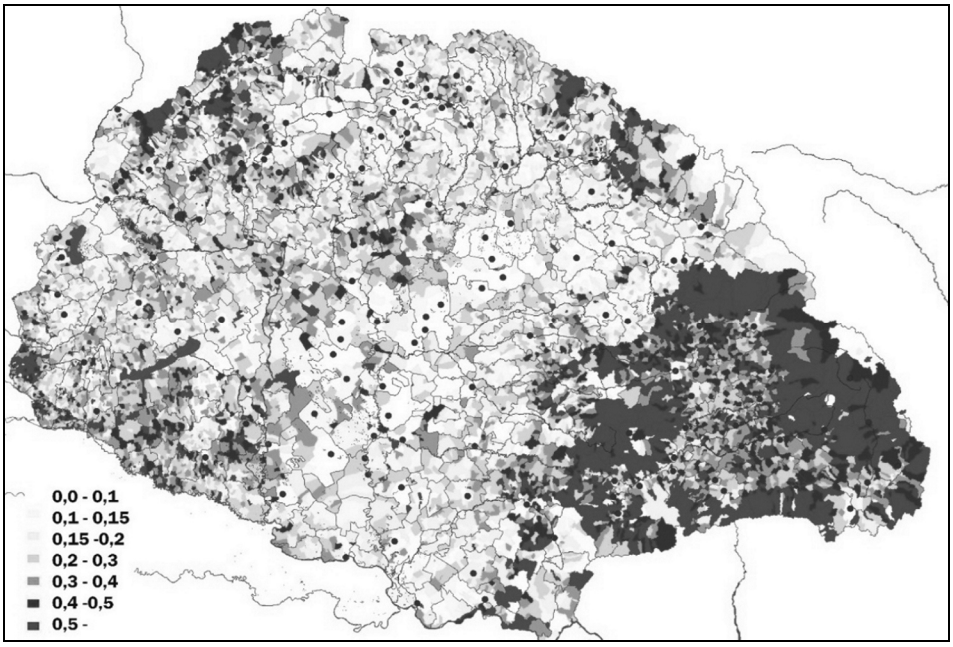

1. ábra. Egy főre jutó direkt adóteher a települési tiszta mezőgazdasági jövedelem arányában (1 = 100%)

2. ábra. Egy főre jutó állami teher az egy főre jutó települési vagyonhoz mérve (1909)

3. ábra. A választói jogosultság alapját képező földadóminimum területi differenciái (1896, Gerő 1988: 60)

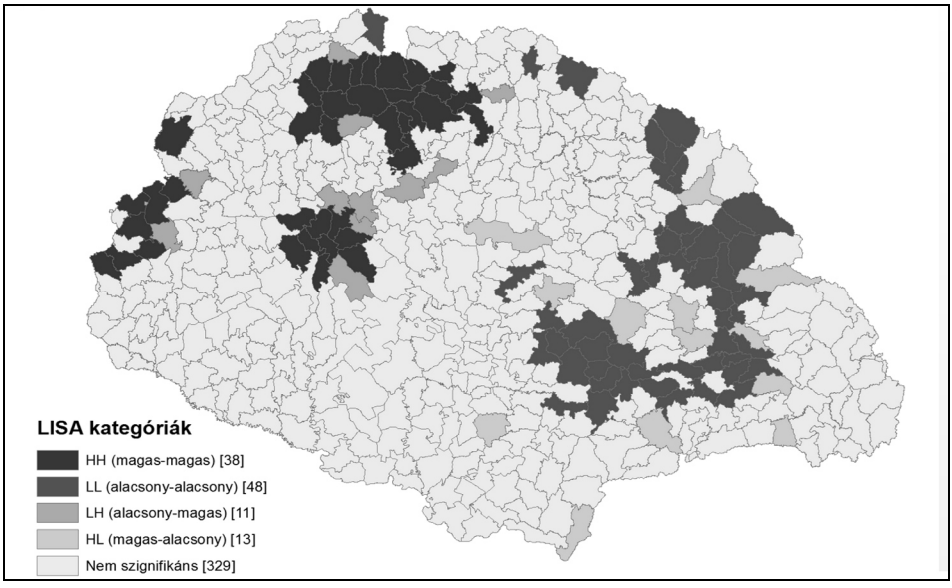

4. ábra. A választói jogosultság alapját képező földadóminimum (1896) a kataszteri tiszta jövedelemhez mérve (1910) (1 = 100%)

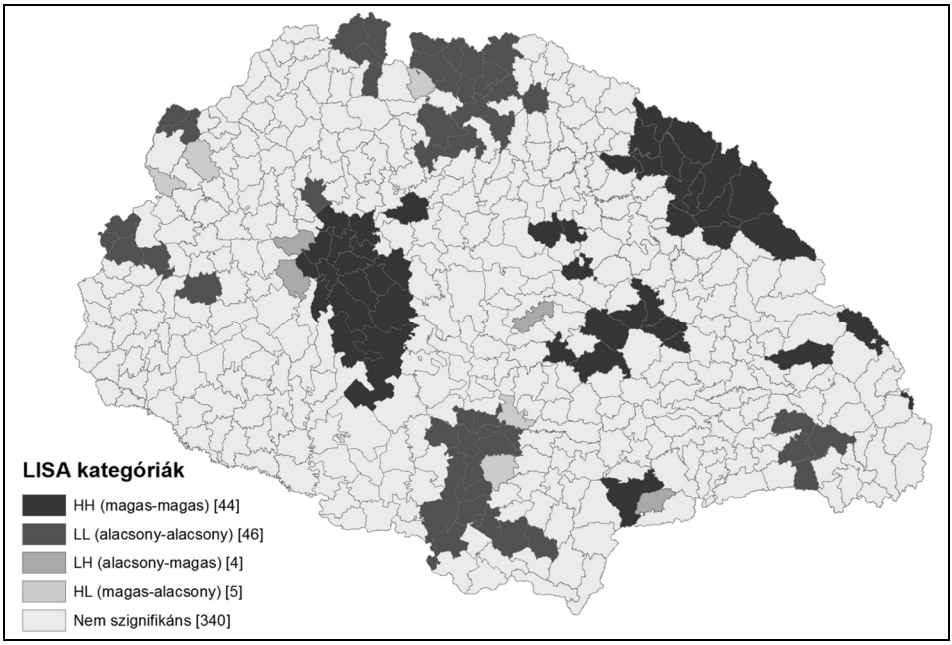
(2) Bár általánosítani ebből nem lehet, érdemes megvizsgálni, hogy a két világháború közötti falukutató mozgalom helyszínei hogyan viszonyultak az itt vázolt jövedelmi és választójogi viszonyokhoz. Másképpen megfogalmazva: a harmadikutas mozgalom képviselői által felkeresett települések a dualizmus korából öröklött, és később akuttá váló problémákkal szembesültek, vagy kifejezetten csak a világgazdasági válság következményeképpen előállt agrárár-esés következményeivel voltak kénytelenek szembesülni. Szabó Zoltán „Tardi helyzet" és „Cifra nyomorúság" c. köteteinek településein 1910-ben magas volt az elvonás az állattartással korrigált termelt értékhez képest, sőt a Bükkalján még a választói cenzus is magas volt. A komplex fejlettségi térképen is belső perifériaként jelentkezett Nógrád és Heves-Borsod. Fejér és Tolna megyében (Illyés Gyula: Puszták népe) a cenzus abszolút értéke volt magas (miközben elvileg fejlett területnek minősült), Sármelléken kifejezetten magas volt a központi elvonás a települések önerejéhez képest. Apostag (Nagy Lajos: Kiskunhalom) viszonylag fejlett térségben helyezkedett el (akárcsak a Féja Géza Viharsarka), de stagnáló terület volt. Az Ormánságban a cenzus abszolút és földjövedelemhez mért értéke is magas volt (Kovács Imre: Elsüllyedt falu a Dunántúlon; Kodolányi János regényei). Ezzel szemben a Viharsarok mutatói alapján nem volt fejletlen és a cenzus sem volt kiugró, viszont a települések önereje (a városok kivételével) gyenge volt. A Gyepsor-novellák (Veres Péter, Balmazújváros) és Erdei Ferenc esetében (Kiskunság) a terület 1910-ben nem volt a legfejletlenebbek között (kivéve, ha a Pénzes János-féle mutatók alapján készült fejlettségi térképet nézzük, amely a mai mutatók és módszertannal való összehasonlíthatóság szempontjait szem előtt tartva készült – ekkor Sinka István és Szabó Zoltán bihari élettere is a fejletlenek között jelenik meg). Összességében a kép nem egyértelmű, de számos – a térképekről leolvasható – negatív elem (ha nem is mind, és nem is azonosak– ami nem meglepő, hiszen a nagybirtokon dolgozó napszámosfalvaktól a szilaj pásztorkodásig, a hegyvidéki törpefalvaktól a nagyvárosok határaiban terjeszkedő tanyavilágig minden térség megjelenik műveikben) megfigyelhető a népi írók mintaterületein már 1910-ben is. Éppen ezért célszerű megnézni, hogy más probléma, pl. földéhség, demográfiai nyomás jellemezte-e ezen területeket. A napszámra kényszerülő kisbirtokosok számának az agrárlakosság településenkénti gyarapodásához mért változása alapján (koncentrációs index – a cselédek száma nem jó mutató, mert a korai gyakorlat a házi szolgálatban álló személyeket és az ipari segéderőt is cselédnek minősítette, így nem agrármutatót reprezentál) e helyek nem voltak kritikusak, sőt, Trianon megszabadította őket a mintegy 200 ezer, hegyekből leérkező, munkát kereső (és az árakat lenyomó) embertömeg rivalizációjától. A napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya ugyanis Dél-Erdélyben, Kárpátalján és a Közép-Felvidéken volt magas, Zala megye mellett *(16. ábra)*.

(3) Jakobi Ákos 2018-ban a „Területi egyenlőtlenségek…" c. kötetben az ún. LISA-módszerrel vizsgálta az egymással szomszédos járások fejlettségi szintjét (*Jakobi* 2018), a Tobler-hipotézis érvényesülését (*Tobler* 1970: ti. eszerint a szomszédos területeken a tulajdonságok hasonlók, nem térnek el drasztikusan egymástól). E módszer tehát alkalmas hasonló sajátosságú összefüggő területek, régiók (tér)képezésére. *Az ipari keresők arányának járási szinten mért lokális autokorrelációs viszonyai* alapján 1910-ben Magyarországon összefüggő ipari régiót Burgenlandban (ezt a vidékies, kisipar dominálta térséget nyilvánvalóan Bécs éltette), Budapest környékén (ezt a klasszikus iparfejlődés iskolapéldájaként szokták tekinteni, új, dinamikusan fejlődő régió), valamint a bányavárosok térségében sikerült kimutatni (ez viszont a

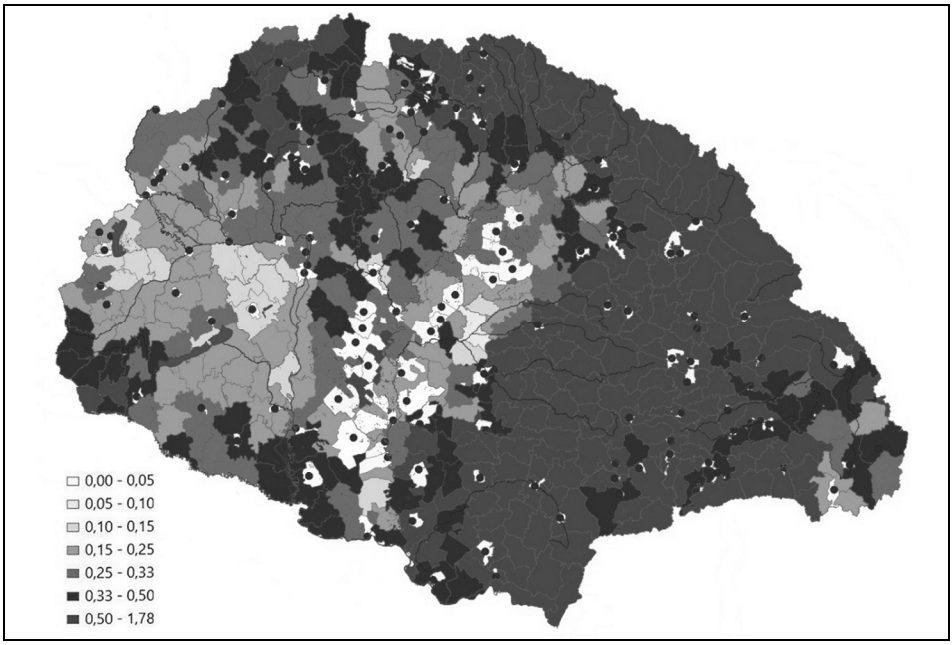
tradicionális ipari központok közé tartozik). Számos dualizmus kori fejlesztés azonban nem volt képest a szomszédos térségekre hatást gyakorolni – részben az idő hiánya miatt – (vö. magas-alacsony kategória), így ezek izolált gócokként jelentkeztek a térszerkezetben. Ilyen volt Petrozsény, Debrecen, Kolozsvár és Temesvár is. Ezek tehát nem tudták felhúzni a hinterlandjukat az 1918-as összeomlásig *(5. ábra)*. Ha pedig összevetjük más, autokorrelációval ábrázolt mutatókkal, mint például a népességnövekedés *(6. ábra)* vagy éppen a komplex mutatókból képzett fejlettségi érték, az előbb definiált összefüggő iparterületek közül egyedül Budapest volt jellemezhető népességnövekedéssel, az egyéb, népességnövekedéssel jellemezhető régiók közül pedig sem Máramaros, sem Bihar ipara (fűrészüzemek) nem tudtak túllépni a lokális szinten (a LISA-térképeken nem jelentkezik összefüggő területként). Összefoglalva: területileg és népességében is növekedő ipari régió Magyarországon egy volt: a központi, budapesti. Általánosságban igaz, hogy a dinamikus fejlődést (itt most a komplex mutatók alapján számolt képről van szó, nem az iparról) mutató térségeken belül is igen nagy volt a belső egyenlőtlenség (*Demeter* 2018: 55. ábra – a fejlettségi szintet, tehát nem a fejlődés ütemét bemutató térképen a mozaikosság már jóval kisebb: *Demeter* 2018: 58. ábra). Lehetséges persze, hogy ez 1910 után csökkent volna a Williamson-hipotézis érvényesülésével (*Williamson* 1965). 1880-ban ugyanis például az alfabetizáció is hasonlóan nagy különbségeket mutatott (az alacsony szintű írásbeliséggel rendelkező járásokon belül is nagy volt a lokális centrum és a periféria közötti különbség) *(7. ábra)*. Az alfabetizáltság foka 1910-re azonban kiegyenlítődött járáson belül is (akár magas, akár alacsony átlagérték jellemezte azokat), miközben országosan is homogénebbé és kedvezőbbé vált a helyzet. Ez az ipar esetében 1880–1910 között nem zajlott le: az iparosodás az alfabetizációhoz képest fáziskésésben volt. Ami nem is meglepő, ha belegondolunk abba, hogy az iparosítás egyik alapfeltétele a műveltségi szint emelkedése.

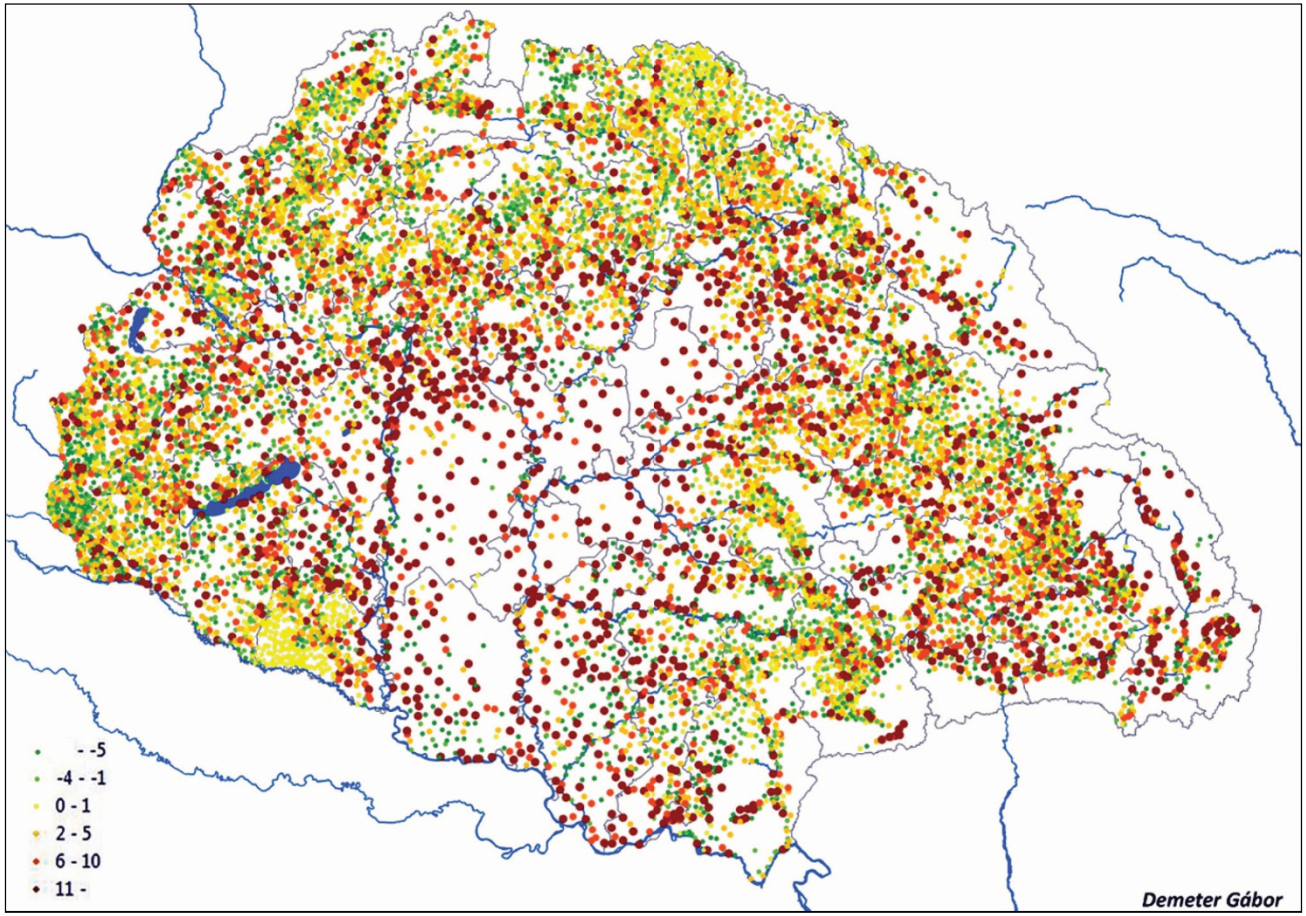

5. ábra. Az ipari keresők arányának járási szinten mért lokális autokorrelációs viszonyai 1910-ben (Jakobi 2018)

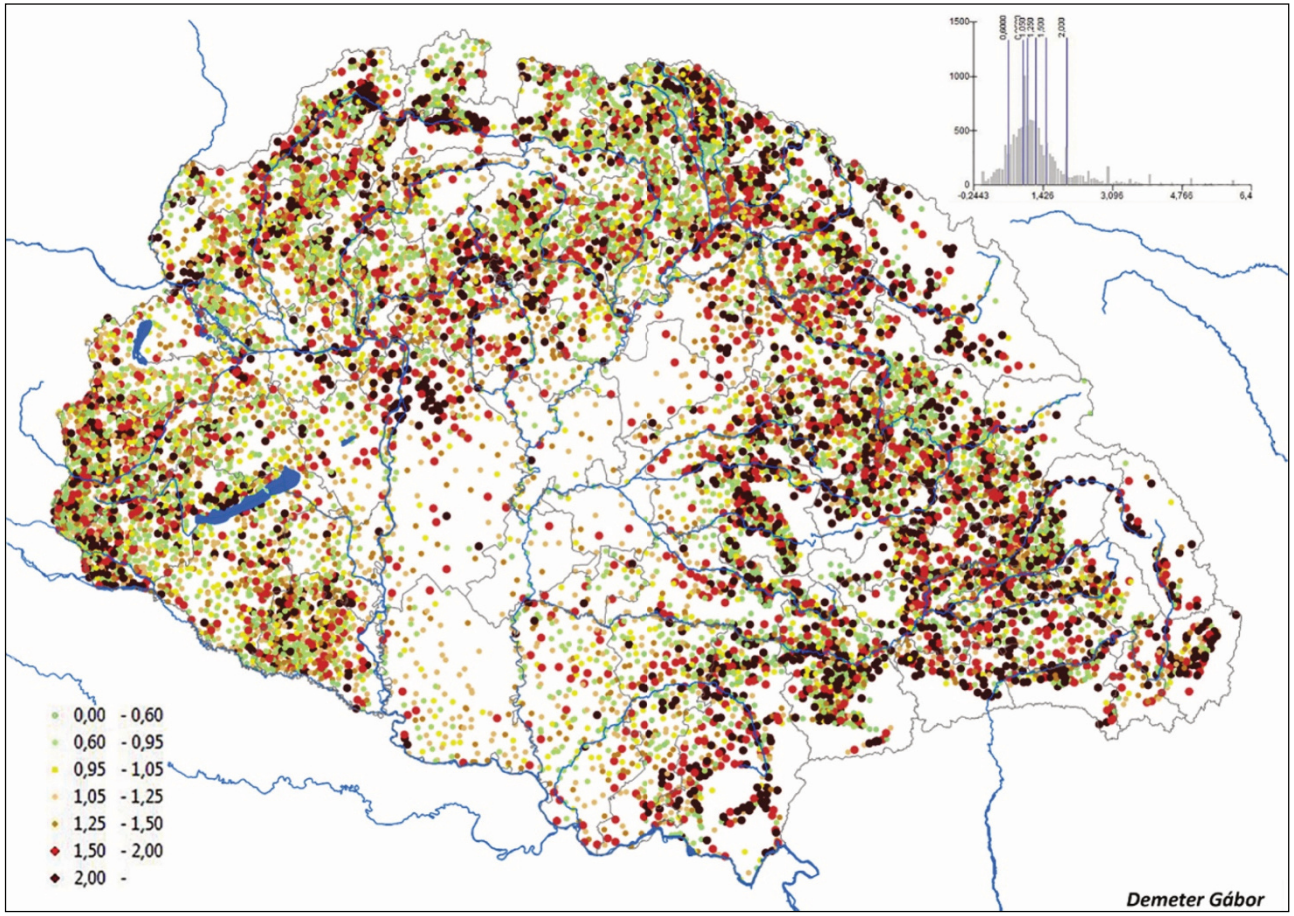

6. ábra. A tényleges szaporodás járási szinten mért lokális autokorrelációs viszonyai 1910-ben (Jakobi 2018)

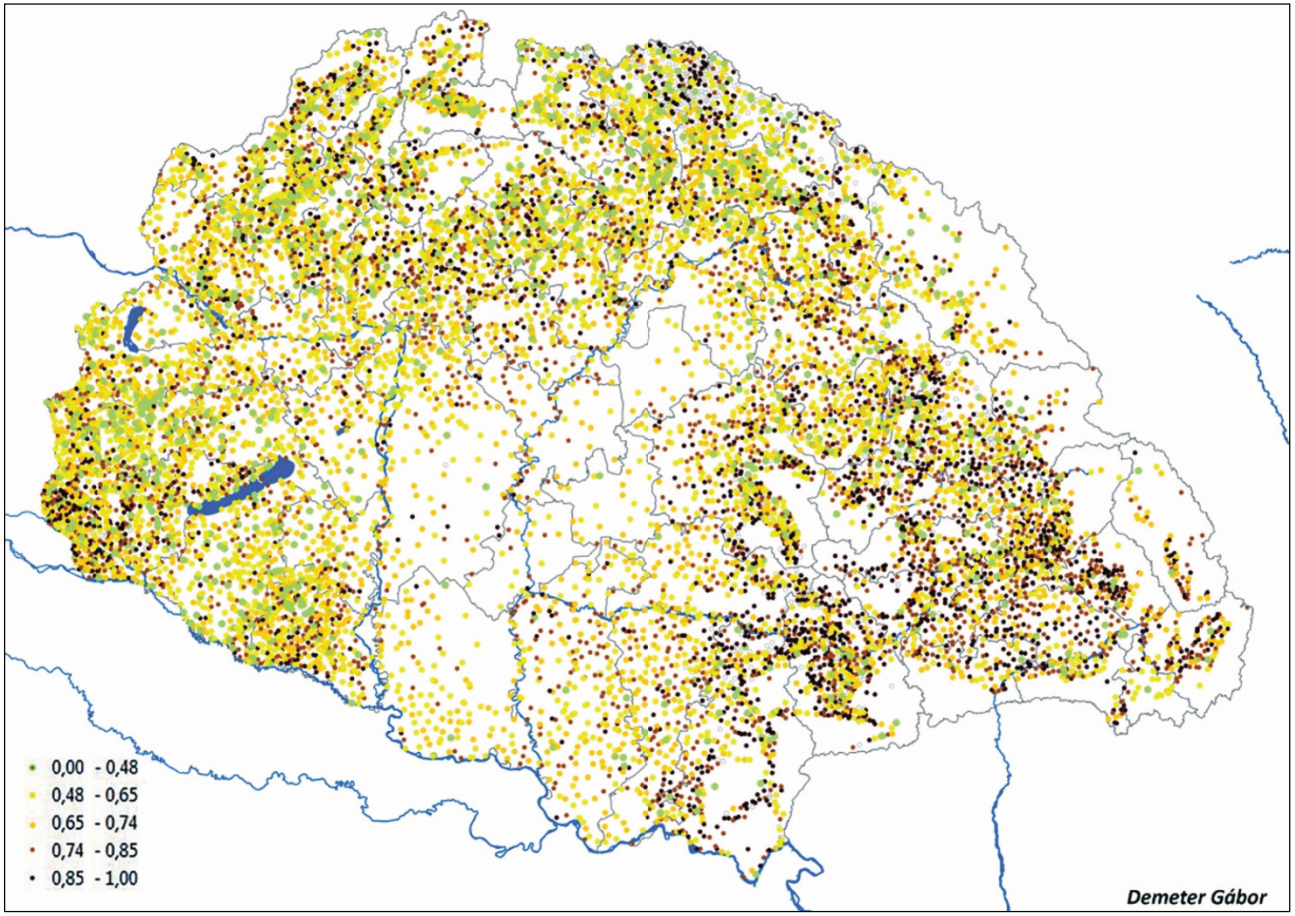

7. ábra. Az írni-olvasni tudó lakosság arányának területi egyenlőtlenségei 1880-ban (átlaghoz mért relatív szórás)

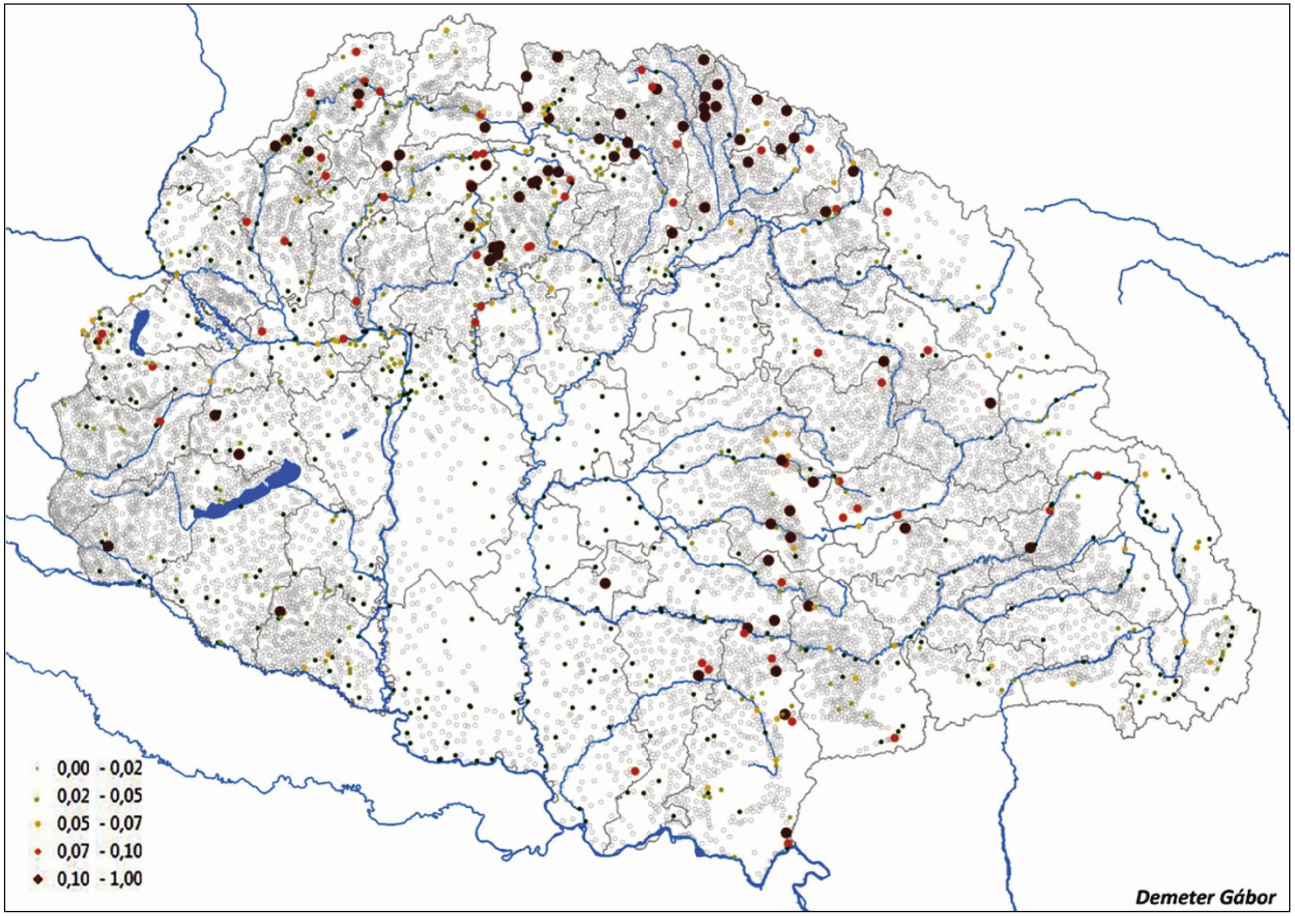

8. ábra. Az ipari üzemek számának változása (1910, db – 1900, db, beleértve a segéderő nélküli üzemeket)

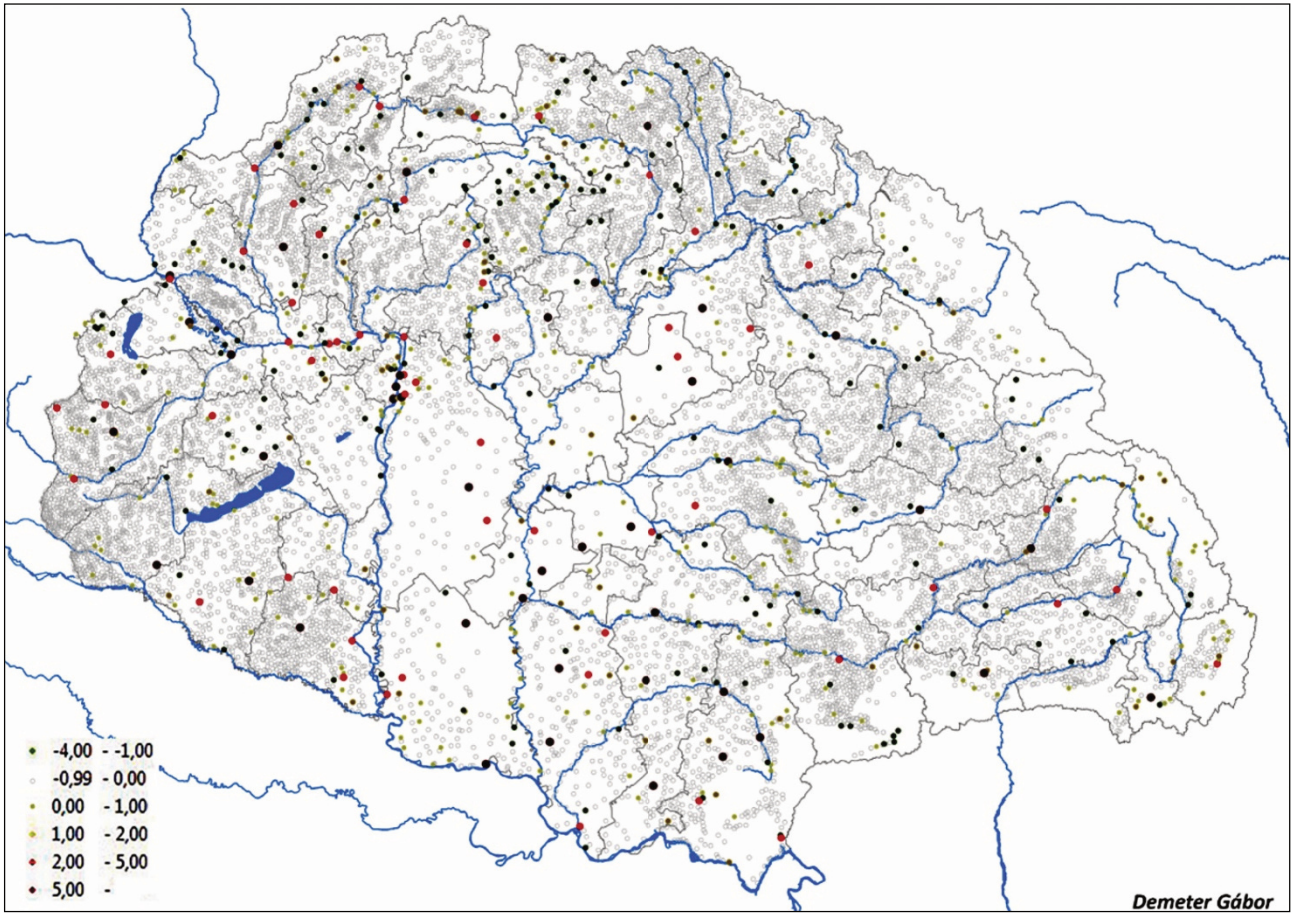

9. ábra. Az iparban foglalkoztatottak számának változása 1910-ig (1900=1)

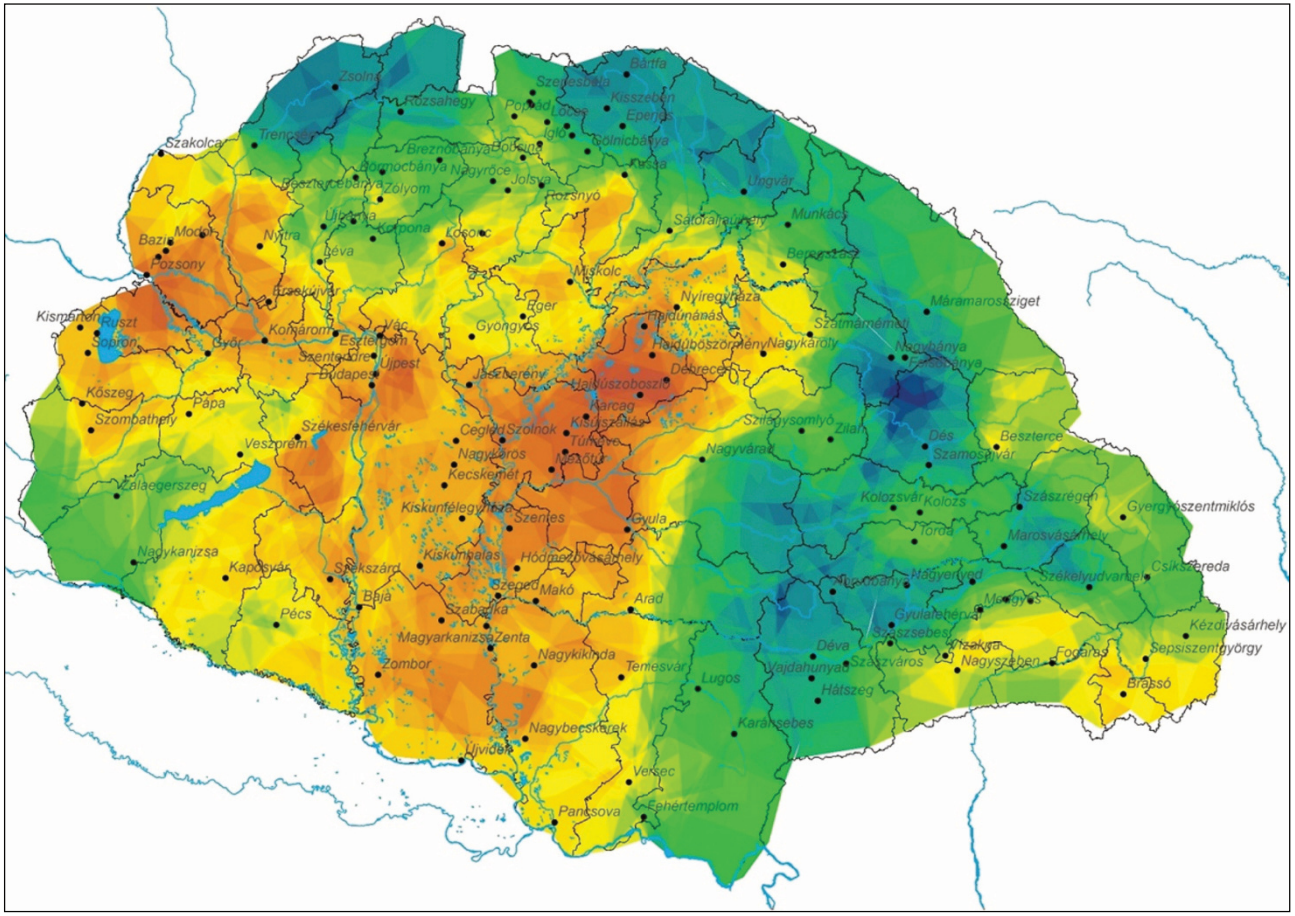

10. ábra. A segéderő nélküli ipari üzemek számának változása 1910-ig: a kisipar hanyatlása (1900=1)

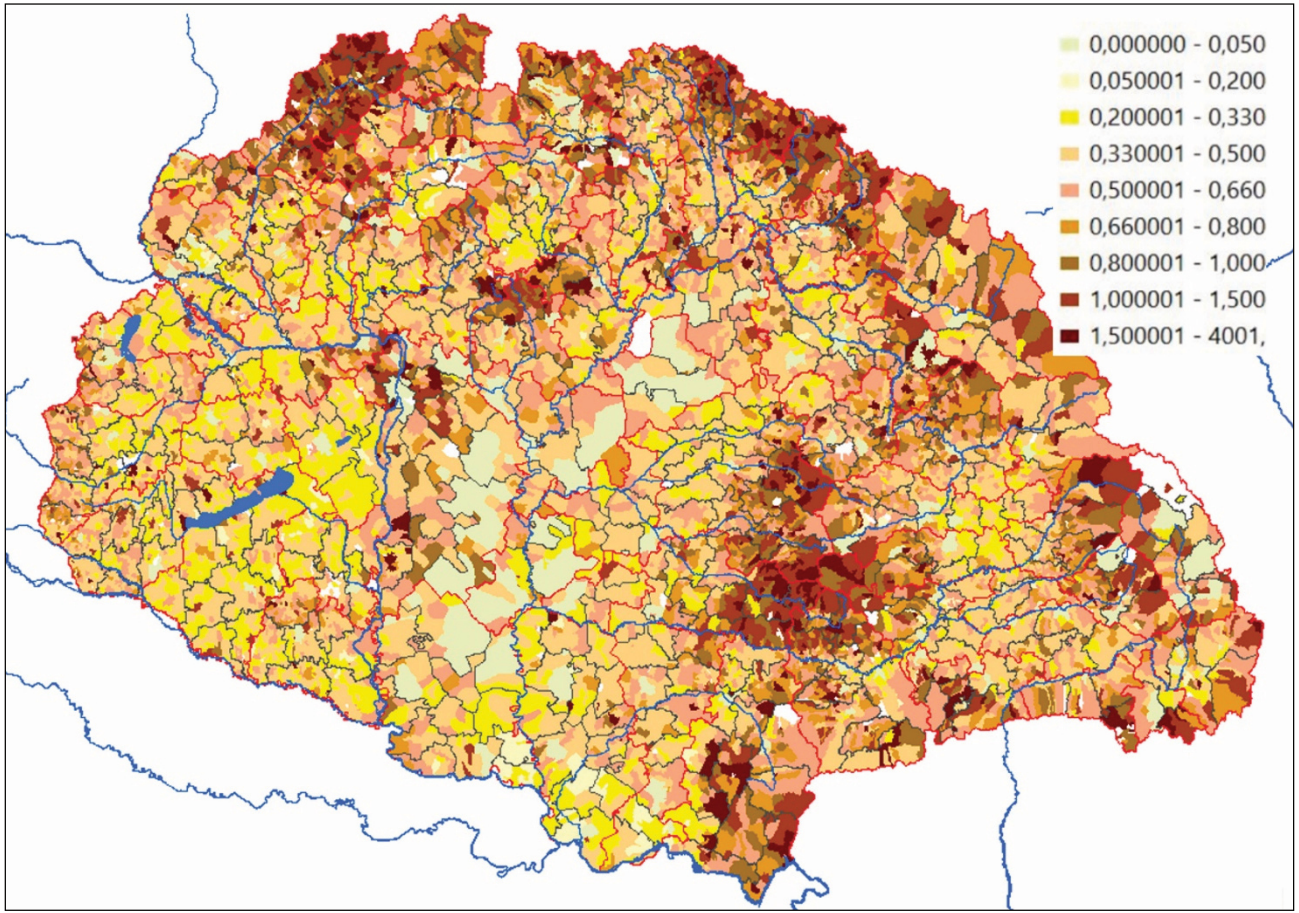

11. ábra. Az ipar koncentrációja: a 20 főnél több alkalmazottat foglalkoztató ipari üzemek aránya az összesből (1910)

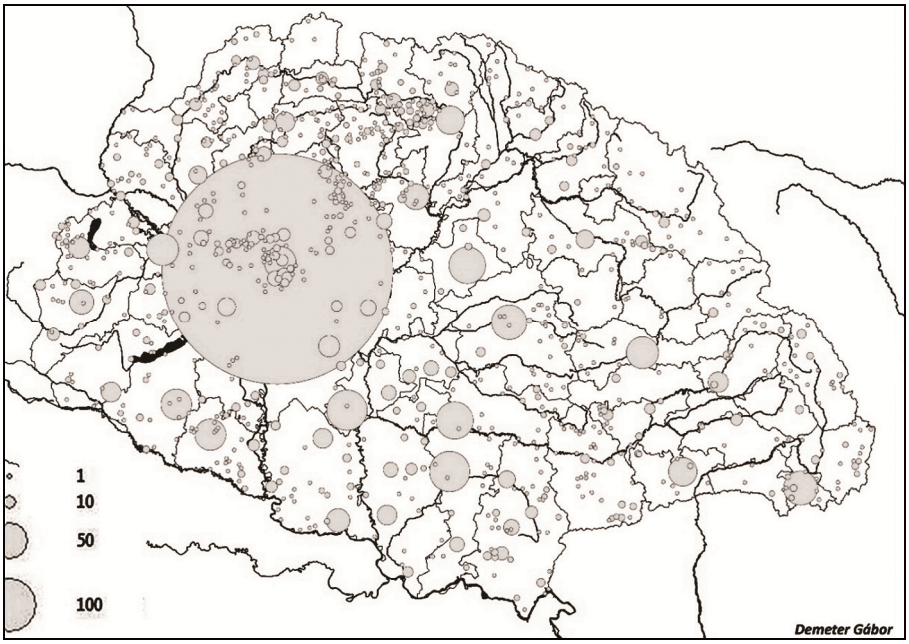

12. ábra. A nagyipari üzemek számának változása 1900 és 1910 között

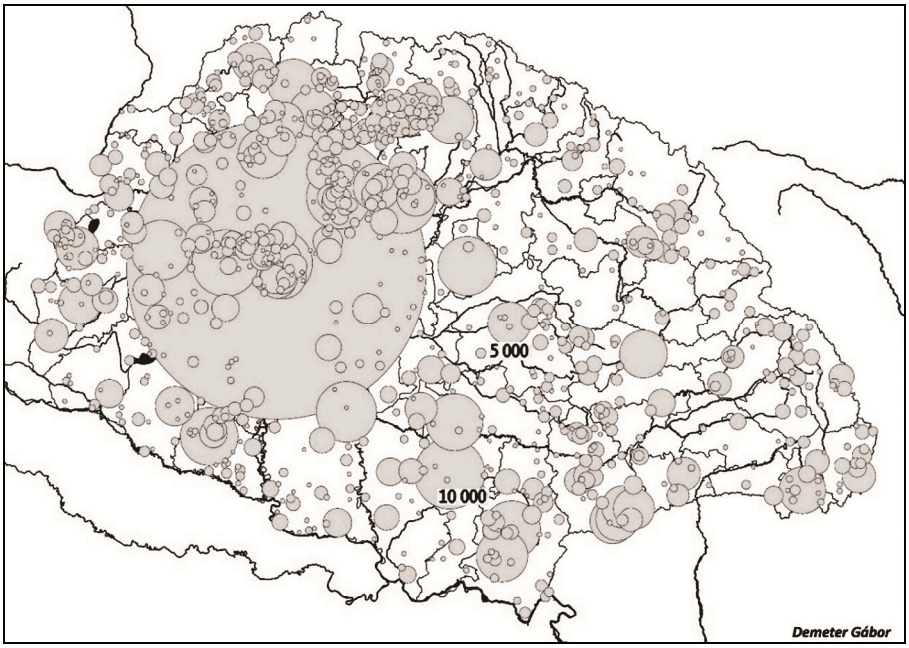

13. ábra. Regionális fejlettségi különbségek Magyarországon 27 változó alapján 1910-ben

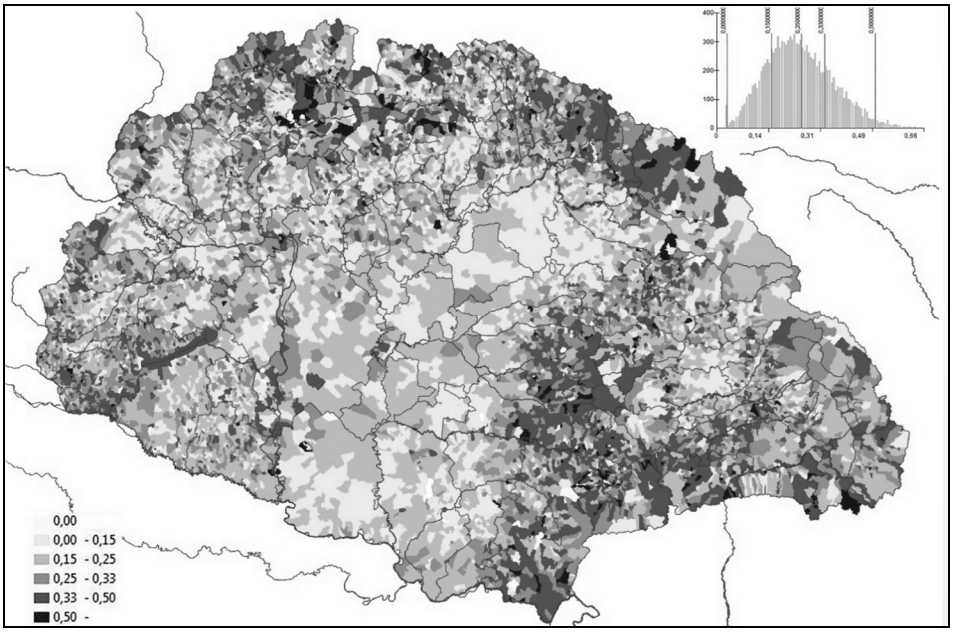

Egy főre jutó direkt adóteher a települési tiszta mezőgazdasági jövedelem arányában (1 = 100 %)

14. ábra. A 20 főnél több alkalmazottat foglalkoztató nagyüzemek számának területi mintázata 1910-ben

15. ábra. A 20 főnél több foglalkoztatottat alkalmazó nagyüzemek munkaerejének területi mintázata 1910-ben

16. ábra. Napszámra kényszerülő kisbirtokosok aránya az összes mezőgazdasági keresőből (1 = 100%, 1910)

(4) Nézzük meg ezek után, hogy az 1900–1910 közötti iparfejlődés dinamikája területileg kiegyenlített képet mutatott-e. Láttuk, hogy a mezőgazdaság esetében egyáltalán nem ez volt a helyzet. Az ipar esetében ugyan a fejlődést általában a nagyipari üzemek számának terjedésével szokták illusztrálni, de éppen a fentiek miatt (mivel a kép még gócszerűbb lenne) kiterjesztettük a vizsgálatot minden ipari üzemre, beleértve az önfoglalkoztató, segéderő nélküli kisüzemeket (kisiparosokat is) *(12. ábra és 8. ábra)*. A háziipart, mint kiegészítő kereseti formaként űzött ipari tevékenységet viszont kizártuk ebből a körből, mert jelenléte negatív indikátor (ez a tradicionális agrárstruktúra jellegzetessége, s egyébként valóban korrelált a fejletlen területekkel a komplex fejlettségi térképen). Az ipari üzemek számának változása 1900–1910 között meglepő képet mutat: jelentős volt a növekedés szinte az Alföld egész területén (miközben az egy főre jutó agrártermelés itt ennél jóval mozaikosabb, kevésbé egyöntetű képet mutatott, bizonyítva azt is, hogy a komplex fejlettségi vizsgálat során kirajzolódó kép nem az agrárszféra túlhangsúlyozásának eredménye). Ráadásul az ipari munkaerő növekedése ennél mozaikosabb és kisebb mértékű volt itt (is) *(9. ábra)*. E zónán túl a Kárpátalján és Erdélyben keverednek a növekedést és csökkenést mutató pontok *(8. ábra)*. Másként fogalmazva ezt a félperifériát az ipar területi koncentrálódásának fázisa jellemezte (vö. *11. ábra*) (ami egyrészt nem feltétlenül jelent növekedést vagy csökkenést, másrészt ezen adatokból még nem állapítható meg, hogy a kisipar rovására történt-e mindez, harmadrészt pedig mutatja, hogy az

iparosodás fázisai területi dimenzióval is rendelkeznek nem csak időbelivel). Ami pedig az egyértelműen csökkenő ipari üzemszámmal jellemezhető térségeket illeti, jól látható a Felvidék, Dél-Baranya, Dél-Erdély és Burgenland kedvezőtlen helyzete. Az ipari üzemek számának csökkenését, a kisipar feltételezett hanyatlását ellensúlyozhatja viszont az ipari foglalkoztatottak vagy a nagyipari üzemek számának növekedése, s a nagyvállalatok sűrűségét és a foglalkoztatott munkaerőt tekintve a Felvidék nincsen rosszabb helyzetben, mint a centrum *(14–15. ábra)* – Budapestet nem számítva persze. Ami azt jelenti, hogy e térségben az ipari üzemek számának csökkenése elsősorban a kisipar zsugorodását, a nagyipar terjeszkedését mutatja *(10. ábra)*. Azt viszont korábban már beláttuk, hogy a nagyipar jelenléte rövid távon csak gócszerű fejlődést tud indukálni, ráadásul a legtöbb nagyüzemet is éppen a Felvidéken zárták be egy tömegben *(Gömör: 12. ábra)*, s a fejlettségi térképen is a lemaradó térségek között kell számon tartani a Felvidéket és Kárpátalját. Másként: a kisipar hanyatlása, melyet a nagyipar a rurális térségekben kompenzálni rövid távon nem tudott, nyilvánvalóan befolyásolta a politikai attitűdöt. Feltűnő továbbá, hogy az ipari üzemek számának emelkedése a magyarlakta területeken a legkiemelkedőbb, illetve legegyöntetűbb. Ez ugyancsak olyan különbség volt, mely látens módon hozzájárulhatott a centrum és periféria, a magyar és nem magyarajkú lakosság közötti viszony megromlásához.

Irodalom

DEMETER, G. (2017): Történeti kérdések földrajzi szemszögből: mi az, amit másképp lát egy földrajzos? (A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai). Történeti Földrajzi Közlemények 5: (3–4) pp. 22–36.

DEMETER G. – NÉMETH G. – NAGY M. – SZULOVSZKY J. – BOTTLIK ZS. – FRISNYÁK ZS. – NAGY B. – RADICS ZS. ET AL. (szerk.) (2017): A Historical Geographical Atlas of Hungary for the regional analysis of socio-economic phenomena (1869–1910): Atlasz a dualizmuskori Magyarország regionális társadalmi-gazdasági folyamatainak tanulmányozásához. Budapest, 494 p.

DEMETER G. (2018): Perifériák és fejlett régiók a történeti Magyarországon (1890–1910). In: Demeter G. – Szulovszky J. (szerk.): Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések. MTA BTK, Budapest–Debrecen, pp. 145–195.

DEMETER G. (2019): A fejlettség területi mintázata a dualizmus kori Magyarországon: Az agrárszférától az adóztatásig In: Csikós, G. – Hegedűs, I. – Horváth, G. K. – Ö. Kovács J. (szerk.): Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, pp. 7–69.

GERŐ A. (1988): Az elsöprő kisebbség. Gondolat, Bp.

JAKOBI Á. (2018): A térbeli elhelyezkedés differenciáló szerepe a 20. század eleji Magyarországon. In: Demeter G. – Szulovszky J. (szerk.): Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések. MTA BTK, Budapest–Debrecen, pp. 117–145.

KÓKAI S. (2008): A Bánát helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában a XX. század elején. Közép-Európai Közlemények 1: (1) pp. 60–70.
HANÁK P. (főszerk.) (1978): Magyarország története 1890–1918. 7/2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 428–431.
NAGY M. (2008): Nemzetiségi régiók, agrárrégiók a 19/20. század fordulóján. Közép-Európai Közlemények 1: (1) pp. 86–98.
PÉNZES J. (2018): Fejlettségi különbségek és centrum-periféria viszonyok a történelmi Magyarországon. Összehasonlító módszertani vizsgálat. In: Demeter G. – Szulovszky J. (szerk.): Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések. MTA BTK, Budapest–Debrecen, pp. 85–116.
PAP J. (2014): Tanulmányok a dualizmus kori magyar parlamentarizmus történetéből. Budapest–Eger.
PAP J. (2016): Vallás és politikum a dualizmus korában. A felekezeti kérdés és a népképviselet az Osztrák–Magyar Monarchia Magyarországán. In: Kónya P. (szerk.): Rekatolizáció és a magyar társadalom a XVII–XVIII. században. Eperjes, pp. 337–366.
SCHULZE, M-S. (2000): Patterns of growth and stagnation in the late nineteenth century Habsburg economy. European review of economic history 4: (3) pp. 311–340.
SZILÁGYI ZS. (2018): A Kárpát-medence fejlettségi membránja (1910). A fogalomalkotás és a vizualizálás egy lehetséges módszertani megoldása, az eredmények kontextualizálási kísérlete. In: Demeter G. – Szulovszky J. (szerk.): Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon: Módszerek és megközelítések. MTA BTK, Budapest–Debrecen, pp. 47–85.
TOBLER, W. R. (1970): A Computer Model Simulating Urban Growth in the Detroit Region. Economic Geography 46, pp. 234–240.
WILLIAMSON, J. G. (1965): Regional inequality and the process of national development: a description of the patterns. Economic Development and Cultural Change 4, pp. 3–84.

A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport műhelyében, a projekt támogatásával készült.

ADALÉKOK A RÉGIÓTÖRTÉNETI KUTATÁSOKHOZ 8.
A MAGYAR–SZLOVÁK HATÁR SZÜLETÉSE A VERSAILLES-I BÉKEKONFERENCIÁN, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A CSALLÓKÖZ KÉRDÉSÉRE

GULYÁS LÁSZLÓ

Some details of historical researches of region 8.
The birth of Slovakian–Hungarian border at the Versailles Peace Conference, particularly Csallóköz-question

The author of this paper is working on a longterm project entitled *„Some details of historical researches region"*. It shows what role the arguments elaborated by geographers played in setting the Trianon borders at the peace conference in Versailles (1919–1920). It also deals with how these and further arguments re-emerged during the planning and implementation of territorial revisions. Until the fall of 2019, seven papers have been published in the frame of the project.

This paper – the eight in the series – examines birth of slovakian-hungarian borders at the Versailles peace conference, particularly Csallóköz-question.

1. Bevezetés

Jelen tanulmány szerzője *„Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz"* címmel egy olyan hosszú távú projekten dolgozik, mely bemutatja, hogy földrajztudomány, pontosabban a földrajztudósok által kidolgozott érvek és érvrendszerek milyen szerepet játszottak a trianoni határok megszületésében a versailles-i békekonferencián (1919–1920), továbbá hogyan merültek fel újra ezek az érvek és/vagy további újabb érvek a területi revíziók előkészítése és megvalósulása során. 2019 őszéig hét tanulmány jelent meg ezen projekt keretében.[1]

[1] Gulyás László (2015/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 1. Fiume-kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar békedelegáció álláspontjára. In: Tamás János – Popp József szerk. (2016): A kapocs. Baranyi Béla 70. Debreceni Egyetem. Debrecen. 156–163. old; Gulyás László (2015/b): Gulyás László: Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 2. Kárpátalja visszatérésének diplomáciai előkészítése, különös tekintettel Teleki Pál földrajzi/gazdasági érveire. Közép-Európai Közlemények 2016/4. szám 210–219. old; Gulyás László (2016): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 3. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián, különös tekintettel a magyar békedelegáció álláspontjára. Történeti Földrajzi Közlemények. Történeti Földrajzi Közlemények. 2016/3–4. sz. 139–149. old; Gulyás László (2018/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 4. Kárpátalja kérdése a versaillesi békekonferencián: a csehszlovák álláspont. Történeti Földrajzi Közlemények. 2018/1. szám 111–119. old; Gulyás László (2018/b): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 5. A magyar állam és az Észak-kelet-Felvidékért (Kárpátalja) zajló geopolitikai játszma 1918–1919. In: Pénzes János szerk. (2018): Falu-város-periféria: határon innen és túl. Didakt Kft Kiadó. Debrecen. 161–166. old; Gulyás László (2018/b): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 6. Az Erdélyre vonatkozó román igények szóbeli és írásbeli előterjesztése a versaillesi békekonferencián. Történeti Földrajzi Közlemények. 2018/3–4. szám 211–222. old; Gulyás László (2019): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 7. A magyar állam kísérlete a visszatért Délvidék (1941–1944) etnikai képének átalakítására. *(megjelenés alatt)*.

Jelen tanulmány – a sorozat nyolcadik tagjaként – a szlovák–magyar határ megszületéséről szóló történet[2] egy fontos szakaszát mutatja be: jelesül, hogy azt, hogy az 1919 februárjában és márciusában ülésező un. Csehszlovák Bizottság milyen vitákat folytatott a szlovák–magyar határra vonatkozó javaslatának megfogalmazása során. Mivel ezen viták egyik kulcskérdése a Csallóköz hovatartozása volt, az ezzel kapcsolatos vitákra részletesen kitérünk jelen tanulmányban.

2. A Csehszlovák Bizottság felállítása és összetétele

Edvard Beneš a csehszlovák békedelegáció vezetőjeként lehetőséget kapott arra, hogy a Legfelső Tanács előtt szóban ismertethesse a csehszlovák területi igényeket. Erre 1919. február 5-én került sor,[3] A csehszlovák külügyminiszter 3,5 órán keresztül beszélt Legfelsőbb Tanács előtt hazája helyzetéről és területi követeléseiről.[4]

Beneš előadásának meghallgatása után a Legfelsőbb Tanács úgy döntött, kiküld egy bizottságot a csehszlovák területi igények megvizsgálására. Így jött létre *„A csehszlovák területi igények tanulmányozására alakított bizottság”*[5], röviden a Csehszlovák Bizottság, melynek összetétele az alábbiak szerint alakult:

1. táblázat. A Csehszlovák Bizottság összetétele

Elnök:	Jules Gambon	Franciaország képviseletében
Alelnök:	Giuseppe Salvago-Raggi	Olaszország képviseletében
	Augusto Stranieri	Olaszország képviseletében
Tagok:	Charles Seymour	az USA képviseletében
	Allen Dules	az USA képviseletében
	Sir Joseph Cook	a Brit Birodalmi Delegáció képviseletében
	Sir Eyre Crowe	a Brit Birodalmi Delegáció képviseletében
	Harold Nicolson	a Brit Birodalmi Delegáció képviseletében
	Henri Le Rond	Franciaország képviseletében
	Jules Laroche	Franciaország képviseletében

(Forrás: a szerző saját szerkesztése)

[2] A csehszlovák–magyar határ születéséről az angolszász szakirodalomból alapműnek tekintjük az alábbi két művet: egyrészt D. Perman, *The shaping of the czechoslovak state: Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia, 1914–1920.* Leyden. 1962. Másrészt Roscoe, Strickland, *Czeshoslovakia at the Paris peace conference.* PhD dissertation. University of Minnesota Press. Minneapolis. 1958. A kérdéskörről lásd még Gulyás László: Versailles fényes termeiben 1. A csehszlovák–magyar határ születése a békekonferencián. In. Gulyás László (szerk.): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 105–123.

[3] Beneš beszédét teljes terjedelmében közli *Papers to the Foreign Relation of the Unites States, 1919. The Paris Peace Conference vol. III.* Washington 1942–1947. 876–887. (a továbbiakban PPC rövidítéssel hivatkozunk ezen forrásközlésre)

[4] A beszéd részletes elemzését lásd. Gulyás László, *Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság.* Attraktor Kiadó. Máriabesnyő–Gödöllő. 2008. 154–158.

[5] PPC Vol. III. 887.

A Csehszlovák Bizottság első ülésére 1919. február 27-én került, de ez kifejezetten csak alakuló ülés volt, azaz érdemi munkára nem került sor. De ezen a napon bizottság egyik tagja Nicholson a csehszlovák békedelegáció két meghatározó alakjával Beneš külügyminiszterrel és Kramař miniszterelnökkel ebédelt. A brit diplomata erről így írt: *„Ebéd Benešsel és Kramařral és azután megvitatjuk a cseh határokat. Benešnél egész sereg vázlatos térkép van, amelyeket gyerekek és a Tízek Tanácsa használatára terveztek."*[6]

A naplóbejegyezés jól mutatja, hogy Magyarország milyen hátrányban volt Versaillesban. A magyar fél 1919 januárjában még 10 hónap távolságban volt attól, hogy meghívják a békekonferenciára. Ezzel szemben az ellenérdekelt csehszlovák küldöttség két legfontosabb tagja a Csehszlovák Bizottság egyik tagjával békés ebédel és közben a leendő csehszlovák–magyar határról beszélget.

3. A Csehszlovák Bizottság munkája

Mivel munkája során a Csehszlovák Bizottság (Cs.B.) több ülést tartott, illetve kiküldött egy albizottságot (CsB.A.), annak érdekében, hogy az időrend nyomon követhető legyen az alábbi táblázatot szerkesztettük:

2. táblázat: A Csehszlovák Bizottság és albizottságának ülései

Esemény	Időpont
A Cs.B. második ülése	1919. február 28.
A Cs.B.a első ülése	1919. március 2.
A Cs.B. harmadik ülése	1919. március 3.
A Cs.B.a. A második ülése	1919. március 4.
A Cs.B.a harmadik ülése	1919. március 5.
A Cs.B. negyedik ülése	1919. március 5.
A Cs.B.a negyedik ülése	1919. március 7.
A Cs.B. ötödik ülése	1919. március 8.
A Cs.B. hatodik ülése	1919. március 13.
A Cs.B. hetedik ülése	1919. március 14.

A Csehszlovák Bizottság az érdemi munkát második ülésén – 1919. február 28. – kezdte el.[7] Ezen a tanácskozáson két magyar vonatkozású napirendi pont szerepelt: egyrészt Szlovákia határainak kijelölése, másrészt a rutén-kérdés, azaz Kárpátalja sorsa. Itt jelezzük, hogy mivel Kárpátalja sorsának alakulását már egy korábbi tanulmányunkban feldolgoztuk[8] jelen helyen nem foglalkozunk ezzel a kérdéssel.

---

[6] Harold Nicholson, *Peacemaking 1919.* Constable. London 1934. 272.

[7] A második ülés jegyzőkönyvét közli Ádám Magda – Ormos Mária: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből* 1918–1919. Budapest. 154–158. A továbbiakban *Francia diplomáciai iratok…* jelzettel hivatkozunk ezen forrásközlésre.

[8] Gulyás László (2018/a): Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 4. Kárpátalja kérdése a versailles-i békekonferencián: a csehszlovák álláspont. Történeti Földrajzi Közlemények. 2018/1. szám 111–119. old.

A szlovák–magyar határ kérdésében vita bontakozott ki a delegátusok között. Az angol, az amerikai és az olasz delegáció Csallóközt Magyarországnál kívánta hagyni. Ezzel szemben a francia delegáció egyik tagja, Le Rond tábornok leszögezte, hogy a franciák szerint Csallóköznek Csehszlovákiához kell tartozni. Ráadásul nézetkülönbség volt Komárom kérdésében is, az angolok Komáromot Csehszlovákiának szánták, míg az olaszok a határt Komáromtól északra szerették volna meghúzni. A nézetkülönbségek miatt a bizottság úgy döntött, hogy technikai szakértőkből álló albizottságra (ezt nevezzük a továbbiakban Cs.B.a.-nak – Gulyás László) bízzák a határvonalak berajzolását. Azaz a Csehszlovák Bizottság ezen albizottságot bízta meg azzal, hogy rajzolja be egy térképre a vitatott határszakaszokra vonatkozó különféle javaslatokat.[9] A második ülést 18 órakor berekesztette Gambon, azzal, hogy a következő ülésre március 3-án 17 órai kezdettel fog sor kerülni.

A Csehszlovák Bizottság albizottságának (Cs.B.a.) első ülésére 1919. március 2-án került sor. Ezen ülés eseményeit Nicholson naplója alapján tudjuk rekonstruálni. A brit diplomata naplójában az alábbiakat rögzítette: *„…Pozsonnyal kezdjük és egyetértésre jutunk* (vagyis egyhangúan Csehszlovákiának ítélték – G. L.) *Aztán jön a Csallóköz. A franciák a cseheknek akarják adni. Az USA a magyaroknak. Tartózkodom a véleménynyilvánítástól, mondván, hogy ez attól függ, Német-Magyarországot* (Burgerlandról van szó – G. L.) *Ausztria kapja-e meg.”*[10] Tehát mint az idézetből látható a valódi vita kifejezetten a Csallóköz kérdésében folyt az albizottság tagjai között.

Térjünk vissza Nicholson naplójához: *„Aztán megvizsgáljuk a határt Komáromtól az Ungig. Ördögi egy dolog. A jenkik északon akarnak menni az etnikai vonal mentén, elvágva így az összes vasutat. Mi délen akarunk menni, megtartva a Kassa-Komárom-i oldalirányú összeköttetést, annak ellenére, hogy ez valami 80 ezer magyarnak cseh uralom alá helyezését fogja jelenteni. Végül is kompromisszum. A jenkik engednek az Ipolyt illetően, és mi Miskolcra nézve. Ami a hátralévő dolgokat illeti, úgy döntünk, várunk és meghallgatjuk Benešt.”*[11]

Bár – mint a fenti idézetből látható – az albizottság ezen az ülésén úgy döntött, hogy még meghallgatja Benešt, mégis készítettek egy a lehetséges határvonalra vonatkozó előterjesztést.

Ezt az előterjesztés másnap – azaz 1919. március 3-án – a Csehszlovák Bizottság harmadik ülésén Le Rond tábornok ismertette.[12] Ennek jegyében a francia tábornok az alábbi határvonalra tett javaslatot:

---

[9] *Francia diplomáciai iratok* … 156.
[10] Nicholson 273. old.
[11] U.o.
[12] A harmadik ülés jegyzőkönyvét közli *Francia diplomáciai iratok*… 91. dok. 165–170.

- Pozsonytól keletre a Duna és Kis-Duna között a Csallóköz hovatartozásának kérdése később eldöntendő.
- A Vág és a Duna összefolyásától az Ipoly torkolatáig terjedő szakaszon a Duna a határ.
- A Duna és a Sajó között az Ipoly, a Duna, és a Tisza mellék folyói esetében a vízválasztó vonala a határ (amely érinti Nógrádot), majd Romhánytól délre, Salgótarjántól északra elhaladva Putnoknál éri el a Sajót.
- Sajótól a Jablunkai hegységig a határ alapvetően a vízválasztón futó vonal. Ennél a határszakasznál a határvonal vezetését másképpen képzelte el az amerika–francia–olasz hármas, mint a britek. A brit küldöttség a Csap felé vezető vasútvonal (Sátoraljaújhely–Csap vasútvonal) miatt Sátoraljaújhelyt mindenféleképpen Csehszlovákiához akarták csatolni, míg a bizottság másik rész ezt a várost Magyarországnál hagyta volna.

A fenti javaslat elhangzása után a bizottság a Csallóköz kérdéséről kezdett el vitázni, annak ellenére, hogy Le Rond el akarta halasztani ezen kérdés megtárgyalását az osztrák–magyar határ meghúzásának időpontjáig. Le Rond álláspontjával Salvago-Raggi is egyetértett, azt fejtegette, hogy az osztrák–magyar határ megállapításához még hozzá se fogtak, a békekonferencia egyetlen egy bizottságát sem kérte fel ezen kérdés tanulmányozására. A vita ezen pontján *Seymour felhívta a figyelmet arra, hogy a Csallóközben 95 ezer magyar él.*

Salvago-Raggival és Seymourral szemben Sir Joseph Cook amellett érvelt, hogy itt és most tárgyalják meg a kérdést, majd kijelentette, hogy: *„… a szigetet Csehszlovákiának kell adni. Ebben a térségben a természetes határt a Duna jelenti. Amennyiben a Csallóközt meghagynák a magyaroknak, a sziget Csehszlovákiára nézve stratégiai veszélyt fog jelenteni.”*[13]

Álláspontja alátámasztásául kijelentette, hogy: *„Jelen esetben az etnikai érveket magasabb szempontoknak szükséges alárendelni. A bizottságnak közérdekű megfontolásokat kell szem előtt tartania, és a világbéke biztosítását leghatékonyabban szolgáló megoldások keresésén kell munkálkodnia.”*[14]

Konkretizáljuk Cook érvelését: annak ellenére, hogy a Csallóközben magyar többség él, a területet stratégiai okok miatt Csehszlovákiának kell adni. Úgy véljük, hogy ez a mondat ékes példa arra, hogy hogyan függesztette fel a bizottság az etnikai elv alkalmazását, más szempontok – például stratégiai megfontolások – miatt.

A Csallóköz körül kibontakozó vitában a brit delegáció két érvet hozott fel a terület Csehszlovákiához történő csatolása mellett:

- Csehszlovákiának katonai okok miatt szüksége van a szigetre. Ha Csallóközt neki adják, Prágának azzal az ellenséget – azaz Magyarországot – gyöngítik.
- A szigetet kelet–nyugati irányban vasútvonalak szelik át. Ezek a vonalak fontosak a kereskedelem (értsd a csehszlovák államon belüli áruszállítás) szempontjából.

[13] *Francia diplomáciai iratok…* 167.
[14] U.o.

A brit álláspontal szemben Salvago-Raggi azzal érvelt, hogy olyan területek esetén, ahol a népesség keverten él – azaz nem állapítható meg, hogy ki képezi az etnikai többséget – számára is az a követendő magatartás, hogy a barátnak (értsd az antant szövetségesének) kell odaítélni. Csakhogy ha a terület lakossága egyértelműen a másik ország etnikumával megegyezik a barátok mellett szóló stratégiai érveket háttérbe kell szorítani.

Mit jelentenek Salvago-Raggi ezen mondatai a Csallóköz esetében? Mivel a sziget lakossága döntően magyar, annak ellenére, hogy a területre Csehszlovákiának stratégiai okok miatt szüksége van, azt Magyarországnál kell hagyni.

Ezen a ponton újra Le Rond tábornok kért szót, és kijelentette, hogy Franciaország a brit álláspontot támogatja, azaz Csallóközt Csehszlovákiának kell adni. Mivel Seymour Salvago-Raggi véleményével értett egyet gyakorlatilag a bizottság kettő szakadt egy brit–francia és egy olasz–amerikai csoportra. Ezzel patthelyzet alakult ki Csallóköz kérdésében. Ezt a szituációt Gambon, mint a bizottság elnöke azzal zárta le, hogy meg kell hallgatni a csehszlovák delegációt ebben a kérdésben, addig pedig felfüggesztik ezen határszakasz vitáját.

Ezután felgyorsult a bizottság tanácskozása: az albizottság azon javaslatát, hogy a Vág és a Duna összefolyásától az Ipoly torkolatáig terjedő szakaszon a Duna legyen a határ vita nélkül megszavazták.

Ezután rátértek az Ipolytól az Ungig terjedő határszakasz megállapítására. A vita Sátoraljaújhely hovatartozásának kérdésében bontakozott ki. Gyakorlatilag nem Sátoraljaújhelyről, hanem annak vasútállomásáról volt szó. Az amerikai delegáció a várost (a vasútállomással együtt) Magyarországnál akarta hagyni. Ezzel szemben a brit delegáció nevében Sir Eyre Crowe azt fejtegette, hogy: *„A Sátoraljaújhely–Csap vasútvonal nagyon fontos a Cseh-Szlovákia és Románia közötti kapcsolat szempontjából, és az amerikai tervezet teljes hosszában magyar területre juttatja.”*[15]

Laroche megpróbált az amerikai és a brit álláspont között közvetíteni, azt javasolta, hogy a vasútállomást adják oda Csehszlovákiának, míg a várost hagyják meg Magyarországnak. *„Ekképpen eléggé nagy számú magyart zárhatnának ki csehszlovák területről”*[16] – mondta.

Az ülés végén ezt a vasúti kérdést a bizottság visszautalta az albizottság elé, arra kérve a testületet, hogy tanulmányozzák a kérdést.

Ilyen előzmények után került sor 1919. március 4-én 14.00-ás kezdettel az albizottság (Cs.B.a) második ülésére,[17] melyen a Csallóköz kérdését vitatták meg. Az ülésre meghívták Benešt, aki *„gördülékenyen és bőbeszédűen”* (Nicholson jellemezte így Beneš bizottsági szereplését – G.L.) adta meg válaszát az albizottság Le Rond tábornok által feltett kérdéseire.

Le Ronda elsőként Csallóköz gazdasági életéről érdekelődött. Beneš válaszában azt fejtegette, hogy a sziget nyugati részét – ahol jelentős a zöldségtermesztés –

[15] *Francia diplomáciai iratok…* 170.
[16] U.o.
[17] Az albizottság március 4-i ülésének jegyzőkönyvét lásd *Francia diplomáciai…* 171–172. old.

Pozsony külvárosának kell tekinteni, míg a sziget keleti része Komárommal tart fönt gazdasági kapcsolatokat. (Beneš ezen érveléséhez, azt kell hozzáfűznünk, hogy Csehszlovákia Komáromra is igényt tartott – G.L.). Ezután Beneš kijelentette, hogy a hegyvidék szlovák lakossága *„Szlovákia egyetlen hajózható folyójának, a Vágnak a völgyén át lefelé, a Csallóköz felé törekszik."*[18]

Ezt követően Le Rond arról érdeklődött, hogy hány magyar él a Csallóközben. Beneš azt válaszolta, hogy a szigeten 90 ezer lakos él, ebből 25 ezer német, 10 ezer szlovák, és 50-60 ezer magyar. De ehhez rögtön hozzá tette, hogy ezek magyar statisztikai adatok, amelyek megbízhatatlanok, mert a magyarok által végrehajtott népszámlálás során szlovák lakosság számát kb. egyharmaddal csökkentették.

A jegyzőkönyv szerint ezután *„Le Rond tábornok (Franciaország) azt tudakolja Beneštől, hogy véleménye szerint nem jár-e politikai szempontból valamilyen nehézséggel mindez* (a csallóközi magyarok magas száma – G.L.). *Beneš azt válaszolja, hogy itt mezőgazdasági, jámbor, békés népességről van szó. Hangsúlyozni kívánja, milyen rendkívüli jelentősége van a Csallóköznek a csehszlovák állam gazdasági jövője szempontjából. A csehszlovákok gazdasági tekintetben minden reménységüket Pozsonyba vetik, mivel csak ott juthatnak folyami kikötőhöz. Ez a nagy folyami kikötő nélkülözhetetlen az ország gazdasági fejlődése szempontjából… Ha Csallóközt a magyaroknak adnák, megfojtanák Pozsonyt."*[19]

A bizottság következő kérdése arra vonatkozott, hogy a Vág folyónak milyen jelentősége van Csehszlovákia számára. Beneš válaszában kijelentette, hogy a folyó *„Trencséntől hajózható, Szlovákia gerincét képezi, így elengedhetetlen, hogy egész hosszában csehszlovák területen folyjon. A Vág völgyében halad mind a tescheni, mind a krakkói vasút."*[20]

Ezen a ponton a gazdasági érvek mellett érvelésébe beemelte a katonai/stratégiai érveket. Kijelentette, hogy: *„… a csehszlovákok nem fogadhatják el, hogy Komárom magyar legyen mivel a város országuk ellen irányuló hídfőállást alkotna. Ugyanúgy nem nélkülözhetik a Csallóközt sem, hacsak nem akarják kitenni magukat annak, hogy Pozsonynál és Komáromnál torkon tagadják őket."*[21]

A fentebb ismertetett gazdasági és katonai/stratégia érveket Beneš egy politikai érvvel egészítette ki. Azt mondta, hogy Csehszlovákia Teschen kérdésében engedett az antant kérésének (a terület egy részét átengedte a lengyel államnak[22] – G.L.), de ez hatalmas felháborodást váltott ki Prágában. Ha most a csehszlovák kormány a Csallóköz kérdésében is engedményt tesz, akkor súlyos belpolitikai válság várható.

---

[18] U.o.
[19] U.o.
[20] U.o.
[21] U.o.
[22] Az ún. *„hétnapos csehszlovák–lengyel háborúról"* (1919. január 23–30.) Teschen birtoklásáért bővebben lásd Marie Gawrecká, *Československé Slezsko mezi světovými válkami 1918–1938.* (A Csehszlovák Szilézia a két világháború között 1918–1938.) Slezská univerzita. Ostrava. 2004, továbbá Kevin Hannan, *Borders of Language and Identity in Teschen Silesia*. Peter Lang. New York. 1996.

Le Rond utolsó kérdése arra irányult, hogy összesen mennyi magyar kerülne a csehszlovák állam keretei közé. Beneš erre azt felelte, hogy 860 ezer fő. Majd ehhez rögtön hozzá tette, hogy ezzel szemben 630 ezer szlovák maradna Magyarországon.

Itt jegyezzük meg, hogy ez elképesztő statisztikai csúsztatás. Az 1930. évi magyarországi népszámlálás adatai szerint Magyarországon 104.819 fő szlovák élt. Ebből 10.149 fő az Északi-középhegységben, 10.568 fő a Dunántúlon, míg 84.102 fő a Dél-Alföldön élt.[23] Mindez azt jelenti, hogy 1919-ben nem élhetett 630 ezer szlovák Magyarországon.

Visszatérve az ülésre: Le Rond *„az albizottság nevében köszönetét fejezte ki Benešnek az igen érdekes fölvilágosításokért, melyekkel volt szíves szolgálni."* Majd 17.45. perckor berekesztette az ülést.

Másnap – 1919. március 5-én – 14.30-as kezdettel az albizottság (Cs.B.a.) immár harmadjára – ülésezett.[24] Ezúttal a sátoraljaújhelyi kérdés került napirendre. A bizottság amerikai tagja, Johnson őrnagy ismertette az USA álláspontját, mely szerint nincs szükség arra, hogy a Sátoraljaújhely–Csap vasútvonalat a csehszlovák államhoz csatolják, annak érdekében, hogy biztosítsák Szlovákia és Kárpátalja, illetve Románia között a vasúti összeköttetést. Ugyanis ez a kapcsolat megoldható egy a határvonaltól északabbra futó vasútvonal megépítésével. Ez nagyjából fél millió dollárba kerülne és kivitelezése egy évet venne igénybe. Johnson érvelése befejezésképpen kijelentette, hogy: *„Az amerikai küldöttség attól a hő kívánságától vezérelve javasolja e megoldást, hogy ne növekedjék a magyarok száma, akiket a csehszlovák államba bekebeleznek."*[25]

Johnson álláspontjának ismertetését azonban nem követte érdemi vita. Ennek oka valószínűleg az volt, hogy az albizottság több tagja is hiányzott az ülésről, így az nem volt határozatképes. Mindezek következtében Le Rond berekesztette az ülést.

Ugyanezen a napon – azaz 1919. március 5-én – 16.30-as kezdettel a Csehszlovák Bizottság (Cs.B.) immár negyedjére is összeült.[26] Gambon, mint a bizottság elnöke felkérte Le Rondot, hogy számoljon be az albizottság üléseiről. Le Rond elmondta, hogy március 4-én a Csallóköz kérdésben meghallgatták Benešt, illetve március 5-én tárgyaltak a sátoraljaújhelyi kérdésről, de nem voltak határozatképesek.

Gambon javaslatára vitát kezdtek mindkét kérdésről. De egyik kérdésben sem jutottak előrébb, Seymour hosszasan azt fejtegette, hogy túl sok magyar került a csehszlovák állam keretei közé, így az nem lesz képes kezelni, beolvasztani. Ezért továbbra is kitartott korábbi álláspontja mellett, azaz sem Csallóközt, sem Sátoraljaújhelyett nem szabad odaadni Csehszlovákiának. Ezzel szemben a brit

---

[23] A kérdéskörről bővebben lásd Dávid Zoltán, *A magyarországi szlovákok száma 1900–1960.* Medvetánc 88/4–89/1. 83–106.

[24] Az albizottság március 5-i ülésének jegyzőkönyvét lásd. *Francia diplomáciai…* 94. dok. 176. old.

[25] U.o.

[26] A Csehszlovák Bizottság március 5-i ülésének jegyzőkönyvét lásd. *Francia diplomáciai* 93. dok. 172–176.

küldöttség mindkét területet a csehszlovák államhoz kívánta csatolni. A vita során Laroche a francia küldöttség nevében felvetette annak lehetőségét, hogy ha Csallóközt és a Sátoraljaújhelyett megkapja Csehszlovákia, akkor más térségben ezt kompenzálják, például az Ipoly mentén adjanak vissza területet Magyarországnak, és így csökkentsék a Csehszlovákiához kerülő magyarok számát.

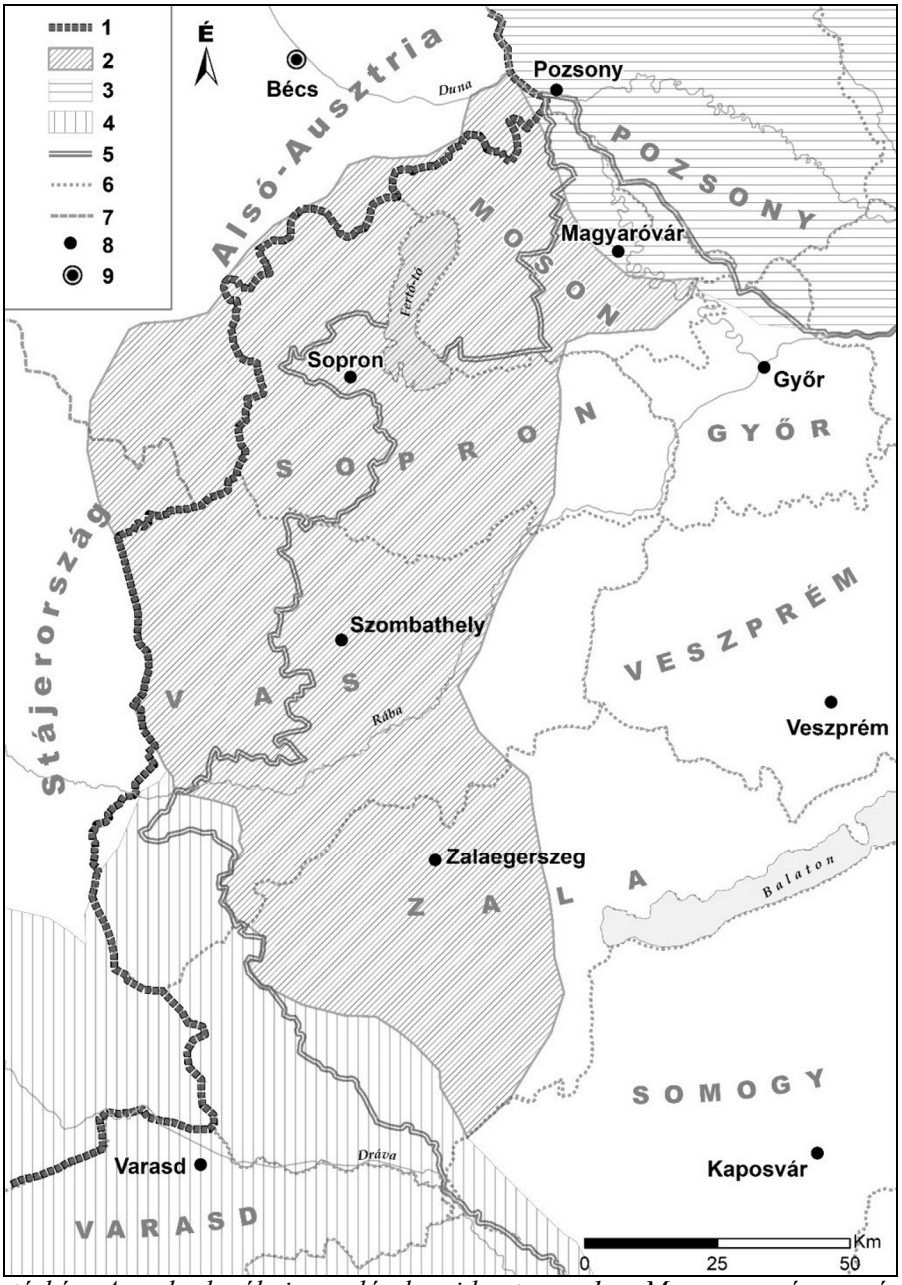
Az ülésen nem tudtak döntésre jutni, így a két vitatott terület sorsa ismét visszakerült az albizottság elé, amely 1919. március 7-én ült ismét össze[27] (ez volt a Cs.B.a negyedik ülése). Az ülésen hosszas vita bontakozott ki, ennek közepén Seymour az alábbi kérdést tette fel: *„… amennyiben az amerikai küldöttség enged az angol küldöttségnek Sátoraljaújhely, illetve a francia küldöttségnek a Csallóköz kérdésében, vajon a francia és angol küldöttség elfogadja-e határnak az Ipoly vonalát úgy, ahogy az amerikai küldöttség javasolta?"*[28]

A kérdésre némi pontosítás után, mind az angol, mind a francia küldöttség igennel válaszolt, az olaszok pedig elfogadták az így megszülető megoldást. Ennek eredményeképpen az albizottság egy olyan határvonal-javaslatot szövegezett meg, mely szerint Csallóköz és a sátoraljaújhelyi vasútállomás a csehszlovák államhoz került, míg az Ipoly vonalánál a magyar állam némi kompenzációt kapott. Az ülés utolsó momentumaként Le Rond megbízást adott, hogy az albizottság szakértői egy nagyléptékű térképre rajzolják be a megszavazott határvonalat.

Ilyen albizottsági előzmények után került sor a Csehszlovák Bizottság ötödik ülésére 1919. március 8-án.[29] Az ülés elején Gambon mint a bizottság elnöke Le Rondnak adta meg a szót, aki bemutatta az albizottság előző napi ülésen elfogadott határvonalat. Ennek ismertetése után Gambon szavazásra bocsátotta ezt a határvonal javaslatot, melyet a bizottság egyhangúan elfogadott. De az ülés még nem fejeződött be, ugyanis Salvaggo-Raggi arra emlékeztette a bizottságot, hogy még kettő elintézetlen kérdéssel kellene foglalkozniuk. Egyrészt a lausitzi szorbok ügyével, másrészt a csehszlovák államot a jugoszláv állammal összekötő un. korridor ügyével.

Ezen a ponton meg kell állnunk és fel kell vázolnunk a korridor-javaslat rövid történetét: ennek lényege az, hogy jelentős magyarországi területek, Pozsony, Moson, Sopron, Vas és Zala megyék egy részének elcsatolásával Pozsony és Zágráb között létre kell hozni egy korridort. A területsáv északi része a csehszlovák, a déli a szerb–horvát államhoz került volna. Az így létrejövő korridor elválasztotta volna egymástól a németeket és magyarokat, ezzel megszűnt volna a pángermanizmus magyar támasza – érvelt a csehszlovák emigráció.

[27] Az albizottság március 7-i ülésének jegyzőkönyvét lásd *Francia diplomáciai…* 95. dok. 177–182.
[28] *Francia diplomáciai…* 180.
[29] A Csehszlovák Bizottság március 8-i ülésének jegyzőkönyvét lásd *Francia diplomáciai* 97. dok. 184–186.

1. térkép. A csehszlovák–jugoszláv korridor terve. 1 = Magyarország ezeréves határa, 2 = a szláv korridor tervezett területe, 3 = a cseh és szlovák állam tervezett területe, 4 = a délszláv állam tervezett területe, 5 = Magyarország határa 1923-tól (a korrigált trianoni határ), 6 = vármegyehatár, 7 = osztrák tartományi határ, 8 = vármegyeszékhelyek, 9 = főváros (forrás: Csüllög Gábor szerkesztése)

Ezt a javaslatot első ízben a Monarchia-ellenes szervezkedését éppen megkezdő Tomáš G. Masaryk vetette fel Robert William Seton-Watsonnak – a Közép-Kelet Európával foglalkozó befolyásos angol történésznek – 1914 őszén. Az elképzelés lényegét Masaryk később kifejtette az angol kormány számára készített, 1915. május 3-i memorandumában is. Ezt követően az elgondolás Eduard Benešnek 1916-ben megjelent *„Détruisez l'Autriche-Hongrie!"* (*„Zúzzátok szét Ausztria-Magyarországot!"*[30]) című propaganda könyvében is megjelent.

A korridor terve csehszlovák szempontból akkor vált hivatalossá, amikor 1919 januárjában a csehszlovák békedelegáció 11 memorandum formájában, írásban benyújtotta a békekonferenciának területi igényeit. A II. számú emlékirat[31] 5. fejezete[32] azt fejtegette, hogy Csehszlovákiához kell csatolni Moson és Sopron megyét, míg Jugoszláviához kell csatolni Vas és Zala megyéket, és ily módon fel kell állítani az ún. csehszlovák–jugoszláv korridort.

A tanulmányunkban már korábban említett 1919. január 27-i ebéd során Beneš és Kramař a korridor szükségességéről győzködték Nicholsont, aki naplóbejegyzése szerint ingerülten elutasította a javaslatot. Erről Nicholsont így írt: *„Kramař a Csehszlovákiát Jugoszláviával összekötő folyosóról beszélt. Kimerültnek és feldúltnak érzem magam. Elveszítem a fejem. 'De kérem – török ki – Ne beszéljenek erről! ez egy ostobaság."*[33]

Visszatérve a március 8-i bizottsági ülésre: a szorbok ügyét nem tárgyalták meg, viszont a korridor kérdéséről elkezdtek beszélni. Seymour azonnal kijelentette, hogy az amerikai küldöttség nem támogatja a korridorra vonatkozó csehszlovák igényt. Némileg meglepő módon – Laroche, aki rendszeresen az amerikai állásponttal ellentétes véleményt képviselt –, kijelentette, hogy nem támogatja a csehszlovák kérést. Erre Salvago-Raggi egy olyan határozat elfogadását javasolta, mely szerint a bizottság elutasítja a korridor tervét. Ezen olasz javaslatot a bizottság egyhangúan elfogadta.

Összefoglalva azt mondhatjuk a március 8-i ülésről, hogy a Csehszlovák Bizottság nagyon közel került ahhoz, hogy befejezze a csehszlovák–magyar határról szóló javaslatát. Az utolsó simításokat a hatodik ülésén 1919. március 13-án végezték el.[34] Ezen a találkozón már azzal foglalkoztak, hogy a Legfelső Tanács elé terjesztendő jelentésükben, milyen további magyarázatokat fűzzenek a határvonalhoz. Három területen látták szükségét annak, hogy a Legfelső Tanács figyelmét felhívják a bizottság döntésének mozgatórugóira és az azokból eredő következményekre:

---

[30] Magyar nyelven közli Gulyás László szerk.: *Edvard Beneš: Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot. A cseh–szlovákok áldozatának történelmi bemutatása.* Documenta Historica 23. JATE Történész Diákkör. Szeged. 1992.

[31] Hermann, Raschoffer szerk., *Die Tchechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenzen von Paris 1919–1920.* Carl Heyman. Berlin. 1938. 34–42.

[32] Raschoffer I.m. 58–66.

[33] Nicholson I.m. 273.

[34] A Csehszlovák Bizottság március 13-i ülésének jegyzőkönyvét lásd. *Francia diplomáciai ...* 101. dok. 208–209.

- A csehszlovák állam keretei közé nagyszámú kisebbség került, ráadásul ezek anyaországai szomszédosak Csehszlovákiával, ezért *„rendkívül nagy jelentőségre tesznek szert azok az intézkedések, amelyek a kisebbségek jogait lesznek hivatottak védelmezni úgy az újonnan létrejött, mint a fönnmaradó régi államokban."*[35]
- A csehszlovák állam földrajzi fekvése miatt a határvonalak kijelölésénél fontos szerepük volt a vasútvonalaknak. Csehszlovákia számára biztosítani kellett a belső (nyugat–kelet) és külső vasúti összeköttetéseket.
- Kárpátalját Csehszlovákiának kellett adni, de a ruténeknek biztosítani kell az autonómiát a csehszlovák államon belül.

Másnap – 1919. március 14-én – felolvasták és jóváhagyták a Csehszlovák Bizottság egész jelentését.

4. A bizottsági határjavaslat további sorsa

A Csehszlovák Bizottság március 14-i jelentését – melynek legfontosabb eleme maga a határjavaslat volt – felterjesztette felettes szerve az ún. központi Területi Bizottság elé, amely azt 1919. március 24-én jóváhagyta, majd továbbította a külügyminiszterek felé.

A Külügyminiszterek Tanácsa először 1919. április 1-jén tárgyalta a javaslatot, de végső döntés – ami a változtatás nélküli jóváhagyás volt – csak 1919. május 8-án hozta meg. Ezt követően került a javaslat a Négyek Tanácsa elé, ahol 1919. május 12-én, alig pár perc tárgyalás után elfogadták azt.[36]

Összefoglalva kijelenthetjük, hogy a magyar–csehszlovák határ vonalának megalkotásában a legfontosabb szerepet a Csehszlovák Bizottság játszotta, hiszen felettes szervei gyakorlatilag változtatás nélkül fogadták el javaslatát.

Irodalom

Nyomtatott források

ÁDÁM M. – ORMOS M. (szerk.) (2004): Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről. Trianon 1919–1920. Akadémiai Kiadó, Budapest.

GULYÁS L. (szerk.) (1992): Edvard Beneš: Zúzzátok szét Ausztria–Magyarországot. A cseh–szlovákok áldozatának történelmi bemutatása. Documenta Historica 23. JATE Történész Diákkör, Szeged.

RASCHOFFER, H. (szerk.) (1938): Die Tchechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenzen von Paris 1919–1920. Carl Heyman, Berlin.

PPC: Papers to the Foreign Relation of the Unites States, 1919. The Paris Peace Conference vol. I–XII. Washington 1942–1947.

[35] *Francia diplomáciai*

[36] A döntési folyamat részleteit lásd Arday I.m. 159–192.

Emlékiratok

Harold Nicolson, Peacemaking, Constable, London. 1934.

Feldolgozások

ARDAY L. (1990): Térkép csata után. Magyarország a brit külpolitikában 1918–1919. Magvető Könyvkiadó, Budapest.

BORSODY I. (1943): Beneš. Athenaeum, Budapest.

DÁVID Z.: A magyarországi szlovákok száma 1900–1960. Medvetánc 88/4–89/1. 83–106.

GAWRECKÁ, M. (2004): Československé Slezsko mezi světovými válkami 1918–1938. (A Csehszlovák Szilézia a két világháború között 1918–1938.) Slezská univerzita. Ostrava.

GULYÁS L. (2008): Edvard Beneš. Közép-Európa koncepciók és a valóság. Attraktor Kiadó, Máriabesnyő–Gödöllő.

GULYÁS L.: Küzdelem egy multietnikus régióért, avagy a Bánság felosztásának (1918–1920) problematikája multidiszciplináris megközelítésben. Múltunk 2018/3. szám 150–205.

GULYÁS L.: Versailles fényes termeiben 1. A csehszlovák–magyar határ születése a békekonferencián. In: Gulyás L. (szerk.): Trianonról közérthetően. Tizenkét előadás a nemzeti, polgári, konzervatív történetírás jegyében. 105–123.

HANNAN, K. (1996): Borders of Language and Identity in Teschen Silesia. Peter Lang, New York.

MACMILLAN, M.: Béketeremtők. Az 1919-es párizsi békekonferencia. Gabo, Budapest.

ORMOS M. (1984): Padovától Trianonig. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

PERMAN, D. (1962): The shaping of the czechoslovak state: Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia, 1914–1920. Leyden.

STRICKLAND, R. (1958): Czeshoslovakia at the Paris peace conference. PhD dissertation. University of Minnesota Press, Minneapolis.

TEMPERLEY, H. W. V. (ed.): A history of Peace Conference of Paris. London. Vol. I–VI. 1920–1924. London.

VIZI L. T. (2016): A sérelmi politizálástól a nemzeti összetartozásig. Trianon, revízió, határkérdés, nemzetegyesítés 1920–2010. Cepoliti, Budapest. 18–31.

ANTROPOCÉN A KÉSŐ-GYARMATI INDIA EGY RÉGIÓJÁBAN: AZ ÁLLAMI ÉS A VÁLLALATI KORMÁNYZATISÁG TÁRSADALMI-TÁJKÉPI HATÁSAI, 1900–1940[1]

BALOGH RÓBERT

Anthropocene in a region of the late colonial India: social and landscape effects of the statal and company governmentality, 1900–1940

In order to identify social-political-spatial settings that facilitated the emergence of the Anthropocene, the paper discusses the way the mentality behind policies (that is governmentality) of the Government of British India and of a private industrial giant, the Tata Iron and Steel Company (TISCO), induced changes in the relationship between society and landuse patterns in a region of Eastern India. The first part looks at Chotanagpur at the regional scale and presents the introduction of forest laws, the so-called settlment operations and the emergence of the coolie work regime as three major changes that the colonial mode of knowledge production triggered. Negotiations, use and interpretations of indigenous knowledge, and food availability crisis were part of this reconfiguaration. When taking a smaller scale look and focusing on the vicinity and supply network of the steel works, it becomes visible that the TISCO, as an industrial development project, brought about immediate human ecological crisis in the area. The paper also shows that the company used its position and title as landowner to curb local political initiatives, however, locals had a chance to challange decisions over land use once they also turned to the colonial state. Considering both company and colonial governmentality helps to define domination and subalternity in terms of landscape and landuse change. *(Keywords: Anthropocene, governmentality, knowledge production, domination, landscape, industrial development)*

Bevezetés

„Amikor a TISCO először jelent meg Noamundiban, a helyi emberek nem akartak nekik dolgozni”, mondja Ambika Das, egy közlékeny, 28 éves nő, akinek nagyszülei egész életükben a Tata Steelnek bányásztak vasércet kézi erővel. Ambika eredetileg egy alsó kasztból származott, a házassága és a Ho törzsek közelében töltött élet azonban mozdulatait, szokásait és életmódját megkülönböztethetetlenné tették az övékétől. *„Abban az időben sok kusum fa volt itt, amelyek sok lakkot adtak”*, mondja tovább, mivel a családjában a TATA Steelről szóló

[1] A tanulmány az NKFIH 128978. számú, *„Tudás, tájkép, nemzet és birodalom. A tájkép megismerésének és átalakításának gyakorlatai”* című projektje keretében készült. A 2012-ben és 2013-ban végzett levéltári kutatást az Indian Council for Cultural Relations ösztöndíja tette lehetővé. A szerző 2010 augusztusa és 2011 augusztusa között a TATA Group cégcsoporthoz tartozó TATA Consultancy Ltd. alkalmazásában állt.

generációról generációról szóló történetekkel nőtt fel. *„A lakknak jó ára volt és más dolgokért is el lehetett cserélni a piacon. A TISCO házról házra járt, de senki sem ment el nekik dogozni. Aztán elkezdték kivágni a kusum fákat és az emberek arra kényszerültek, hogy nekik dolgozzanak”* (*Gupta, D.* 2011).

A tanulmány az iparosítás társadalmi hatásait az *antropocén* korszakon belül gondolkodva közelíti meg. Az antropocén az ember koraként fordítható, s azt az időszakot jelöli, amikor az ember a Földet mint biofizikai rendszert alakító legfontosabb tényezővé vált. Antal Attila pontos megfogalmazása szerint: *„Korszakunkkal beléptünk a Föld nevű bolygó legújabb geológiai – és egyúttal társadalmi, politikai – korszakába, az antropocénbe, amelynek a kezdetét az emberiség által a Föld ökológiájára és ökoszisztémájára gyakorolt, végleges és visszavonhatatlan hatástól számítjuk”* (*Antal A.* 2018). Az antropocén, a tudomány jelenlegi állása szerint, nem egyszerűen korszakváltás, hanem olyan ökológiai válságidőszak, amelyben az ember eltűnése is elképzelhető. A fogalmat komolyan vevő kutatók szerint a történetírás számára jelen helyzetben az egyenlőtlenségek és a társadalmi-ökológiai innovációk kapcsolata jelenthetne adekvát és felelős kutatási programot (*Balogh R.* 2019).

Jelen tanulmány ehhez a programhoz egy gyarmati környezetbe ágyazódó iparváros tájképre gyakorolt hatását kutatva járul hozzá. A vizsgálat színtere Szingbum, főként annak keleti része, a történeti Csotanagpur régió délkeleti területe Indiában. A továbbiak szempontjából Szingbum két jellegzetessége fontos: egyrészt, lakói Brit India kialakításának idején főként a Ho, kisebbrészt más őslakos (adivasi) népekhez tartoztak (*Dasgupta, S.* 2018), s mint ilyen, katonai és közvetlen igazgatás alá tartozó határvidékként jött számításba. Másrészt, ez a térség India egyik legjelentősebb fémlelőhelye. Ezen jellemzőkből az következik, hogy egyszerre figyelhetők meg a gyarmati dominancia, hegemónia és szubalternitás megjelenési formái, ezen viszonyrendszer gyarmati tudástermeléshez való viszonya, valamint a tájkép ipari átalakítása. Nem véletlen, hogy a dominancia, hegemónia és a szubalternitás mibenlétéről és viszonyáról szóló, Dél-Ázsia vonatkozásában négy évtizedes, társadalomtörténeti vitának Uday Chandra nemrégiben éppen a poszt-koloniális Csotanagpurra vonatkozó kutatásai nyomán adott új olvasatot: *„Az állam névleg azt vállalja, hogy megvédi a törzsek földekhez fűződő jogát és megerősíti a törzsi demokráciát, ugyanakkor ellopja a törzsek által lakott terület közelében levő ásványi anyagokat és az erdőket, valamint annak árverezi el a földjeiket, aki a legtöbbet ígéri ezekért. Ezek után a törzsek, mint alanyok már »szegényként« jelennek meg, s így a sok millió dolláros szegénysegítő ipar figyelmére is érdemesek. Ravasz módon, miközben az állam hiányáról van szó, az valójában mindenhol ott van. A törzsi közösségépítés folyamata is át van itatva az állammal, így tükrözi utóbbi kétarcúságát.”* (*Chandra, U.* 2013. 59. Lásd még: *Pandey, R.* 2019.) A politikai döntések és a hatalomgyakorlás módja, valamint az hátterében levő mentalitás kölcsönhatása, vagyis a kormányzatiság, nélkülözhetetlen eleme a tájkép értelmezésének.

Szingbum a 20. század elején iparvidékké alakult, de ezzel együtt határvidéki jellege is tovább élt. A határvidék, a *frontier*, fogalma közel egy évszázada jelen van a történetírásban. Frederick Jackson Turner észak-amerikai Nyugatra vonatkozó elméletét történészek szinte minden birodalommal és gyarmattal kapcsolatban alkalmazták már (*Russell, L.* 2001). Ezen munkák között Michael Redclift monográfiája elismeri, hogy a frontier valóban kulcsfontosságú színtér, de felülírja Turner érveinek linearitását: *„a társadalmi normaszegés, amelyet Turner az elsődleges határvidékekkel azonosított, nem egy civilizatórikus folyamat része, hanem a mély társadalmi konfliktusok tünete”* (*Redclift, M.* 2006. VIII). Redclift azt vizsgálta, hogy *„az új határvidékek mennyiben jelenítik meg a múltat és annak földrajzát és eközben mennyire mossák el a hátrvonalat a természeti és nem természeti jelenségek között”*. A határvidéken megjelenő társadalmi konfliktusokat különböző kontinenseken vizsgálva arra jutott, hogy: *„A határvidék egyszerre határ és a társadalmi kirekesztés eszköze, átmeneti zóna és új kulturális képzelet”* (*Redclift, M.* 2006. VIII.). Ha elfogadjuk, hogy a hegemón kultúrából kiszorulónak tekintett szubaltern csoportok politikai tevékenysége elválaszthatatlan a hegemón világtól, és ezt összekapcsoljuk Redclift frontier-fogalmával, arra jutunk, hogy az őslakos szubalternnek tekintett társadalom által lakott határvidékek az antropocén formálódásának központi területei. Ezek azok a terek, ahol világosan megmutatkozik, hogy az antropocén forrásvidékén azon törekvések legitimitását találjuk, amelyek a tájkép egyes elemeinek kommodifikálását kirekesztéssel érik el (*Moore, J. W.* 2015).

A fenti idézet Divya Gupta az immár világszerte terjeszkedő indiai Tata Steel vállalatról megjelent esszéjében olvasható, s éppen egy ilyen helyzetre világít rá. A tudósítás arra hívja fel a figyelmet, hogy a dél-ázsiai ipari beruházások esetén a 21. század elején is nyílt és erőszakos formában jelentkeznek földtulajdonnal és földhasználati joggal, munkakörülményekkel és az alacsony bérekkel, valamint tájsebekkel és szennyezéssel kapcsolatos konfliktusok, amelyek jól láthatóvá teszik a globális centrum-periféria viszonyok helyi, emberi közösségekre és ökológiai sokféleségre gyakorolt negatív hatását.[2] Az acélgyártás és Dzsamsedpur város neve a 20. század első évtizedeiben fonódott össze. A formálisan 1907-ben alapított Tata Iron and Steel Company (TISCO) az 1930-as évekre már Brit India acélszükségletének 70%-t állította elő (*Nomura, C.* 2018).

Jelen tanulmány először vázolja a gyarmati kormányzatiság és tudástermelés 1900 körüli jellemzőit és jelzi azokat a változásokat, amelyek az emberi közösségek és természeti környezetük kapcsolatában Csotanagpurban végbementek. A második szakasz a dzsamsedpuri acélipari komplexum ezen folyamatokra gyakorolt hatását és ezek lokális sajátosságait tárja fel.

[2] Az Indiában az ipari beruházásokhoz szükséges kisajátítást megkönnyítő 2013-as Land Acqusition Act, valamint ennek regionális alkalmazása, az 1908-as tulajdonjogi rendezés (Chota Nagpur Tenancy Act) módosításának tekinthető Land Acquisition (Jharkhand Amendment) Act szintén ezt a történetet írja tovább.

Gyarmati kormányzatiság és „olcsó természet” Csotanagpurban

Törzsi lakosságból kúli munkás, vad vidékből bányászati központ: a tudástermelés és az „olcsó természet” iránti igény hatása a tájképre

1. térkép. Szén és vasérc Csotanagpur területén az Imperial Gazetteer of India „Economic Minerals” című térképén, 1909. (Forrás: https://dsal.uchicago.edu/reference/gaz_atlas_1909/pager.html?object=25)

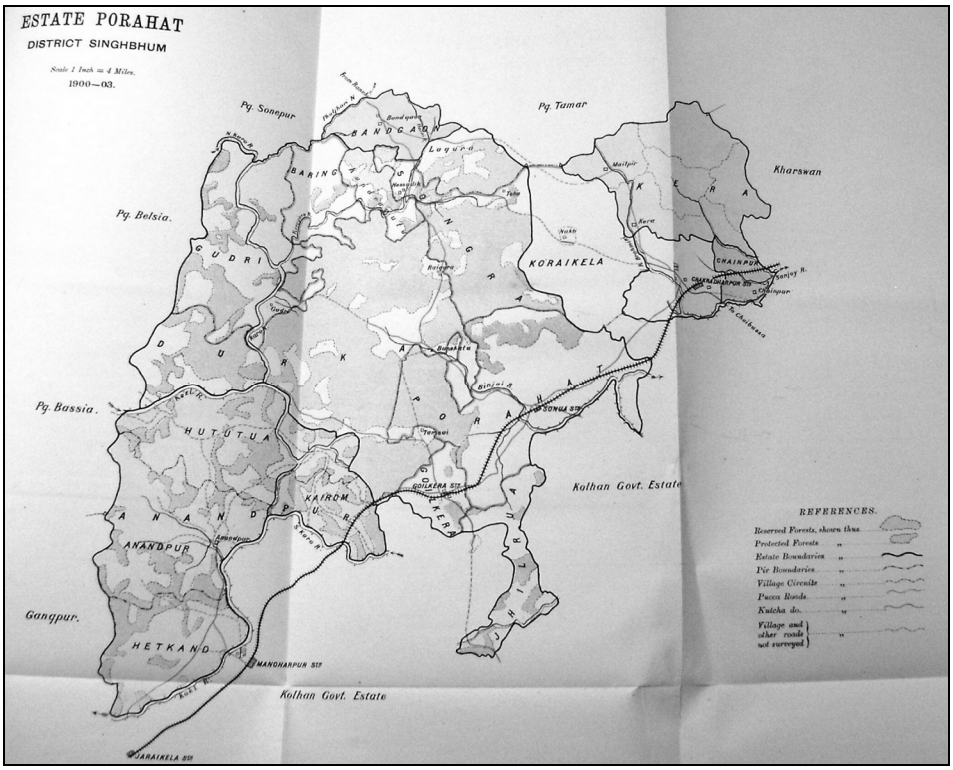

2. térkép: Azoka a területek, ahol nem az árja nyelvek a meghatározóak az Imperial Gazetteer térképén, 1909. (Forrás: https://dsal.uchicago.edu/reference/gaz_atlas_1909/pager.html?object=20)

Az 1900-as évek elején, amikor a bombay-i Tata család által a vasérc források felfedezésére kiküldött csoport figyelme, az alapítás bevett narratívája szerint, a projekt ellehetetlenülése előtti utolsó pillanatban, Szingbum, valamint az ettől délre fekvő odishai terület miniállamai felé fordult (*Nomura* 2018), a régió

viszonyai alapvetően változtak meg. Csotanagpur északi és keleti részének tájképe a 19. század végén az agrárgazdaság válsága és a szébányászat felfutása következtében átalakult. A századfordulós gyarmati térképeken Csotanagpur olyan szürke folt volt, amely ásványkincsekben gazdag, de civilizációs szintben elmarad Bengál és a Gangesz völgyének viszonyaihoz képest. Egy 1888-ban egy Bihar területét érintő jelentős éhínség esélyét mérlegelő jelentés Csotanagpur egészét egymástól távoli falvak vidékeként írta le. A szerző szerint a falvak egyszerű kunyhókból állnak és ezeket erős testalaktú, de tudatlan törzsi lakosság lakja, akik valahogy mindig elegendő élelemmel rendelkeznek (*Report* 1888). A törzsi területek gyarmati reprezentációja azonban nem volt állandó. Az ilyen területekkel foglalkozó szövegek *„a valóságot több lencsén szűrték keresztül: minisztériumi napirend, tudományos megfontoslások, katonai igények, gazdasági kényszerek és az egyes kutatók személyes álláspontja és pozíciója mind szűrőkként működtek”* (*Rycroft, J. D. – Dasgupta, S.* 2011. 4.). A Csotanagpurt a 20. század első éveiben leíró botanikus, Henry Hazelfoot Haines már a helyi lakosok életmódjából következő antropogén bevatkozás káros ökológiai és gazdasági következményeire hívta fel a figyelmet, s az ipari feldolgozásra alkalmas fafajokból álló erdők lezárásában látta a megoldást: *„…kevés kétség fér hozzá, hogy az emberi tevékenység (ide értve a tüzeket, legeltetést stb) a khair [Senegalia catechu] fának kedvezett a szállal [Shorea robusta] szemben. A szál hiánya mögött sok esetben az irtás áll, míg az ugyanazon társulásba tartozó mahua (Bassia latifolia) azon szabály értelmében, miszerint a gyümölcsfákat az ipari fánál kevésbé pusztítják, megmaradt”* (*Haines, H. H.* 1910. 30–31.). A századfordulós brit szemlélet szerint Dzsamsedpur felépítése előtt a legfőbb gazdasági értéket a szál fa, és olyan erdei melléktermékek jelentették, mint a sellak gyanta, a méz és a papírgyártásra (helyben kosárfonásra) használt fűfélék (*Gazetteer Vol. XXIII.* 8.). Ezzel a látásmóddal függ össze, hogy a Csotanagpurral kapcsolatos, számos különböző levéltárban található 19. század végén és 20. század elején keletkezett levéltári anyag jelentős részét a birtokviszonyok „felmérése és rendezése”, vagyis átalakítása, illetve az erdőtörvény tulajdonjogi rendszerét érvényesítő dokumentumok teszi ki.[3] A Csotanagpurban 1908-ban, Szingbumban hét évvel később életbe lépett *settlement* valójában kevesebb gazdasági-társadalmi differenciálódásból következő feszültséget oldott fel, mint amennyit teremtett (*Tete, P.* 1984; *Mohapatra, P.* 1985 és 1991; *Das Gupta, S.* 2009 és 2012)

[3] Lásd például: Lacey, W. G.: Final report on the revisional survey and settlement operations of Pargana Dhalbhum in the District of Singhbhum (1934–1938), Taylor, F.E.A.: Final report on the settlement of Porahat Estate, District Singhbhum (1928–1932), Taylor, Henry James: Final report on the survey and settlement operations in the Porahat Estate, District Singhbhum, 1900–1903, Taylor, Henry James: Pir notes prepared suring the settlement of the Porahat and subordinate estates, District Singhbum, 1900–1903. A terület történetéhez releváns levéltárak: Bihar State Archives, District Collectorate Record Room (Chaibasa, Jharkhand), Regional Archives (Ranchi), a West Bengal State Archives (Kolkata), National Archives of India (New Delhi), és a British Library (London, Egyesült Királyság)

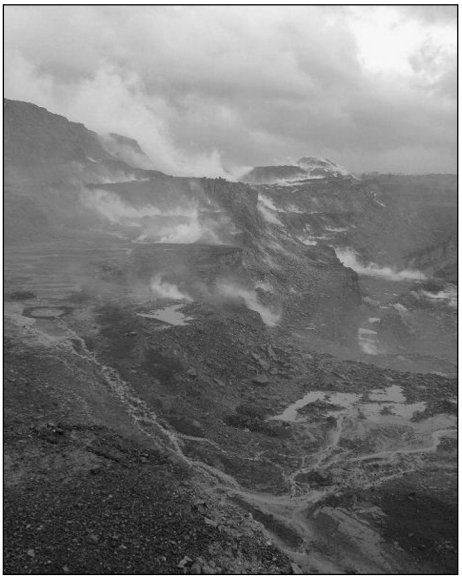
Szingbum területén a settlementet megelőzően is, a korábbi brit beavatkozás eredményeképpen, két jelentős kiterjedésű és különleges jogállású, erdős terület, a Kolhan Kormánybirtok, valamint az adófizetés alól mentesített Porahat erdőség feküldt. Az 1878 után életbe lépő erdőtörvény és a settlement ereredményeként összesen több mint 3200 km^2 volt a mezőgazdasági tevékenység szempontjából tilalmazott erdőterület.

3. térkép. A Porahat Government Estate térképe (forrás: James H. Tayor: Final Report on the Survey and Settlement Operations in the Porahat Estate, District Singhbhum, 1900–1903, Calcutta 1904)

Az 1897 és 1919 között a régiót sújtó éhínségeket jelentős részben az erdőkhöz való hozzáférés korlátai miatt következtek be. A teljesen lezárt, vagy csak engedéllyel használható erdő ugyanis korábban élelemforrás is volt. Ennek elvesztése a rizsterméstől, vagyis a csapadéktól való függést növelte (*Damodaran, V.* 1995; *Das Gupta, S.* 2012). Ezzel egyidőben a vallási-kulturális mozgalmakban és a felkelésekben az őslakos érdekek politikai artikulásának új formái és ideológái jelentek meg (*Chaudhuri, B. B.* 2009). A kulturális és fegyveres mozgalmak közül a századfordulón a Mundák felkelése, vagyis a Birsa Munda által vezetett harc volt a

legjelentősebb. Az 1899-1900-as évek eseményeinek hatása a 2000-es években is érezhető, mivel Birsa Munda legendás és tragikus személye identitásformáló erővé vált Csotanagpur adivasi mozgalmai számára. A századfordulós törzsi mozgalmak tetteinek, céljainak, hátterének és jelentőségének bemutatására itt nincs lehetőség, de bőséges szakirodalom áll rendelkezésre (*Singh, K. S.* 1983; *Rycroft, D.* 2006; *Chaudhuri, B. B.* 2009, *Sen, A. K.* 2011; *Das Gupta, S.* 2011, *Chandra, U.* 2016).

1. kép. A szénbányászat következtében égő föld alatti tüzek által okozott talajpusztulás a Dzserria szénemzőn (forrás: Ronny Sen: End of Time https://yourstory.com/2017/06/jharia-coal-fire)

A 19. század végi és 20. század eleji változások sora új települések születését és vasútvonalak építését is magában foglalta. A bányák azonban az életminőség romlását, a belső migráció tömegessé válását, valamint az erdők és termőföldnek használt területek termőképessének pusztulását hozták magukkal. Az 1916 óta folyamatosan égő föld alatti tűz és a nyomában keletkező mérgező gázok tettek több száz négyzetkilométerre kiterjedő katasztrófává. 1918-ban a birtokrendezésről (settlement) szóló jelentés már a bányászat következtében bekövetkező jelentős talajerózióról és ennek nyomán gyakori földcsuszamásokról számolt be (*Gokhale:* 1918–1925. 129.).

Az agrárválság és a bányászat együttesen egy sajátos munka- és létformát, a kúli fogalmának csotanagpuri változatát hozta létre. A törzsi lét a kúli életforma közötti kapcsolatot és átmenetet egy a 20. század elején megjelent figyelemre méltó könyv két kiadása közötti különbség is dokumentálja. Francis Bradely-Birt, az indiai adminisztratív szolgálat tagjának *Chota Nagpur, a little known province of the Empire* című könyvének 1903-as kiadásához Earl of Northbrook, India korábbi alkirálya (1872–1876) egy rövid előszót írt. Northbrook Csotanagpurt régiót a birodalmon azon területeihez sorolta, ahol a civilizáció az erőforrásokkal való gazdálkodás, így az élelmiszer termelés és a szénbányászat fejlett módszereinek köszönhetően terjedt (*Bradely-Birt, F.* 1903 és 1910). A könyv egyik jellemzője, hogy figyelmet fordított a nők megjelenítésére és leírására. Sőt, a narratíva egyes kulcsfontosságú elemei éppen a nők reprezentációja nyomán

bontakoztak ki. Így például Bradley-Birt a nők megjelenésének leírásával tett különbséget 'törzsi' és 'hindu' világ között. A szantál néphez tartozó nőket a következőképpen írta le: *„ ...tartásuk a keleti népeknél szokatlan függetlenségre és a tudatosságtól való szabadságot sugall, ami csak a Ho törzsben figyelhető meg rajtuk kívül. Inkább kellemesek, mint szépek, s jó természetük és életkedvük sugárzik"* (*Bradely-Birt, F.* 1910. 124). Összességében, Bradley-Birt kötetének lapjain a törzsi nők nemes, vonzó vademberekként tűntek fel.

2. kép. Asszám felé tartó nők Francis Bradley-Birt könyvében (Forrás: https://archive.org/details/chotanagporelitt00braduoft/page/n10)

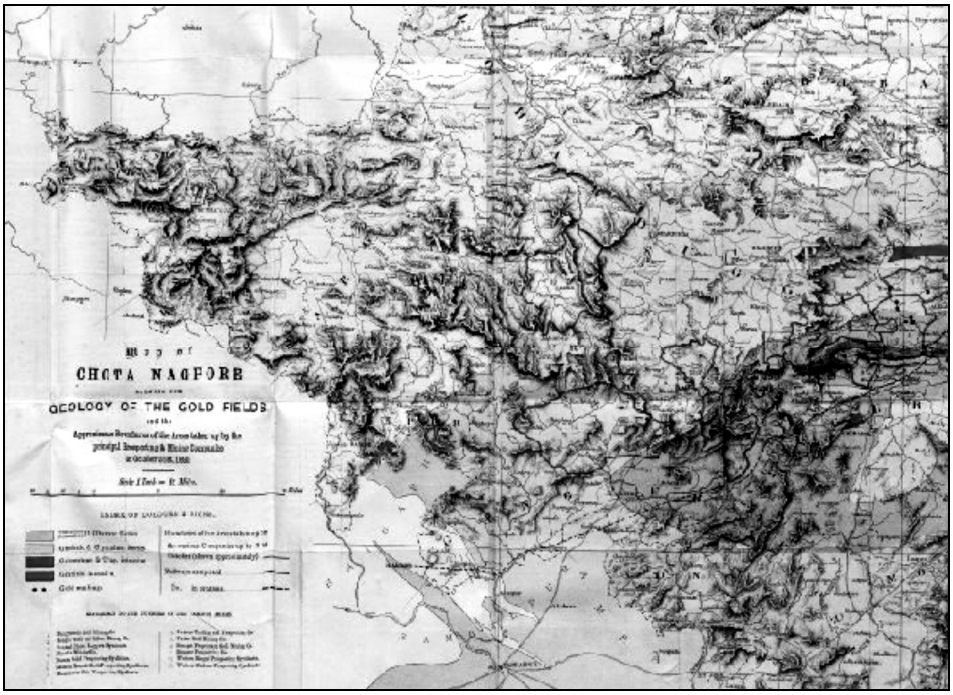
1910-ben Francis Bradley-Birt beillesztett egy iparról szóló fejezetet a könyv második kiadásába. Korábbi szerkesztési stratégiájának megfelelően, gyakran nőket ábázolt, amikor az iparban dolgozó kúli munkásokról beszélt. Így írt: *„A kúlik mindig brigádban dolgoznak, amelyekben gyakran az egész család benne van, férfiak, nők és gyerekek."* Az ide kapcsolódó fotókon azonban három asszámi teaültetvényekre induló nő szerepelt és egy másik csoport, amely téglákat cipelt a Dzserria szénemzőn. Bradley-Birt a modern munkaritmus hagyományokra gyakorolt hatását is a egy a nők patriarchális családra vonatkozó mondással érzékeltette: *„A sietség idegen a bennszülöttek jellemétől—' senki sem siet, ha csak nem a lányát kell kiházasítania', mondja a közmondás— azonban mindenütt folytonos mozgást látni és a kúli csoportok szünet nélkkül dolgoznak, tudván tudva, hogy fizetségük a teljesítményüktől függ"* (*Bradley-Birt, F.* 1910, 191).

A 20. század elején az a törekvés volt a Csotanagpurral kapcsolatos kormányzatiság körébe tartozó tevékenységek, főképp a tudástermelés legfontosabb mozgatórugója, hogy a „benszülöttek" által nem értékelt vagy „rosszul használt" természeti erőforrások értékes árufajtákká váljanak. Csotanagpur tájképi és társadalmi viszonyainak 1900 körüli átalakítását az olcsó fa, az olcsó szén és az olcsó munkaerő iránti igény motiválta. A régiót új társadalmi hierarchiák, romló életminőség, ökológiai válságjelenségek jellemezték, valamint új politikai mozgalmak jelentek meg a régió délkeleti részében formálódó acélipari komplexum megépítésétől függetlenül is.

A TISCO kormányzatisága és Kelet-Szingbum tájképe: humánökológia, tulajdon és önszerveződés

Egy beruházás térképe

Ezeket az összefüggéseket Dzsamsedpur felépülése ugyanakkor még szorosabbá tette, és felerősítette mind lokális, mind regionális léptékben (*Simmons, C. P.* 1977). A későbbi város térségében a 19. század végén még az arany számított a legígéretesebb ásványkincsnek. Az alábbi, 1890-ben készült térkép nem tüntetett fel települést a Szubarnakrekha és a Khorkai folyók találkozásánál, amely Szakcsi, illetve a későbbi Dzsamsedpur területére esik.

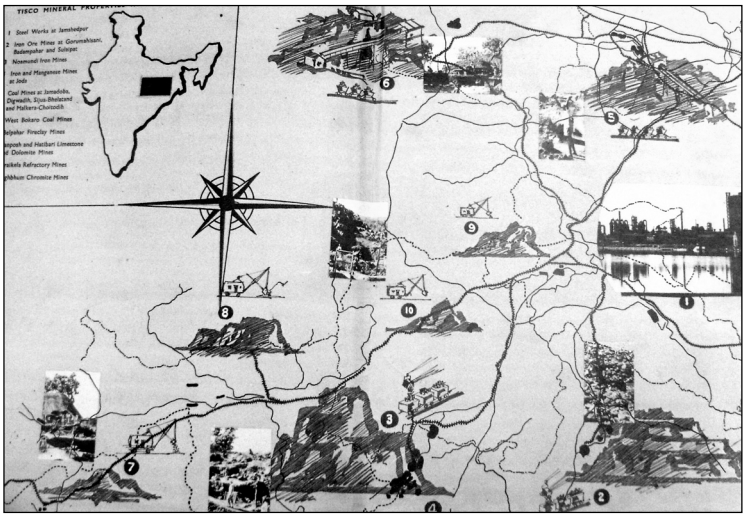

4. térkép. Aranylelőhelyek, amelyeket a bányászati cégek 1890. október 31-ig művelés alá vontak a későbbi Dzsamsedpur közelében (forrás: http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/maps/asia/zoomify137293.html)

1907-ben azután, a lehetséges vasérc és mangán lelőhely utáni több évtizedes kutatás és a Tata család, a brit indiai kormány és a gyarmati kutatóintézetek vezetőivel folytatott tárgyalások eredményeképp egy nagy termelési kapacitásra tervezett acélgyár és egy jelentős munkástelepülés kezdett nőni a Bengal–Nagpur vasútvonal közelében, Szakcsi településnél. Alig egy évtizeddel később a terület több tízerezer ember lakhelye volt és immár Dzsamsedpur néven, és tervezett mintavárosként volt ismert (*Sinha A. – Singh. J.* 2011). A város megjelenése hatással volt Szingbum és

Manbhum közigazgatási körzetek területére, valamint Majurbhandzs kisállamra is (*Pati, B.* 2014 és 2016). Az 1910-es évektől évi több tízezer tonna acél és nyersvas előállítása a TISCO-t nem csak India legnagyobb ipari üzemévé, de az egész régió legnagyobb hatású tájképátalakító tényezőjévé tette. A regionális léptékű hatások közül kiemelkedett, s viszonylag jobban is ismert, a külszíni ércbányák és a mélyművelésű szénbányászat, de a levegőbe és a vizekbe kibocsátott szennyező anyagok és az infrastruktúra kiépítésével járó erdőirtás is visszafordíthatatlan, és globálisan az antropocén korszakba sodró jelenségekké nőttek.

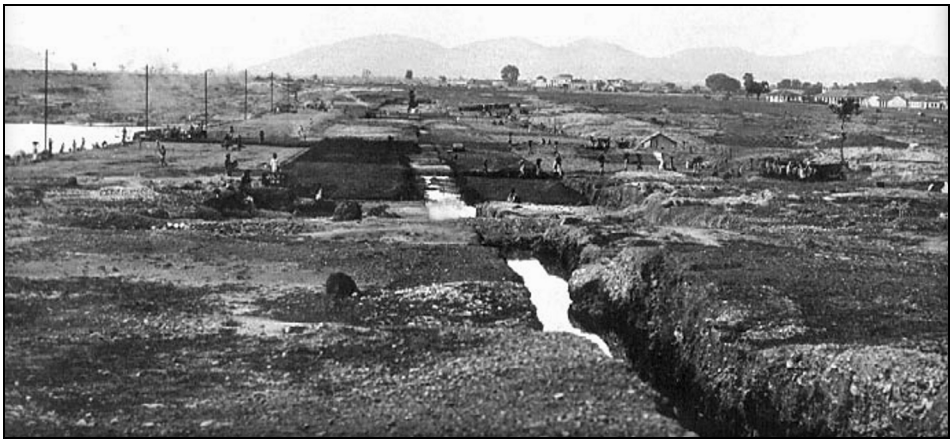
A TISCO-projekt megvalósításában részt vevők úgy gondolták, hogy az ércek utáni kutatás során hidat építenek a benszülött fémolvasztók elveszett világa és a modern technológia között. Az expedíciót leíró indiai geológus, Pramatha Nath Bose (1855–1934) elképzelése szerint: *„az olvasztást végzők igen nagyszámú családja"* híján volt a műszaki ismereteknek. Az első vezérigazgató, John Lawrence Keenan (1883–1965) ezen benszülöttek időtlen munkamódszereit a természetes elszigeteltséggel magyarázta. A TISCO-projekt legfontosabb etnográfusa mindamellett Verrier Elwin, a korszak legnagyobb hatású néprajzosa-antropológusa volt (*Guha, R.* 1999 és *Prasad, A.* 2011). Elwin hősies, a faji hierarchiát pontosan megtartó tablók sorát festette meg: *„Röviddel ezután, Perin és Weld, P.N. Bose társaságában ismét megtapasztalták az úttalan dzsungel felfedezésével járó veszélyeket, kényelmetlenségeket és jókedvet. Törzsi acélmunkások sora vezette őket, akik szerény olvasztóberendezéseikkel évszázadok óta aknázták ki a lelőhelyeket. Végül rátaláltak a magas, közel háromezer lábnyira kiemelkedő Gorumahisani-hegyet, amely kivételesen jó tárolója a vasércnek…"* (*Elwin, V.* 1958. 30–31.). A beruházás ezen leírásai azt húzzák alá, hogy a terület határvidék jelleget öltött, ahol egzotikus jelenségek, nehézségek és a táj átalakításából eredő anyagi haszon voltak a legyakoribb tapasztalások.

5. térkép. A TISCO bányák helyzetét reprezentáló térkép Verrier Elwin: The Story of Tata Steel című könyvének belső borítójáról (forrás: British Library)

A terület közlekedési- és településhálózat átalakításának logikáját az üzemtől délre levő vasércbányák, az északi szénbányák és az acélgyár közötti kapcsolat, a gyártási folyamat vízszükséglete, valamint a dolgozók utaztatásának követelménye adta. A térbeli változásokat a korabeli térképek csak részben tükrözték, mivel, amint ahogy azt Dzsamsedpur is példázza, a bányákhoz kapcsolódó települések nem váltak közigazgatási központtá. Az acél készítéshez szükséges szén és ásványi anyagok és a víz iránti igény nyomán kialakuló új útvonalak, tájsebek és emberi települések az erdőterület jelentős csökkenéséhez és járványok kialakulásához vezettek.

Dzsamsedpur felépülése jelentős változásokat eredményezett a régió tulajdonjogi, igazgatási és ökológiai térképén. A várostól délre fekvő területek Csotanagpur északabbi bányavidékhez kezdtek hasonulni. Clemesna ezredes, az Indiai Orvosi Szolgálat (Indian Medical Service) magas rangú tagja volt az első, aki a TISCO által átalakított terület orvosi-földrajzi felmérését elvégezte. Elsősorban a malária és kolera járványok kitörésének esélye érdekelte. A Clemesna által adott topográfia fő elemei a vasútvonal, a bányák és a bungalók voltak. A vasútvonalak túlsó oldalán nagy kiterjedésű árasztásos művelést látott, amely ugyan jelentős veszélyforrást volt a malária szempontjából, azonban, olyan terület, amelyet „túl sokba kerülne megvenni és lezárni". A TISCO területi hálózatának déli része felé haladva azt találta, hogy a Gorumahisani vasérc bánya munkástelepén az egész monszun évszak alatt folyó két vagy három vízfolyásban élő vektor szúnyogokfajok miatt az ott élő gyermekek harmada mutatta a malária tünteteit. A malária elterjedésének térképén a Dzserria szénmező Klotidih és Bhelatand bányái voltak a legjobb állapotban, azonban éppen ezeken a helyeken volt a legrosszabb a helyzet kolera szempontjából. Clemesna véleménye az volt, hogy egy a kutakból kiinduló csatornarendszer lenne a megoldás. Ezen kívül azon az álláspontón volt, hogy a fertőzöttség olyan fokú, hogy fel kell vásárolni a rizsföldeket és meg kell szüntetni a vízgyűjtőket. Celemesna ezredes fellépett a Szakcsi körüli építkezések nyomán hátrahagyott gödrök betemetése érdekében is.

3. kép. A malária és kolera terjedésének kedvező vízfelületek a Szakcsi körüli építkezések nyomán (forrás: tatasteel100.com)

Szakcsi környékén nagyarányú erdőirtás is zajlott. Az acélgyár múködésének korai időszakból származó térképek tartalmaznak néhány arra vonatkozó jelzést, hogy milyen lehetett a birtokjogi rendezés az 1910-es években, de rendkívül kevés az 1907 előtti Szakcsi, Golumuri, Kalimati és Szonari, vagy más, Dzsamsedpur térképéről ismerős korabeli települések helyzetére vonatkozó információ. 1919-ben Harold Mann azzal kezdte Szakcsiról szóló jelentését, hogy a táj teljesen átalakult a project indulása óta: *„különböző városok épültek fel és a dzsungel teljesen ki lett írtva (cleared), annyira, hogy már csak nagyon kevés fa maradt, kivéve azokat, amelyeket újonnan ültettek, illetve amelyek Susingeria területén vannak, amely mostanáig tilalmazott erdő […] Azon a területen túlmenően, amely már most is a Vállalat tulajdonában áll és amelyeket megvásárolni készül, a Bengal–Nagpur vasút és a Korkai folyó túloldalán is jelentős területeken írtották ki az erdőt, s ahol falvak nőttek ki, vagy telepek”* (*Mann* 1919. 3.). A jelentés rövidebb változatában Mann azon az álláspontonvolt, hogy a *„A Vállalatnak ki kell jelölnie egy területet, ahol a benszülött kúlik falusi telepeket alapíthatnak...Az elérhető területet a Dakidih szurdoknál kell városi és falusi területre osztani.”*[4] F.C. Temple, aki Dzsamsedpur egyik hivatalos tervezője volt, a következő leírást adta: *„Amikor az üzem működni kezdett legfeljebb negyven vagy ötven kunyhóból álló falvak voltak Kalimati, Szuszingeria, Golmuri, Szakcsi, Beldih, Kadma, Bhetia, Khutadih, Uljan, Gumriagora és Sonari területén, hasonlóan ahhoz, ahogy az manapság Dzsodzsoberah, Nildih, Murakati, Mohorda és Bara kinéz”* (*Temple, F. C.* 1928. 268.). A vállalati levéltár azonban nagyrészt hallgat arról, hogy a drasztikus átalakítással szemben volt-e ellenállás. Egy 1932-ben kinyomtatott brossúra nagyvonalú kártalanításról tett említést.[5]

Amint fentebb már láttuk, a birtokjogi rendezés a 19. század végén és a 20. század elején elsőbbséget és előnyt adott az őslakos lakosság elitjének. Ez a hozzáállás azonban az 1930-as években, a rendezés felülvizsgálatának idején, megváltozott. A város felügyeletére kijelölt fő hivatalnok, T.H. Bird, 1938-ban arról biztosította az igazgatóságot, hogy *„Ami az egyes falvakban figyelembe veendő szokásjogot illeti, kijelentették, hogy a falvakban egyedül a Steel Company [TISCO]-nek van joga a khas [államkincstári területek] irtás és erdőterületeire.”* Azonban mégis volt egy olyan változás, amely a vállalat vezetőinek szempontjából aggodalomra adott okot: a tanyák tulajdonosait hátralékre hivatkozva nem lehetett volna kitenni.[6] Ezen a ponton találkozott az új, kisbirtokosi politikai nyelvet alkalmazó Swami Sahajanand és Dzsamsedpur története is.[7] Sahajanand ugyanis egy fejezetet szentelt

[4] TATA Steel Archive (TAS) Report on Investiagations with regard to Social Welfare Work at Jamshedpur. Summary of recommendations 27th March 1919

[5] TAS Brochures

[6] TAS GMC box no. 311 File no. 172 n.152–128. Ghandy levele Sri Krishna Sinha-nak, Bihar kormányának belügyminiszteréhez, 1938. február 15.

[7] 1929-ben alapította meg a Bihar Provincial Kisan Sabha. Ezzel ő let a legerősebb kisgazda mozgalom vezetője Indiában. A szervezet taglétszáma 1935-ben 80 000, 1928-ban 250 000 körül volt. Lásd Manish Thakur – Nabanipa Bhattacharjee: Swami Sahajanand Saraswati – A Contested Legacy, *www.kafila.org* 18 June 2012

a városnak The Peasants of Jamshedpur [Jharkhand ke Kisan] című alapmunkájában. Ebben egy hozzá 1939-ben eljuttatott panaszlevélre hivatkozva megadja azon falvak listáját, amelyek földbérleti díjjal tartoztak a TISCO-nak.[8] A bérleti díjak annak ellenére nőttek, hogy 1909-ben a gyarmati adminisztráció fix tételeket állapított meg. Eközben a kilakoltatások jogszerűtlen tartózkodás és hátralék címén folytak. Az infrastruktúrában semmilyen fejlesztés nem volt. A panaszosok szerint a legnagyobb kár mindamellett a mezőgazdasági termelés kapacitásában keletkezett, mivel a legelőkből téglagyárak lettek, s ez a falvak elhagyására kényszeríti a lakosokat (*Hauser* 1995: 189–192).

4. kép. Konvoj Szakcsi közelében (forrás: tatasteel100.com)

Dzsamsedpur térsége a 20. század első felében tehát egy olyan határvidék volt, amelyet a brit igazgatás erdőterületekre vonatkozó hegemónia igénye és fellépése mellett jelentős részben az acélgyártás folyamatát és a kapcsolódó terméklánccokat átfogó vállalat formált.

Földtulajdonjog mint az önszerveződés korláta?

A regionális szinten zajló változások közül Dzsamsedpur mindennapjait a bányák által biztosított nyersanyag, a Subarnarekha folyó, a törzsi lakosság kúlivá válása, a vasútvonalak által biztosított összeköttetések, valamint a TISCO vállalat földtulajdonosi szerepköre formálta. A földterület fölötti ellenőrzés a TISCO számára nem csak a tőkefelhalmozás egy tényezőjét jelentette. A TISCO birtokában volt azon területek jelentős része is, ahol Dzsamshedpur lakosai éltek. Így a bérleti díjakra, kilakoltatásra és területhasználatra vonatkozó döntések a vállalat dominancia iránti igényének részét képezték. Érdemes tehát felfigyelni arra, hogy a vállalat

[8] Ez a beszámoló a Bombay Sentinel című napilap 1939. július 7-i számában is megjelent. TAS IR box. no. 152 File L-89.

földbirtokos minősége jelentős mértékben befolyásolta a városi, immár nem az adivasi reprezentációhoz kötődő, politikai-kulturális önszerveződés lehetőségeit is.

1939 októberében Abdul Bari, aki 1936-ban lett a Tata Workers' Union szakszervezet elnöke, két olyan eset kapcsán tett panaszt, amelyben kisebb szakszervezetek tisztviselőit tették ki bérleményeikből részben hátralékra hivatkozva, részben pedig azért mert állítólag más bérlők arról panaszkodtak, hogy a szakszervezeti összejövetelek túl nagy zajjal és zsúfoltsággal jártak. Bari az esetek kapcsán nemkívánatos paradoxonként értékelte, hogy a szakszervezetek a vállalattól kell, hogy béreljenek minden helyiséget, mivel szinte minden ingatlan a TISCO tulajdonában van. A Bari és a városi adminisztráció közötti levelezés világossá teszi, hogy az egyik szakszervezeti vezető, N.C. Paul, valóban jelentős nehézségekkel kellett, hogy szembenézzen. Paul négy kis területet bérelt, amelyek összesen 300m^2-t tettek ki, s összesen egy kunyhót épített. 1936-ban és 1937-ben ezeket a területeket elzálogosította egy kereskedőnek, akinek a Golmuri piacon volt boltja. Azonban 1939 márciusában elbocsátották a Cable Company-től, ahol a helyi szakszervezet egyik tisztviselője volt, s ezután egyáltalán nem tudott törleszteni. A földügyekért felelős városi adminisztrátor akkor volt hajlandó felfüggeszteni a kilakoltatását, ha egy összegben visszafizeti a hátralékát. Az már nem derül ki a fennmaradt iratokból, hogy mi lett az ügy vége.[9] Egy másik esetben a várost a TISCO nevében adminisztráló hivatalnokok azért figyelmeztettek egy bizonyos B.N. Ghose-t, amiért az úgy adta bérbe bérleményét az egyik városban működő szakszervezetnek, hogy erről nem tájékoztatta a vállalatot, ráadásul ezzel ismét csak zavarta a szomszédokat.[10] Ezek az esetek azt mutatják, hogy a szakszervezetek már csak azért is függtek a vállalattól, mert tisztviselőik és minden munkás fizetőképessége, így lakhatásuk is, teljes mértékben attól függött, hogy van-e állásuk a város valamelyik üzemében. Másrészt, a földtulajdon jogok olyan erős lapot adtak a vállalat kezébe, amellyel tönkretehette a szakszervezetek infrastrukturális hátterét még akkor is, ha a városirányítási hivatalnokok mindig azt hagsúlyozták, hogy ők csak hátralék és rendszabályok megszegése miatt lakoltatnak ki vagy küldenek felszólítást.

A szakszervezet, vállalat és földtulajdonosi jogok összefüggése terén legalább ilyen figyelemereméltó az az elhúzódó konfliktus, amely Mango falu és az egyik legnagyobb jelentőségű szakszervezeti vezető, Maneck Homi között zajlott 1927-től. Az eseménysorról Sahajanand him már idézett munkája tudósít. A szerző Homi pozíciójáról azt állítja, hogy egyike volt azon földbirtokosoknak, akik nagyobb tudással bírtak, mint a helyi lakosság, s ezért könnyen kizsákmányolták a Ho és Bhumij törzsek tagjait és és másokat is. Sahajanand szövegének jelentős része a Homival szemben hozott bírósági határozatokon alapul. Ezek a bírói döntések felszólították a szakszervezeti vezetőt, hogy hagyjon fel az erőforrások jogtalan használatával, így például a fák engedély nélküli kivágásával és engedjen azokhoz hozzáférést a helyi lakosoknak, akiknek akkor már generációk óta joga volt az

[9] TAS IR box no. 152 file no. L-84.
[10] TAS IR box no. 152 file no. L-84.

erdőhasználathoz (*Hauser, W.* 1995. 193–194). Ez az incidens arra mutat rá, hogy a határvidéken belül a konfliktusok szereplői nem voltak magától értetődőek. Homi életének jelentős részét a TISCO-val való szembenállás tette ki, s ebből öt évet börtönben töltött. Ugyanakkor, Dzsamesedpur külterületén a földterület és az erdőterület jelentette erőforrások használata kapcsán szembekerült olyan helyiekkel, akiket a TISCO kúli munkásként potenciálisan kizsákmányolt. Ezt a konfliktust a vállalatvezetés politikai eszközként a Homi által vezetett független szakszervezet, és személyesen Homi hiteletelenítésére használta fel (*Hauser, W.* 1995. 191).

Nem csak a város külső területein és nem csak a szakszervezeti mozgalom vonatkozásában voltak földhasználattal kapcsolatos konfliktusok. 1939 júniusában néhány, a vállalat hivatalos álláspontja szerint koldusnak vagy fakírnak minősülő személy nem volt hajlandó elhagyni egy területet, ami a gyárterülethez közel, attól délre helyezkedett el. Ez a különös csoport egy banyan fa körül gyűlt össze és azt állították, hogy az egy dargah, vagyis imahely. Hiába próbálták az őrök elzavarni őket, a hívek héhány héten belül 35 kunyhót építettek a szentély közelében. A városi adminisztráció úgy döntött, hogy jogi eljárást kezdeményez magánterület illetéktelen megsértésének vádjával. A csajbaszai magisztrátus el is ítélte a fő vádlottat, Syed Akbar Shah-t és jelentős, 10 rúpiás büntetést rótt ki, amelynek meg nem fizetése esetén 14 nap fegyházbüntetést helyezett kilátásba. A vádlott tudatosan ez utóbbit választotta. A vállalatvezetés úgy határozott, hogy kettő kivételével az összes kunyhót le kell bonatni. Az elítéltek tulajdonához azonban nem nyúltak, amíg azok ki nem szabadultak a börtönből. A „fakírok" azonban ellenvádat terjesztettek elő a városi igazgatás vezetői és a körzet földügyekért felelős hivatalnoka Ellen. Syed Akbar Shah azt állította, hogy már évtizedek óta folytatott a helyszínen vallási tevékenységet, és amit tett az nem bűncselekmény. A panaszt a Puruliában működő körzeti hivatalnoknak címezték. A vállalat részéről J.J Ghandy azt válaszolta, hogy még szóbeli bizonyíték sincs arra, hogy a kérdéses fánál 1938 júniusa előtt is vallási helyszín volt. Hozzátette azt is, hogy elengedhetetlen, hogy a földmérők elkezdhessék a munkát a helyszínen, mivel a tervek szerint a területen üzletközpont épül. Bizonytalan, hogy mi lett az ügy kimenetele.[11] Az elhúzódó bírósági vita arra utal, hogy a vállalat sem feltétlen akarta kiélezni a helyzetet, s ezzel fokozni a vallási érzelmeket egy olyan évben, amikor a hindu-muszlim vizony már feszült volt. Ugyanerre utal az a mozzanat is, hogy Syed Akbar Shah kunyhóját nem bontották le. Figyelemre méltó Akbar Shah és követőinek lépése is, akik tudták, hogy hová és hogyan kell fellebezést benyújtani a gyarmati viszonyok között.

A regionális térbeli hálózatot megváltoztató tájátalakítás nyomán születő Dzsamsedpur földtulajdon viszonyai nem jutottak nyugvópontra a domináns nagyvállalat és vezetési struktúra megjelenésével. Önkormányzatiságról szó sem volt. A térhasználattal összefüggő konfliktusok az ipari viszonyok és a későgyarmati korszak vallási életének izgalmába csomagolva is folytatódtak.

[11] TAS GMC box no.312 file no.173

Dzsamsedpur névrajza a terület és a táj történetének több rétegét tartja a felszínen, és így a horizonátlis elkülönülés mútjába és dinamikájába is bepillantást enged. Az egyik réteg a TISCO előtti helyneveket jelenti. Az 1919-es névadó ceremónia előtt a település a Szakcsi nevet viselte. Itt épültek fel a vállalati elit házai, s itt alakult ki a legnagyobb presztízzsel rendelkező piactér is. A vasútállomás egykor Kalimati, ma Tatanagar, de Kalimati út és negyed ma is létezik. Szakcsitól keletre Golmuri falu helyén az 1920-as évek elején helyi bányákra települve önöntöde létesült. Egy északi falu, Sonari, a repülőtér helyszíne lett, míg az egykori északi, törzsi eredetű munkások és pásztorok által lakott külsőség Mango és a déli Parsudih ma belső területek. Egy másik, horizontálisan elkülönülő réteget az iparosítás jelenti, így létezhet Telco Colony, Burma Mines vagy TISCO Colony. Néhány helynév a történeti emlékeztre utal, ilyen Birsa Munda és Adityapur, amely Májurbándzs, a szomszédos kisállam utolsó uralkodójáról kapta a nevét. Mindazonáltal ma már mindez a 21. század eleji India helynév használati normáinak keretén belülre került: a hindu és muszlim területek elkülönülése, a lakóparkok zónás névadása, és a fogyasztásorintált fő közlekedési utak dominálnak.

Összegzés

A tanulmány első része rámutatott a gyarmati kormányzatiság azon tudástermelésre alapozó elemeire, amelyek Csotanagpur régiót ismeretlen határvidékből kiaknázott nyersanyag bázissá alakították a 20. század elején. Az egyes fajokat kommodifikáló erdészeti, valamint adó- és tulajdonjogi politika, a vasútépítés, a nagyarányú szénbányászat megindulása, és a területen élő törzsek minderre adott válaszainak eredői között az instabil élelmiszergazdálkodás, visszatérő éhínségek, a munkakeresés céljával meginduló vándorlás és az új őslakos, adivasi politikai ideológiák voltak a legmarkánsabbak. Azt is láttuk, hogy a TISCO vállalat által dominált Dzsamsedpur építésének folyamata járványok formájában megnyilvánuló, lokális humánökológiai válságot eredményezett. A vállalat vezetése földbirtokosként is illeszkedett a gyarmati kormányzáshoz. Az önálló politikai hangot megjelenítő szereplőkkel szemben a vállalati kormányzás logikája mentén élt föld és telektulajdonosi jogaival. Válaszul, a közösségek egy része a gyarmati jogrendszerhez fordult védelemért. Ezen folyamatoknak és történeteknek két tanulsága van. Egyrészt, a 19. század során, a gyarmati adminisztráció nézőpontjából határvidéknek számító területeken a szennyező anyagok keletkezésével járó ipari folyamatok, tájsebek és regionális léptékben jelentkező ökológiai összeomlás történetiségének kutatása során a gyarmati és vállalati kormányzatiságot, valamint a kettő közötti kapcsolatok változásait is vizsgálni kell. Másfelől, a kormányzati és/vagy magánvállalati eszközökkel életre hívott ipari termelés nyomán keletkező egyenlőtlenségek történetisége nem struktúrák és pozíciók összessége: a társadalomra, tájra vonatkozó, különböző csoportok által képzett tudás formálódása és az új elemek egymásba fonódása ugyanilyen fontos. Ezek együttese képezi az antropocén kor történetét.

A gyarmati határvidéki tér az antropocén korszaknak nem csak laboratóriuma, hanem az új korszak formálódásának színhelye is. Az ilyen területek vizsgálata azért releváns, mert a levont következtetések nyomán az antropocén és a kirekesztettség kapcsolatára vonatkozó kérdéseket fogalmazhatunk meg nem-gyarmati régiókra is.

Kiadatlan források

Mann, Harold: Report on Investiagations with regard to Social Welfare Work at Jamshedpur, Bombay, 1919.
Report on the Condition of the Lower Classes of Population in Bengal, Calcutta, 1888.
Tata Steel Archives (TAS)
Industrial Relation (IR)
General Manager's Correspondence (GMC)
Welfare

Irodalom

ANTAL A. (2018): Az antropocén és az ökológiai marxizmus. In. Korunk 1. pp. 49–57.
BALOGH R. (2019): A történettudomány válsága és haszna az antropocén témák tükrében: egyenlőtlenség, hatalom, világrendszer, ellenállás és deep history. Fordulat 25. pp. 269–275.
BALOGH R. (2018): Éhezés, élelmezés és modernitás a gyarmati Indiában, 1920–1950. Világtörténet 8. 4. pp.633–650.
BRADELY-BIRT, F. (1910): Chota Nagpur. A Little-known province of the Empire, Calcutta.
CHANDRA, U. (2013): Beyond subalternity: land, community and the state in contemporary Jharkhand. Contemporary South Asia 21. 1. pp. 52–61.
CHANDRA, U. (2016): Flaming fields and forest fires: Agrarian transformations and the making of Birsa Munda's rebellion. The Indian Economic and Social History Review 53. 1. pp. 69–98.
CHAUDHURI, B. B. (2009): Revaluation of Tradition in the Ideology of the Radical Adivasi Resistance in Colonial Eastern India, 1855–1932. Indian Historical Review 36. 2. pp. 273–305. és Indian Historical Review 37. 1. pp. 39–62.
DAMODARAN, V. (1995): Famine in a Forest Tract. Ecological Change and the Causes of the 1897 Famine in Chotanagpur. Environment and History 1. 2. pp. 129–158.
DAS GUPTA, S. (2009): Accessing nature: Agrarian change, forest laws and their impact on an adivasi economy in colonial India. Conservation and Society 7. 4. pp. 227–238.
DAS GUPTA, S. (2011): Adivasis and the Raj: Socio-economic Transition of the Hos, 1820–1932, Orient Blackswan, Delhi. 384 p.
DAS GUPTA, S. (2012): Colonial Rule and Agrarian Transition in Singhbhum. In: Das Gupta, S. – Basu, R. S.: Narratives from the Margins: Aspests of Adivasi History in India. Primus, Delhi. pp. 157–181.
DASGUPTA, S.: Adivasi studies: From a historian's perspective. History Compass 16. 10. e12486. pp. 1–11.
DASGUPTA, S. (2015): Beyond the Frames of Environmental History: Reading an adivasi movement in colonial India. NML Occasional Papers 51. Nehru Memorial Museum and Library, New Delhi. 39 p.
ELWIN, V. (1958): The Story of Tata Steel. Bombay. 117 p.
GOKHALE, B. K. (1928): Final Report of the Survey and Settlement Operations in the District of Manbhum 1918–1925. Superintendent Government Printing, Bihar and Orissa, Patna. 253 p. http://cslrepository.nvli.in/handle/123456789/1

GUHA, R. (1999): Savaging the Civilized. Verrier Elwin, His Tribals, and India. University of Chicago Press, Chicago és London. 398 p.
GUPTA, D. (2011): Moral Minefield. Has Tata Steel, one of India's oldest and most-admired corporates, diverged from the ethical path laid down by its founding fathers? Caravan, https://caravanmagazine.in/business/moral-minefield
HAINES, H. H. (1910): A Forest Flora of Chota Nagpur Including Gangpur and the Santal-Parganahs: a Description of All the Indigenous Trees, Shrubs and Climbers, the Principal Economic Herbs, and the Most Commonly Cultivated Trees and Shrubs, Superintendent of Government Printing, Calcutta. 634 p.
HAUSER, W. (1995): Swami Sahajanand and the Peasants of Jharkhand: A View from 1941. Manohar, Delhi. 369 p.
Imperial Gazetter of India, volume XXIII. 8. *https://dsal.uchicago.edu/reference/gazetteer/pager.html?objectid=DS405.1.I34_V23_014.gif*
MOHAPATRA, P. P. (1985): Coolies and Colliers: A Study of the Agrarian Context of Labour Migration from Chotanagpur, 1880–1920. Studies in History 1. pp. 247–303.
MOHAPATRA, P. P. (1991): Class Conflict and Agrarian Regimes in Chotanagpur, 1860–1950. The Indian Economic and Social History Review 28. pp.1–42.
MOORE, J. W. (2015): Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital, Verso, London. 316 p.
NOMURA, C. (2018): The House of Tata Meets the Second Industrial Revolution, Springer, Szingapúr. 287 p.
PANDEY, R. (2019): Mining and Anthropology in Indian Industrialism In. BEHERA, M. C.: Shifting Perspectives in Tribal Studies. From Anthropological Approach to Interdisciplinarity and Consilience, Springer, Szingapúr. pp. 273–290.
PATI, B. (2014): Beyond Geographical Boundaries: Chotanagpur and North-Western Orissa, 1850s – 1930s In. SINGH, L. – PATI, B. (eds.): Colonial and Contemporary Bihar and Jharkhand. Primus, Delhi. pp. 11–27.
PATI, B. (2016): The Rhythms of Change and Devastation: Colonial Capitalism and the World of the Socially Excluded in Orissa. Social Scientist, 44, 7/8, pp. 27–51.
PRASAD, A. (2011): Against Ecological Romaticism. Verrier Elwin and the Making of an Anti-Modern Tribal Identity. Three Essays, Delhi. 150 p.
REDCLIFT, M. R. (2006): Frontiers. Histories of Civil Society and Nature. MIT Press, Cambridge MA. 251 p.
RUSSELL, L. (2001): Colonial frontiers. Indigenous-European Encounters in Settler Societies. Manchester University Press, Manchester. 256 p.
SEN, A. K. (2011): Reconstructing an event: the Great Rebellion of 1857-8 and Singhbhum Indigenes In. RYCROFT J. D. – DASGUPTA S. (eds.): The Politics of Belonging in India, Routledge, Abingdon és New York. pp. 82–96.
SIMMONS, C. P. (1977): Vertical Integration and the Indian Steel Industry: The Colliery Establishment of the Tata Iron and Steel Company, 1907–56. Modern Asian Studies 11. pp. 127–148.
SINHA, A. – SINGH J. (2011): Jamshedpur: Planning an Ideal Steel City in India. Journal of Planning History, 10. 4. pp. 263–281.
TEMPLE, F. C. (1928): Jamshedpur. The Birth and First Twenty Years of an Industrial Town in India. Journal of the Town Planning Institute, 14. 12.
TETE, P. (1984): A missionary social worker in India: J.B. Hoffmann, the Chota Nagpur Tenancy Act and the Catholic Co-operatives, 1893–1928. Universita Gregoriana, Roma. 191 p.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

TELEPÜLÉSHELYEK ÉS TÁJHASZNÁLATI SÁVOK AZ ALSÓ-HERNÁD-VÖLGYBEN

FRISNYÁK SÁNDOR

A történeti földrajzi és tájökológiai vizsgálatok szerint a Hernád-völgy az Északnyugati-Kárpátok egyik energikus *telepítő- és regionális térszervező vonalaként* értékelhető.

A Hernád-völgy, mint hegységközi harántvölgy, mélyen behatol a Kárpáti-hegységkeretbe, térpályát biztosítva a makrorégiók kapcsolatainak: az emberek, gazdasági javak és kultúrák áramlásának.

A Kárpátok többi harántvölgyéhez hasonlóan, a Hernád-árok mint *közvetítő folyosó*, a középkorban fontos szerepet töltött be az interregionális és a nemzetközi kapcsolatokban, és a Kárpát-medence gazdasági egységgé szerveződésében.

(1) A Hernád folyó Szlovákiában, az Alacsony-Tátra keleti részén, a Király-hegy oldalán, 1943 m tengerszint feletti magasságban ered. Előbb kelet, majd dél felé folyva, hazánkban az Alföld északi peremövezetében, Ónod mellett ömlik a Sajóba. A 282 km hosszú folyó 42%-a (= 119 km), vízgyűjtő területének (= 5435 km^2) 18%-a (=1013 km^2) tartozik Magyarországhoz.

A magyarországi (Alsó-) Hernád-völgy 60 km hosszú és 4-6 km széles völgymedence. Önálló természetföldrajzi kistáj, amely a Csereháti-dombvidék és a Zempléni-hegység hegylábfelszíne (Abaúji-Hegyalja) között helyezkedik el.

A Hernád hazai szakasza tektonikusan preformált völgy, melynek kialakításában a fluviális felszínalakítás: *a pleisztocénban az eróziós völgybevágódás, a holocén időszakában a feltöltődés* volt meghatározó.[1] A völgyfejlődés eróziós szakaszában alakultak ki a teraszok, amelyeknek egy részét a későbbi lejtőfolyamatok elpusztítottak. A holocénban a meanderező folyó enyhe akkumulációs tevékenysége, a parteltolódás és a gyakori mederáthelyeződések tagolták a völgymedence felszínét. A Hernád oldalozó (laterális) eróziója és ezzel összefüggő part eltolódása kihatott a korábbi bevágódás révén kialakult magaspartok morfológiai fejlődésére is. A magaspartok a bal parton Felsőkéked és Zsujta, Gibárt és Gesztely, a jobb parton Hidasnémeti és Méra között alakultak ki, összesen 47 km hosszúságban. A lejtőcsuszamlásokkal tagolt magasparti lejtők szélessége átlagosan 300-500 m, Gibárt és Szentistvánbaksa közötti területsávban

[1] *Szabó József*: A geomorfológiai természetvédelem lehetőségei a Hernád-völgyben. In: Frisnyák S. – Gál A. szerk.: A magyarországi Hernád-völgy. Földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza–Szerencs, 2011. pp. 5–20.

600-800 m, relatív magasságuk átlagosan 30-50 m, Gibárt és Szentistvánbaksa között 100 m. Kiterjedésük 18-20 km^2.[2] A völgytalp ligetes erdőségei és gyepföldjei az állattenyésztés, a teraszfelszínek (a jobb parton Tornyosnémeti és Hidasnémeti, Méra és Csobád között, a bal parton Gönc és Gibárt között), az árvízmentes homokszigetek, a völgyoldalak és a hegylábfelszínek a megtelepedés és a szántóföldi gazdálkodás területei voltak.[3]

(2) A Hernád-völgy első lakói a *felső paleolitikumban*, Kr. e. 25-20.000 év körül jelentek meg. A Hernád-völgy a felső paleolitikumban *elsődleges migrációs zónaként* értelmezhető, ahol rénszarvascsordák vonultak a Kárpát-régió és északi előterének kiterjedt tundrái és a Kárpát-medence tajgás és tajgás-sztyepp vegetációja között. Az erdős *zöld folyosó* kedvező életfeltételeket biztosított a zsákmányoló életformát folytató és alárendelten kőszerszámok készítésével foglalkozó embercsoportok számára.[4] A Hidasnémeti és tágabb környezetében élt emberek a halász, vadász és gyűjtögető tevékenységükkel még nem avatkoztak bele a természeti folyamatok fejlődésébe, nem okoztak maradandó változást a természeti környezetben.

A neolitikumban (Kr. e. 6000–4400) a Novajidrányban és környékén megtelepült emberek az élelemgyűjtésről a termelő gazdálkodásra tértek át, kialakították életterüket, földet műveltek és állatokat tenyésztettek.[5] A termelő gazdálkodást folytató őstársadalmak tájformáló-környezetátalakító tényezővé váltak, telephelyük mellett kis kiterjedésű *kultúrtáj-szigeteket* hoztak létre és aktív alkalmazkodással racionális táj- és természeti erőforrás használatra törekedtek. Telephelyüket a völgyi telepítővonalon, a folyóvízi ártér peremén, a teraszfelszíneken, a folyóvölgyet határoló hegy- (domb-) láblejtőkön és a magaspartok felső peremén (a hegylábfelszínen) alakították ki, hasznosítva az ártér és az ármentes tájelemek természeti erőforrásait. A völgyi telepítő vonalakon kívül a folyó mellékágaival (Kis-Hernád, Nagy-ág, Bársonyos) és holt medreivel tagolt vizenyős-lápfoltos ártéri síkság ármentes homokszigeteit is hasznosították, kezdetben a pásztorok átmeneti telephelyként, majd az állattartó-földművelő népek állandó telephelye és gazdálkodási területeként.

---

[2] *Szabó J.* id. mű.

[3] *Szabó J.* id. mű, *Csüllög Gábor – Frisnyák Sándor – Tamás László*: Történeti tájtípusok a Kárpát-medencében a 11–16. században. In: Kocsis K. főszerk.: Magyarország Nemzeti Atlasza – Természeti környezet. MTA Csillagászati és Földtudományi Központ Földrajztudományi Intézet. Budapest, 2018. pp. 112–113, 116.

[4] *Sümegi Pál – Kertész Róbert*: A Kárpát-medence őskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorban? Jászkunság, 1998. 44- 3–4. pp. 144–157.; *Kertész Róbert – Sümegi Pál*: Az Északi-középhegység negyedidőszak végi őstörténete. Ember és környezet kapcsolata 30 000 és 5000 BP évek között a szubkárpáti régióban. Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XXIII., 1999. pp. 66–91., *Simán Katalin*: Jelentés a Hidasnémeti-Borházdűlő felsőpaleoltikus telep ásatásáról. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei 24. Miskolc, 1986. pp. 2–4.

[5] *Csengeri Piroska*: Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája legkorábbi időszakának települése a Hernád-völgyben. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLII. Miskolc, 2003. pp. 41–67.

A neolitikumot követő régészeti és történelmi korok népei a telephely választásánál és a területhasználat térbeli rendjének formálásában az előző korok gyakorlatát, az ősi telepítővonalat követték, így helyenként a kultúrák egymásra rétegződése is megállapítható. A Hernád-völgy korai benépesülése a kedvező ökológiai tényezők mellett az eszköz- és szerszámkészítéshez szükséges nyersanyagok (obszidián, kova, limnokvarcit stb.) közeli lelőhelyeinek (Zempléni-hegység) és a területen áthaladó őskori kereskedelmi útnak is tulajdonítható.

A régészeti leletek idő- és térbeli allokációja alapján kimondható, hogy a Hernád-völgy a neolitikumtól a magyar honfoglalásig *részlegesen* (többnyire izolált *kis életkamrákban* koncentrálódóan) és *időszakosan lakott* területként épült be a Kárpát-medence őstörténetébe. A honfoglalás előtti idők apró kultúrtáj kezdeményei a klímaváltozás, a 750-től a kb. 850-900-ig terjedő száraz klímaperiódus idején, megsemmisültek, a szántóföldek és kertek visszatermészetesedtek.

Az antropogén és a természeti-antropogén folyamatok hatását a 9–10. század fordulóján egyrészt az erdők csökkenése, másrészt az agrogén felszínek – még nem jelentős – eróziós pusztulása jellemezte.[6]

(3) A Hernád-völgy természeti erőforrás-kínálata megfelelt a honfoglaló magyarság környezetigényének, a nagyállattartó és földművelő életforma agroökológiai feltételeinek. A magyarság szállásterülete a Hernád-völgyében Kassáig, a Tarca mentén Sóvár térségéig, a tölgy- és bükkerdő határáig terjedt. *A telephelyek és a kultúrtáj magterületek az ősi telepítővonalon alakultak ki és a mellékvölgyekben terjedtek tovább a völgytalpat határoló tájrészeken.* Az Alsó-Hernád-völgy mai településeinek mintegy 90%-a az Árpád-kori településhálózat alaprétegéhez tartozik. A helyválasztás az életföldrajzi feltételek figyelembe vételével történt. Helyváltoztatásra – a természeti és antropogén-ökológiai változások (pl. az árvízszint emelkedése) miatt – csak néhány, az amfibikus ártér szigetein vagy a folyóparti homokhátakon épült település kényszerült. A települések erdei irtványföldeken talajváltó földművelést folytattak, majd az Árpád-kor végétől (lassú folyamatként) áttértek a két- és háromnyomásos rendszerre.[7]

A középkorban a településhatár szerkezetét továbbra is a vizes földek és az erdőségek strukturálták. A Hernád-árok ártéri gyepföldjei, a lápok, mocsarak és a kiterjedt nádasok, a folyó menti fűz és nyár ligeterdők, kissé távolabb a szil, kőris és tölgyerdők *a differenciált ártéri gazdálkodás*, elsősorban a *legeltető állattenyésztés* területeiként épültek be a települések ágazati és területhasználati szerkezetébe. Az ártérperemi telepítővonal települései a teraszfelszíneken, a Hernád-völgyet határoló hegylábfelszínek lejtőövezetében és magasabb részein *szántóföldi gazdálkodást* folytattak. A Csereháti-dombvidék peremövezetében és a Zempléni-hegység előterében kialakult hegylábfelszínen a szántóföldeket a cseres tölgyes és lösztölgyes erdőmaradványok határolták. A lejtőövezet kedvező

[6] *Frisnyák Sándor*: A Hernád-völgy történeti földrajza. Földrajzi Értesítő, 2007. 56. 1–2. pp. 51–68.
[7] *Somogyi Sándor*: A magyar honfoglalás földrajzi környezete. Magyar Tudomány, 1988. 95. 11. pp. 863–869.

kitettségű részein, a szántók feletti lejtőszakaszon *szőlő- és gyümölcstermesztést* folytattak. A felsorolt munkaföldrajzi területi egységeket a települések központjától számítva, többnyire 5,5 km-es távolságon belül tudták megközelíteni.

A kedvező helyi és helyzeti (= földrajzi) energiával rendelkező térpontokon, a mellékvölgyek bejáratánál *termékcsere-* és *kézművesközpontok* (Gönc, Forró, Szikszó) és *védelmi centrumok* alakultak ki (pl. a bronzkorban a Hernádbüd feletti Várdomb települése,[8] a kora Árpád-korban Abaújvár[9]). A Hernád-völgyi piacközpontok a lokális és mikroregionális termékcsere mellett a távolsági kereskedelemben is aktív szerepet vállaltak.

A magasparti lejtősávban a földcsuszamlások miatt a tájhasználat alacsonyabb hatékonysággal történt. A magasparti lejtőövezet területhasználata mozaikos jellegű: a kedvező lejtőszakaszokon kisebb szőlős- és veteményeskertek, gyümölcsösök, a tömegmozgás-folyamat által erősebben tagoltabb tájrészeken legelőföldek, erdős és bozótos területek voltak.

A Hernád-völgy peremén kialakult két településsor művelt földjei a településközi térben a középkorban még nem kapcsolódtak össze. Az egyes *művelési ágak* (termesztő felületek) az előbbiekben modellszerűen vázolt rendszerben, *magassági szintek szerint, a folyóval párhuzamos sávokban helyeződtek el.* A 17–18. század fordulóját jellemző település- és népességpusztulást követően a gazdasági reorganizáció eredményeként a *települések művelt földjei* a településközi erdők irtásával tovább növekedtek, fokozatosan *összekapcsolódtak* és a Hernád-árok rét- és legelőföldjeivel párhuzamos *termelősávokat alkottak (1. ábra)*. Az Árpád-kori alapszerkezetre épülő tradicionális gazdálkodás, a tájpotenciál természeti elemeinek racionális használata a 19. század közepétől kezdődően átalakult. A makrogazdasági folyamatok (a gabonakonjunktúra) hatására *a szántóművelés behatolt az ártérövezetbe.* A szántóföldek ártéri térfoglalását nem előzték meg folyószabályozási és ármentesítési munkálatok. A filoxéra által megsemmisült szőlőtermesztő helyeket is többnyire szántóparcellák váltották fel, így a Hernád-völgy szántóterülete 1865-től 1895-ig 44,7%-ról 71,5%-ra növekedett.[10]

A Hernád-völgy geomorfológiai és gazdasági határai nem esnek egybe. A történeti földrajzi megközelítés szerint a gazdálkodási tér külső pereme tekinthető a gazdaságföldrajzi mikrorégió határának. Az Alsó-Hernád-völgy és az északról hozzá kapcsolódó Kassai-medence a történelmi Abaúj-Torna vármegye *regionális szerkezetformáló tengelyét (gazdasági erővonalát)* képezte. A tájhasználat 19. században meginduló és a 20. században folytatódó átalakítása, termelési

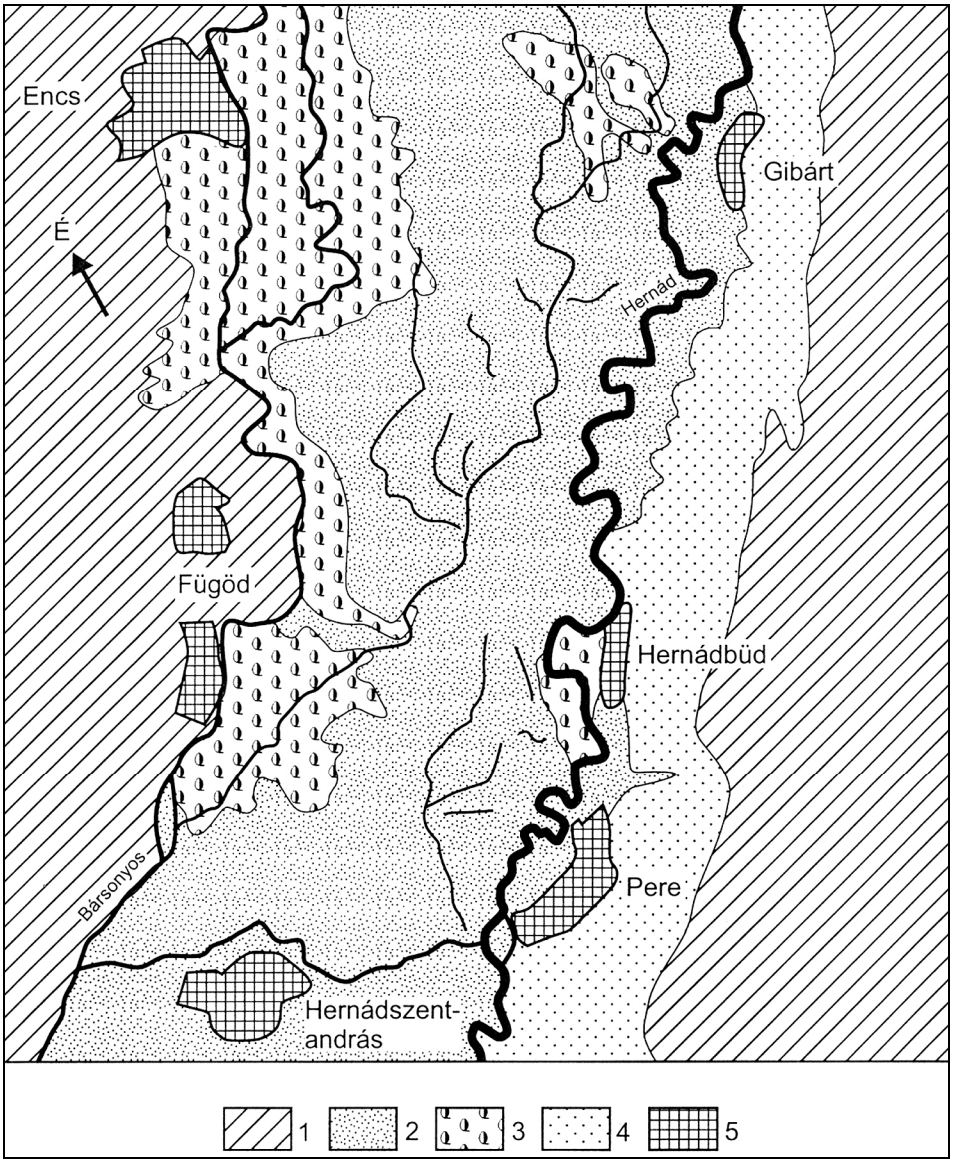
---

[8] *P. Fischl Klára – Pusztai Tamás*: Hernádbüd-Várdomb bronzkori települése, In: Kércsi T. szerk.: Abaúji múlt. Abaúji Honismereti és Helytörténeti Egyesület. Encs, 2013. pp. 9–13.

[9] *Wolf Mária*: Abaújvár. Száz magyar falu könyvesháza. Budapest, 2001. 183 p.

[10] *Frisnyák* id. mű; *Frisnyák Sándor*: A Hernád-völgy környezettörténeti vázlata (16–20. század). In: *Kázmér M.* szerk.: Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében. Hantken. Budapest, 2009. pp. 109-123.; *Dobány Zoltán*: Adattár a Hernád-völgy történeti földrajzához (18–20. század). In: *Frisnyák S. – Gál A.* szerk.: Peja Győző emlékkönyv. Nyíregyháza-Szerencs, 2007. pp. 267–388.

szerkezetváltása, továbbá a mikrorégió északi részének termék- és munkaerő piacának elvesztése (1920) miatt az Alsó-Hernád-völgy a centrumtérséget jelentő borsodi iparvidék szomszédságában periféria helyzetbe került.

1. ábra. A Hernád-árok középső szakaszának földhasznosítása az 1780-as években. Jelmagyarázat: 1 = szántó, 2 = gyep, a folyók és holtágak mellett kisebb erdőmaradványokkal, 3 = erdő, 4 = suvadásos magasparti sáv, kisebb erdőfoltokkal, bozótokkal, a települések mellett kertekkel és szőlővel, 5 = belterület (Forrás: saját szerk., 2009)

A KŐKOR ACÉLJA, AZ OBSZIDIÁN

GÖŐZ LAJOS

Az ember és a társadalom egy meghatározott természeti környezetben élve, kiszolgáltatott helyzetben van, ezért a társadalomban élő ember létrehozza magának a megfelelő körülményeket. Nem készen találja a szükséges környezeti feltételeket, hanem azokat neki magának kell kialakítani.

Az őskőkorszakban az embert a halálfélelem és az éhségtől való félelem szorongatta. A döntő fordulat abban áll, hogy már nem élősdi módra fogyasztja a természet ajándékait, hanem a nyugtalan vándorló, zsákmányszerzésen alapuló életétől teljesen eltérő életformát alakít ki. Az újkőkorban kialakul a földművelő életforma. (A busmanok még ma is a kőkorhoz hasonlóan élnek az élelem szerzésekor.)

Ebben tulajdonképpen egyedülálló az ember, ha összehasonlítjuk az állatvilággal. Szokták mondani azt is, hogy az ember szerszámkészítő, pontosabban az embert „szerszámkészítő állat"-nak is nevezik. Osváth Ernő író, szerkesztő megfogalmazásában, „Az ember kísérletező állat." A lényegét tisztáznunk kell ennek a megállapításnak. A szerszám és az eszköz közötti különbséget kell a helyére tenni. Eszköznek nevezzük azt a szerszámmal összehasonlítva, amit készen találva használunk fel valamilyen célra. Egy kő, ami alkalmas támadásra, védekezésre, önmagában még csak egy eszköz. Ha egy másik kővel élesre pattintgatjuk a peremét, hogy még alkalmasabb legyen valamilyen célra, akkor minősül szerszámnak.

A csimpánzok arra is képesek például, hogy elérjenek egy magasan lévő banánt, hogy két botot összedugnak, de ezzel már szerszámkészítésnek tekinthetjük-e a csimpánzoknak ezt a tevékenységét. A csimpánzok gondolkodási képességét nem lehet összehasonlítani az ember tudatos tevékenységével.

Vegyük például a méhek gyűjtőmunkáját; jól ismerjük ma már a jelzéseiket, amelyekkel megmagyarázzák a társaiknak, hogy milyen irányban, milyen távolságra kell a virágporlegelőt elérni. Hihetetlenül pontosak ezek az információk, amit kifejeznek bizonyos tánc segítségével például, a méz-lelőhely irányát, távolságát meghatározva.

Bármennyire is csodáljuk ezeket a jelrendszereket, a mi jelrendszerünk sokkal magasabb rendű. A tudatosság, a cél szerint való előre elgondolás rendkívül fontos és jelentős tulajdonsága az embernek. Sajnos azt is meg kell mondanunk, hogy ma már a városi ember környezetében sokkal több a mesterséges, mint a természetes. Nem alkalmazkodunk a természethez, hanem – a törvényeinek ismerete ellenére – kihasználjuk azt. Rengeteg bajt is okozunk, ha a természet törvényeinek nem megfelelő alkalmazásával alakítjuk ki az életünket.

A Neander-völgyi ősember első nyomait, leleteit, maradványait 1856-ban Németországban, a Düsseldorf közelében lévő folyóvölgyben találták meg, majd későbbi rokonságait egész Európában, így Magyarországon is fellelhetjük.

Az emberfélék csoportja Afrikából mintegy 1 millió éve vándorolt ki. Régen ősembernek szokták nevezni, a mai ember, a homo sapiens közvetlen ősének gondolták. Azonban a kutatások megállapították, hogy az utolsó eljegesedési korszakban élő, Európában és Közel-Keleten is élő Neander-völgyiek egy időben, részben egy területen éltek az anatómiailag modell homo sapienssel. Ugyanakkor ezektől lényegesen eltértek. A Neander-völgyi ember kialakulása körülbelül 400 000 évvel ezelőtt kezdődött, mintegy 80 000-100 000 éve jelent meg a késői alakja. Az úgynevezett klasszikus Neander-völgyi ember 30 000-35 000 évvel ezelőtt kihalt.

Az 1848-ban megtalált, Gibraltárban feltárt leletek voltak tulajdonképpen az első Neander-völgyiek. A Kárpát-medencében később megtalálták azokat a leleteket, amelyek szintén ehhez az embercsoporthoz tartoztak.

A Kárpát-medencében i.e. 70 000 év körül kezdődött a Neander-völgyi emberek korszaka. Az éghajlat lassanként egyre hűvösebbé vált, néha voltak még enyhébb időszakok, de inkább a tundra éghajlathoz szokott növények és állatok voltak a jellemzők.

A hosszú évezredek alatt rengeteg tapasztalatot gyűjtött az ősember, és ez abban is megnyilvánult, hogy a gyűjtögetés időszakából áttért a vadászatra is. Tehát a kezdeti időszakban, amikor mindent megettek, ami ehető volt, hogy fenn tudjanak maradni, később, a második lépés már a húsevésnek a lehetőségét keresték, és nem csak elhullott állatokat evett az ember, de kitapasztalta, hogy a barlangokban lévő, téli álmot alvó medvéket milyen könnyű megölni. A Kárpát-medence ebből a szempontból rendkívül kedvező életkörülményeket jelentett. A Mátra alján, Jobbágyinál egy egész eltemetett mamutcsordát találtak. Milyen nagy feladatot jelentett 4-5 méteres agyarú több méter magasságú mamut elejtése. A kőkori lakóhelyek konyhahulladékában sok mamut csontot találunk pl. a tatai kőkori telepen.

Különböző vidékeken más és más állat vált az élelemszerzés alapjává: a hegyvidéken a medvék, a mamutborjúk, esetleg orrszarvúk, néhol a kőszáli kecske a támadó, aktív vadászatra tértek át. Ez a következő lépcső jelentős volt különösen a medvevadászattal összefüggésben. Emellett a felhasznált különböző kőzetanyagok, elsősorban a Zempléni-hegység területén a kiváló fegyverkészítő és nyílhegy és dárdahegy kialakítására alkalmas obszidián és tűzkő lelőhelyek révén fontos szerepet kapott. Itt kerültek elő az első hiteles ősemberi őskorbeli szerszámok is Magyarországon (itt gondolunk az Istállókői-barlangi leletekre). Hatalmas munka volt mindennek a feltárása. Az itt talált eszközök közül az egyik legfeltűnőbbek és legjelentősebbek voltak az 1891-ben Miskolcon, Rákóczi utcában folyó építkezésnél talált különleges szerszámok illetve eszközök. A mandulához vagy babérlevél alakhoz hasonló pattintott lándzsahegyek kerültek elő. Gyönyörűen megmunkált és szépen kidolgozott, finom pattintással készült eszközökről van szó. Találtak ott hatalmas lándzsákat is, de a feltűnést ezek a nagyon finoman kimunkált eszközök jelentették. Ebben nagy segítséget jelentett Hermann Ottó egyénisége és kutatási tevékenysége, amely elindította ezt az egész „kultúrafeltárást" az északkelet-magyarországi területen. Az itt talált lándzsahegyek olyan tökéletesek voltak, hogy először nem is hitték el, hogy azt még az ősember készítette. Ez egy érdekes fejezete a magyar régészetnek.

Még egy fogalmat meg kell említenünk. Hogy meggyanúsítást kivédjük, mert arról volt szó, hogy ezeket az anyagokat esetleg másolták (vagyis, hogy későbbi korból származik). Legjobb bizonyíték ez ellen az úgynevezett „patina", ami ezeken az eszközökön fellelhetők. Ez egy nagyon vékony bevonat. Az ősember kezéről zsírsav tapadt a szerszám hegyére, és ez egy kémiai átalakulást alakított ki, és ezek még 20-30 000 éven át is tökéletesen megmaradtak. Ez tulajdonképpen a kvarcporfírnak egy fajtája, és az itteni fellelt eszközök eltérnek bizonyos mértékben (kémiailag) a nemzetközi kongresszusokon is elfogadott és ismert eszközök patinájától. Ez is egy érdekes jelenség, ami meghatározta ebben a térségben fellelhető és elkészített különböző fegyvereknek a korát és anyagát.

A fellelhető kőzetekből használhatósága, fizikai tulajdonságai alapján főszerepet kapott az obszidián így az egész korszak kultúrtörténetében. Kezdetben természetesen vaskosabbak voltak ezek az obszidiánból pattintott dárdahegyek. Később egyre karcsúbbak, finomabbak és igen veszélyes fegyverré alakította ki az ősember.

Az obszidiánt jellemezve úgyis szokták meghatározni, hogy az tulajdonképpen nem is ásvány, hanem kovasavban gazdag, gyakran kristály-zárványokat tartalmazó vulkáni üveg. Közel 65-72%-os víztartalommal. A színe igen változatos, vékony csiszolat alatt érdekes megvizsgálni az obszidiánt. Rengeteg apró kristályt lehet felismerni. Ezek az úgynevezett kristallitok. Ezek főleg Mexikóból, USA-ból és különösen az örményországi Szevan-tó környékéről ismertek. Érdekes a fényre való hatása, mert selymes, vándorló csillogást láthatunk.

Az obszidián a világ minden részén megtalálható, de igen gazdag a Lipári-szigetek, Izland és a Kaukázus, valamint Magyarország is obszidián lelőhelyekben. Régebben érdekes megfogalmazása volt az obszidiánnak: a kőkorszak acélja. Furcsa megközelítés, de van benne igazság, mivel igen éles törésű, és igen sok olyan eszközt készítettek belőle, amelyek általános gyakorlatban már a vaskorszakra jellemzők.

A mexikói indiánok amuletteket és úgynevezett apacs-könnyekből álló ékszereket is gyártottak. Ezek az apacs-könnyek gömbölyded alakú kőzetüvegek. Csepp-alakjuk révén nyerték el az „apacs-könnyek" nevet. Gyógyító kőnek is hívták, harmonikussá teszi az embert, stressz által előidézett különböző betegségeket meggyógyítja (gyomorfekélyt és egyéb betegségeket).

Az ékszer-feldolgozóipar szereti az obszidiánt, különösen a tökéletesen átlátszó anyagokat. Ezt briliánscsiszolással alakítják. A kereskedelmi forgalomban lévő hópehely-obszidián fehér foltjai tulajdonképpen nagyon finom kristobalidt foltok, különböző zárványok is előfordulnak. Folyékony szénsavval vagy gázokkal teli üregeket is képezhetnek.

Érdekes és bonyolult folyamat megy végbe, amikor a kiömlő láva a felszínre kerül, és megszilárdul. A kiömlő láva olvadék magma hőmérsékletére a belőle kivált ásványok olvadási hőmérséklete alapján tudunk következtetni. Ez természetesen meg kell, hogy haladja az 1000 ºC-ot. A földkéregben megrekedt a

felszínre kiömlött magma megszilárdulása a környezet hűtő hatása miatt rögtön megindul, ha a hőmérséklet a kőzetalkotó ásványok olvadáspontja alá csökken. A kőzetképződés tulajdonképpen az olvadékból képződő kristályosodás, amelynek során a kőzetalkotó ásványok az olvadék kémiai összetételétől függően az olvadáspontjuk fordított sorrendjében válnak ki. A lehűlés sebessége befolyásolja az így képződő kristályok nagyságát. Néha ez a lehűlés annyira gyors, hogy nincs ideje kikristályosodni és üveg lesz belőle. Ekkor a láva a gyors hűlés miatt szinte mozgás közben szilárdul meg. A tisztán üveg állapotba lehűlt és megszilárdult kőzet tulajdonképpen az obszidián.

A kőszerszámok bizonyítják, az akkor élt ember tárgyi műveltségét is, és azt is, hogy milyen formában voltak kapcsolatban a környezetükkel. Megtalálták a kőszerszámok hasonmását is, olyanokat, amelyek egymástól több száz kilométerre kerültek elő, és mégis tökéletesen illenek azokhoz a kőszerszámokhoz, amire a Kárpát-medencében hasítottak, pattintottak ki.

Mint említettük, több ezer évvel ezelőtt élt kőkorszaki ember számára a Kárpát-medence, és különösen a Tokaji-hegység belső vulkáni koszorúja a Kárpátokon belül kialakult kedvező éghajlati viszonyok hamar letelepedésre késztették a kőkorszaki embert. Az utolsó jégkorszakot követő időszaktól számolhatjuk azt a tevékenységet, amit a kőkorszaki ember a Kárpát-medencében kialakított. Nem csak a Zempléni-, Bükk-hegységi leletek, hanem távolabb, nyugatra eső rész is (akár a Balaton mellékét vagy a Tétényi-fennsíkot vesszük alapul), ahol az ásatások sok ezer, olyan mondhatjuk „tanyát" tártak fel ebből a korból, amiből az akkori életviszonyokat lehet rekonstruálni.

A lakóteknőknek nevezhető kezdetleges házakban közel 50 féle kő eszközfajtát találtak és tártak fel. Ezek az ökölnyi kalcitból álló kavicsokon kívül néha nagyobb – az állatbőr kidolgozásánál használt – éles szerszámokká finomultak. Mondhatjuk azt is, hogy talán tapasztalatok alapján jobban ismerték ezeket a kőzeteket, ásványokat, mint a mai geológusok. A kalcitot, kovát, radiolálitokat és az obszidiánokat olyan szeletekre tudták hasítani, mintha egy narancsot hasítanánk el egyes szegmensekre. Élessé tudták formálni, sőt még fúrót is tudtak készíteni a különböző bőrök átlyukasztásához.

Rengeteg apró kőszilánk maradt a feldolgozóhelyeken. A Nyíregyházi Főiskola képviseletében a Földtani Intézettel, annak akkori vezetőjével Fülöp József akadémikussal ilyen kőkorszaki tábor feltárásában vettem részt. Így kerültek a mi hallgatóink is Európa egyik legnagyobb tűzkő bányájának a Sümeg melletti Mogyorós-domb feltáró munkájába. A mi hallgatóink találtak szépen cizellált gímszarvasagancs bányászati szerszámot is. Berlinben határoztattam meg a korát. A készítés idejére 6 ezer évet mutatott ki a radiokarbon vizsgálat.

Az ember rá volt utalva arra, hogy az élelem megszerzéséhez a nagyon gazdag élővilággal való szimbiózisban éljen, élelemszerzés céljából fegyvereket készítsen, a feldolgozáshoz pedig kőeszközök is kellettek. Így kialakult egy magas szintű kultúra. Nem csak az élelem átalakítása (gabonaőrlés vagy egyéb vonatkozásban),

hanem a vadászat nagyobb testű állatok ellen való védekezés, vagy egyéb, más népcsoportokkal kialakult esetleg harci állapot is megkívánta, hogy védelmi eszközöket készítsen. Ebben is rendkívül nagy szerepet játszott, ez az üvegszerű kőzet az obszidián, ami egy rómairól, Obsziuszról kapta a nevét.

Mint említettük az obszidián nagyon magas szilícium (SiO_2) tartalmú vulkáni kőzet, vízben nagyon szegény, láva felszíni, gyors lehűlése eredményezi az üveges szerkezetet. (Ritkán, bázisosabb lávából is keletkezhet pl. Haiti-szigetén.) Ha a láva jelentős víztartalmú, az üvegszerű anyag gyöngystruktúrát mutat. Ez a perlit érdekes abból a szempontból is, hogy éppen a Zempléni-hegységben világviszonylatban is páratlan gazdagságú készületünk van perlitből. A jelenlegi bányászati igények mellett 100 évre elegendő perlit áll rendelkezésünkre, a termelés legnagyobb hányadát exportáljuk.

Az obszidiánok színváltozata nagyon gazdag. Van vörös, fekete, fehér, foltos változata, és van olyan, hogy szilánkos, és teljesen áttetsző illetve üvegszerűen átlátszó. A keménysége 5,5-7. Karcos törésű, mikroszkóposan észlelhető törésmutatója 1,6 maximálisan. Sok helyen krisztalitot, kezdődő kristályosodást is lehet észlelni. Kőzetüvegnek is nevezzük.

A földtörténet során az obszidián képződésére, kialakulására a Hegyalján – pl. Tolcsva és Erdőbénye között, a Tér-hegyen, a tokaji Nagy-hegyen, az abaújszántói Sátor-hegyen, Olaszliszkán, a bodrogszerdahelyi Akasztó-dombon, Szalánc, Mád és Tállya környékén – voltak kiváló geológiai adottságok.

A láva típusától függően nálunk is rendkívül változatosan jelenik meg. A savanyú lávák sűrű, a viszkózus anyaga lassan folyik, meredek vulkáni hegyoldalakat épít. (Előfordul Észak-Amerikában egy 800 méter hosszú és 75 méter magas vulkáni üvegből álló, hatalmas sziklafal. Ezt már az indiánok is használták. Amerikában – főleg Mexikóban – találtak 9. századi állatalakos, gyönyörűen kimunkált szobrászati munkákat, kizárólag obszidiánból.

A lándzsahegyek obszidián pengéje veszedelmes fegyver volt, Pápua Új-Guinea melletti szigeteken még a mai napig is fellelhető. A mezőgazdasági munkában is fel tudták használni. Készítettek sarlókat fa nyéllel, és erre húztak igen erős, hegyes vésőpengéket, a sarlónak az élét is kialakították.

A különlegesen megmunkált, és hihetetlenül éles kova tőrök mellett az obszidián tőrök is veszedelmes fegyverek voltak. Földművelési célból ásókat, botokat, szaruheggyel és kősúllyal ellátott szerszámokat is készítettek. Természetesen a szerszámok élesítésére fenőköveket kellett használni, amit nyakba akasztva fonállal, a nyakukban viseltek. Ebben szintén nagy szerepet játszott az obszidián is.

A Kárpát-medencei kőkultúra magas színvonalú volta például a gondosan csiszolt új kőkori kőbalták mai napig is meglepetést okoztak a kutatók számára. Fényesre csiszoltak, és keményebbek az átlagosnál, hiszen van 7-es keménységű is, ez a Mohs skálán, azonos a kvarccal. (Az egész ásványvilágban a legkeményebb az a gyémánt, ami 10-es osztályzatú.)

Hála Istennek, a nagy háborúk korszaka, ahol 10-20 millió ember halt meg, már elmúlt az emberiség történetéből. Az ember mindig érdeklődött a régi korok iránt, így most már olyan területek kerültek érdeklődésének körébe, ami ezt a több százezer évvel ezelőtti körülményt és korszakot idéz fel.

Elsőként Angliában alakult ki a társadalomnak egy olyan e korok iránt érdeklődő rétege, akik a sok tízezer éves kultúrákat igyekeznek újra életre kelteni, átélni, köveket pattintanak, és alakítanak. Próbálják utánozni azokat a zseniálisan szép eszközöket, amelyeket e korban alakított ki az ember. Nemes szabadidő töltésnek, hobbinak is nevezhetjük ezeket a táborokat.

Ebbe az érdeklődési körbe rendkívül tanulságos és nagyon hasznosnak ítélhető kezdeményezés, ami nálunk is kialakult a Magyar Nemzeti Múzeum szervezésében. Pontosabban ez pl. *„A kőkorszaki Európa ipari központja”* néven a Sárospataki Rákóczi Múzeum kiállításában jutott kifejezésre. Rendkívül dicsérendő ez. Sokszor a minerológiával foglalkozó emberek sem ismerik és ismerték ezeket a kezdeményezéseket. Nemzetközi együttműködés alakult ki, és ebből (Ausztráliától Észak-Amerikáig) fellelhető, érdeklődő csoportok, klubok születtek, amelyek konferenciákat is szerveznek). Nem véletlenül, hogy Sárospatak az a helyszín, ahol egy ilyen konferencia is megszületett.

Az emberi kultúra sok ezer éves történetének feltárása rendkívül tanulságos az ember számára, és dicsérendő ennek az összekötése egy-egy kőzetanyaggal, mint a különlegesen érdekes és kiváló anyagnak, az obszidiánnak a felhasználása, ami szinte az egész világra kiterjed. Az obszidián lelőhelyeknek tehát a Tokaji-hegység, Tokaj-Hegyalja, a zempléni táj gazdagsága és szépsége kiváló helyszínt teremt ilyen nemzetközi konferenciák és tudományos tapasztalatok cseréjének helyszínéül.

Ki kell emelnünk ebben a témában Encsi György nevét, aki Tállyán megpróbálta azt a technológiát is kialakítani, amit az ősember a Tokaj-hegyaljai obszidiánból és rokon kőzeteiből. A neolit kori eszközökből zseniális készítési technikát is kialakított. Próbálta utánozni a sok ezer éves technológiát. A terület gazdaságságára jellemzésképpen talán megemlíthetnénk például a Magyar Minerofil Társaság alapító tagjának, Pálinkás Lászlónak egy könyvben tett előszavát, illetve élményét, amiben leírja azt a történetét hogy, amikor a Zempléni-hegységben gyűjteni kezdett. *„Az első leletnél alig hittem a szememnek: egymás mellett négy-öt darab férfi ökölnyi obszidián hevert. Röpke fél óra alatt, magam nyakig összesározva, 35 kg szép, fekete csíkos és felhőfoltos obszidiánt gyűjtöttem. Erre a helyre évekig visszajártam, és talán csak a csiszoló dobok tudják, hogy hány mázsa idevaló obszidiánt koptattak.”* Mint írja, azóta gyűjtött Afrika, Amerika, Európa több országában is. De olyan gazdagságot, szépséget, mint amit Tokaj-Hegyalján talált és látott, világviszonylatban is kiemelkedő emlék számára.

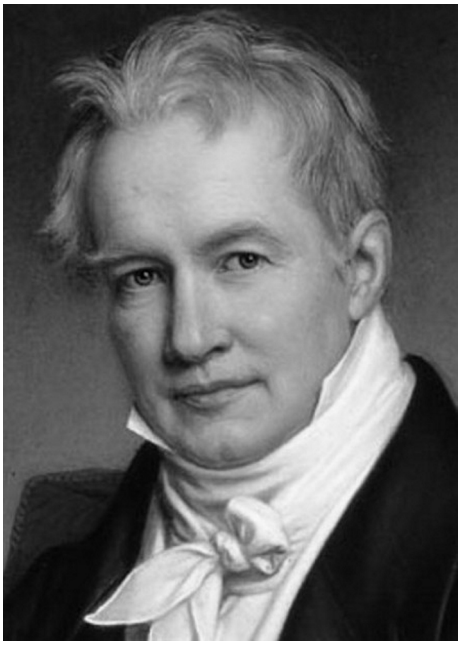
Ezt a szép kezdeményezést, amit Sárospatakon a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeumának időszaki kiállításával látunk, tovább kell fejleszteni, őrizni, és megismertetni a nagyközönséggel. Ez egy páratlanul nemes, mondhatnánk kultúrtörténeti jelentőségű.

MAGA EGY EGÉSZ AKADÉMIA! ALEXANDER VON HUMBOLDT MAGYAR KAPCSOLATAIRÓL, SZÜLETÉSÉNEK 250. ÉVFORDULÓJÁN

LUKÁCS LÁSZLÓ

You are a whole academy! About the Hungarian relationships of Alexander von Humboldt, on the 250th anniversary of his birth

While planning his big journey in 1796, Humboldt had Hungary as one of his traveling destinations in mind. During his two brief visits to Hungary (1797, 1811) he vent to the Moson-plain and compared the grassy plains of the Carpathian Basin to the other steppe-regions of the world in his later works. In his *Kosmos* he called the Hungarians a great and noble people. He lauded the contemporary guide for Hungary, which was published in Gernan too. On the wandering assembly of the German Doctors and Scientists of Nature in 1833, he met many Hungarian scientists, including Ferenc Kubinyi. He said that Sándor Csoma Kőrösi, who researched the fragments of the Hungarian people which remained in the east, was one of the greatest scientists of the world. The paleonthologist Ferenc Kubinyi named the gigantic fossilized treetrunk discovered in Ipolytarnóc after Humboldt, and erected a memorial stone in the garden of the Hungarian National Museum in Budapest to honor him and George Washington. In 1858 Humboldt was elected foreign member of the Hungarian Academy of Sciences. The porcelain-manufacture in Herend gifted a tea-set with a Humboldt-pattern to him on his 88th birthday. This pattern is still being used on porcelain dishes. The effect of Humboldt on the Hungarian scientists of geography and ethnography can be felt even today.

1. kép. Alexander von Humboldt (Joseph Stieler festménye, 1843)

Báró Alexander von Humboldt (1769–1859) visszatérése öt évig tartó amerikai útjáról 1804-ben jelentős tudományos és társadalmi eseménnyé vált. Párizsban, Európa tudományos fővárosában, az akadémián, az Institut de France

fizikai és matematikai osztályán tudóstársainak bemutatta az expedícióról hozott gazdag gyűjteményeit, mérési adatait, az új térképeket. A francia akadémikusok az új ismereteket rendkívül átfogóaknak és pontosaknak találták. Humboldt érdeklődési körének sokoldalúsága, az úton szerzett ismeretek bősége, mélysége annyira elragadtatta gróf Berthollet-t, a híres orvost és vegyészt, Napóleon egyik kegyencét, aki éppen nem volt a német geográfus, természettudós, utazó barátja, hogy így kiáltott fel: *Cet homme réunit toute une Academie en soi!* (Ez az ember maga egy egész akadémia!)[1]

Mint Humboldt-ösztöndíjas 2018 nyarán levelet kaptam Bonnból, a Humboldt Alapítványtól, amelyben Georg Scholl az Alapítvány *Humboldt Kosmos* című folyóiratának főszerkesztője a következő évben esedékes Humboldt ünnepi évre hívta fel figyelmünket: kifejezte, hogy az Alapítvány a világ számos országában tevékeny ösztöndíjasaival együtt szeretne ünnepelni. E célból 2019. január elsejétől honlapján megnyitotta a *www.humboldt-heute.de* weboldalt, ahol *Humboldt, egy örök idol* titkát igyekeznek megfejteni. Az alapítványi folyóirat 109/2018. száma is e kérdéskörrel foglalkozik, ahol cikkében Rüdiger Schaper a 2018-ban megjelent *Alexander von Humboldt – Der Preuße und die neuen Welten* (Alexander von Humboldt – A porosz és az új világok) című életrajz szerzője, értékeli az ünnepelt tudományos teljesítményét. A szerkesztőség körkérdésére *(Humboldt ma, mit jelent nekem?)* az Alapítványhoz kapcsolódó prominens személyiségek válaszait közlik: köztük van a képzési és kutatási miniszterasszony, a Humboldt Alapítvány elnöke, a külügyminiszter és egy portugál-brazil biológus, Humboldt-ösztöndíjas hölgy is.

Mindezek arra indítottak, hogy Alexander von Humboldt életművét magyar szemmel áttekintsem. Kutatás közben derült ki, hogy nem teljesen járatlan ösvényen indultam el: a közelmúltban jelent meg Sz. Kristóf Ildikó figyelemre méltó tanulmánya: *Alexander von Humboldt és Magyarország. Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában*, amelyben Humboldt munkásságának magyar vonatkozásaival, a korabeli Magyarországgal kapcsolatos ismereteivel és annak etnológia- és antropológiatörténeti vonulatával foglalkozik.[2]

Bertholet csodálatát sokoldalúságával nyerte el, amely nemcsak Franciaországban, hanem Németországban, sőt Magyarországon is hatott. Kortársa, Goethe mondta róla 1826. évi weimari találkozásuk kapcsán: *„Humboldt Sándor ma reggel nálam töltött egy pár órát. Micsoda ember az! Oly régóta ösmerem, s még is most újra bámulnom kell őt. El lehet róla mondani, hogy ismeretekben s eleven tudásban nincsen párja, s oly sokoldalúság, milyennel még soha nem találkoztam! Bármit érintsen is az ember, ő mindenütt otthon van s szellemi kincseivel eláraszt bennünket. Olyan ő mint egy sokcsövű kútforrás, hol mindenütt csak oda kell tartani az*

[1] Vécsey 1967, 8–9.
[2] Sz. Kristóf 2017, 987.

edényt s hol mindig megújítólag s kimeríthetetlenül ömlik elénkbe. Még néhány nap itt marad ő, s érzem úgy leszek vele, mintha éveket éltem volna le."[3]

Sokoldalúságát Almási Balogh Pál (1794–1867), a művelt orvos, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja is kiemelte az akadémiai közgyűlésen 1859-ben mondott emlékbeszédében: *„Humboldt már első ifjúságától fogva különös vonzalommal viseltetett a természet szépségei iránt, s alapos tanulmányozásai, kitűnő tanítók vezérlete mellett, mind inkább kifejtették lelkében azon magas eszmét, hogy a természetet ne csak egyes részleteiben, hanem egész egyetemiségében fogja fel. És így nem volt a természettudományoknak oly ága, melyben ő ne igyekezett volna alapos ismereteket szerezni. Beútazta Európa bérczeit, megvizsgálta bányáit, hogy Európa földhéjával megismerkedhessék. Gazdag ismereteket szerzett a füvészeti, physikai és chemiai tudományokban. De ismereteinek szaporodása mind inkább fölébreszté benne a vágyat, a természet vizsgálására Európán kívüli tartományokban is."*[4]

Sokoldalúságát napjainkban is kiemelik: a Wikipédia Humboldt címszava 22 féle „foglalkozását" sorolja fel: geológus, felfedező, botanikus, geográfus, titkos tanácsos, kamarás, óceanográfus, demográfus, vulkanológus, utazási író, tudományos író, meteorológus, polihisztor, patrónus, zoológus, természettudós, esszéíró, mineralógus, csillagász, klimatológus, etnológus, tudós. Közülük néhány „foglalkozás" fedi egymást, de ha ezeket kihagyjuk, akkor is legalább 13 tudományterületen működött. Humboldt volt az utolsó az európai tudósok közül, aki a természeti ismeretek egészét átfogta, áttekintette. Goethe nem véletlenül nevezte őt új Arisztotelésznek.

Munkásságában a fiatalkori hazai, európai elméleti és gyakorlati felkészülést követően jelentős mérföldkő amerikai utazása, az expedíció eredményeinek feldolgozása, publikálása Párizsban 1827-ig, oroszországi, ázsiai utazása (1829–30), berlini előadássorozata, amely *Kosmos*ának alapját képezte. Különleges képességeit Vécsey Zoltán így foglalta össze: *„Ahhoz a rendkívüli feladathoz, amelyre amerikai útjával vállalkozott, különleges képességekre volt szükség. Arra a gyors áttekintésre, amely még a jelentéktelennek tűnő dolgokat sem mellőzi, de a részleteket sohasem elszigetelten látja, hanem a nagy összefüggések keretében szemléli. Szükséges volt ehhez az a határtalan szorgalom, amellyel kezdettől fogva a legkülönbözőbb ismereteket igyekezett megáévá tenni. Szükség volt a szellem rendező tisztaságára, amely mindig uralkodott az óriási terjedelmű anyagon, és szükség volt arra a bámulatos emlékezőtehetségre, amely sohasem hibázott. Sohasem érte be azzal, amit maga látott, tapasztalt, észleletét nyomban szembesítette azzal, amit korának ismerete az észlelt jelenségről tudott, s az individuálist mindig bevonta az általános keretébe."*[5] Felismerte, hogy *az elméleteknek tapasztalatokon kell*

[3] Almási Balogh 1860, 16.

[4] Almási Balogh 1860, 4–5.

[5] Vécsey 1967, 9–10.

nyugodniuk, és hogy *a természeti jelenségeket egymáshoz való kapcsolatukban kell vizsgálni:* a kőzetet a talajjal, a talajt a növényzettel kapcsolatban. Ez az új szemlélet, módszer tükröződik amerikai útleírásának és minden munkájának lapjain.[6]

Harminc kötetben foglalta össze az amerikai utazás anyagát, eredményeit 1805–1834 között részben francia, részben latin nyelven. Köztük két térképalbum és egy képalbum jelent meg. Gyűjtött anyagukat 18 kötetben dolgozták fel, amelyekből 14 a növényföldrajzi kötet a növények leírásával, 1250 rézkarccal. A tulajdonképpeni útleírás 1814-től kezdve három kötetben, franciául jelent meg. Németül 1859–1861 között adták közre négy kötetben.[7] E német kiadásból válogatta, fordította, bevezetéssel, függelékkel és jegyzetekkel látta el Vécsey Zoltán geográfus *Az Orinoco vadonában,* című 1967-ben magyar nyelven megjelent könyvet.[8] A magyar olvasó ebből értesülhet a legrészletesebben a második Kolumbusz amerikai útjáról.

Az arisztokrata neveltetésű Humboldt a modern nyelvek közül német anyanyelvén kívül beszélt franciául, angolul, spanyolul és olaszul. Szakértőként szól hozzá a Venezuelában Új-Andalúzia és Új-Barcelona tartományban, a Caripe hegyeiben lakó bennszülöttek, a csajmák és más népcsoportok nyelvi problémáihoz: *„Az amerikai nyelvek annyira más felépítésűek, mint a latin testvérnyelvek, hogy a jezsuiták az újhitűek számára a spanyol helyett indián nyelvet, mégpedig a kecsuát (az inka birodalom nyelvét, L. L.) és a gvaranit vezették be. Ezekkel a nyelvekkel igyekeztek a szegényebb, nehézkesebb, mondatszerkesztésben nem olyan szabályos nyelvjárásokat kiszorítani. A csere nehézség nélkül ment végbe; a különböző törzsbeliek igen tanulékonyaknak bizonyultak, és ezek az általánossá tett amerikai nyelvek kényelmes érintkezési nyelvvé váltak a misszionáriusok és az új hitre térítettek között…*

Ha a jezsuiták rendszerét követik, a már amúgy is szélesen elterjedt nyelvek köznyelvvé válnak. A misszionáriusok elsajátíthatnák ezeket, és ezáltal sokkal közelebb férkőzhetnek a bennszülöttekhez, akiket kormányoznak. A tucatnyi népcsoportból összeverődött missziók igazgatásában felmerült sok nehézség a nyelvzavarral együtt eltűnne. A kevéssé elterjedt nyelvjárások elhalnának, és az indiánok egy amerikai nyelv használatával megőrizhetnék egyéniségüket és nemzeti arculatukat…

Hogyan is csodálkozhatnánk azon, hogy a csajmák, a karibok, a szalivák vagy otomakók oly kevéssé haladnak a spanyol ismeretében, ha meggondoljuk, hogy 500-600 indiánnal szemben egyetlen fehér, egy misszionárius áll, és ennek a legnagyobb fáradságába kerül egy árva gobernadort, alcaldét vagy fiscalt tolmáccsá képeznie. Ha a misszionáriusi kormányzat helyett az indiánokat más úton tudnák civilizálni, ha az újonnan alapított községekbe fehéreket telepítenének le,

[6] Vécsey 1967, 13.

[7] Humboldt–Bonplandt 1815; Humboldt 1861

[8] Humboldt 1967

ahelyett, hogy távol tartják őket, akkor az amerikai nyelveket hamarosan kiszorítanák az európaiak, és a bennszülöttek egész sereg új képzettel, a kultúra gyümölcseivel ismerkedhetnének meg. Ez esetben természetesen nem lenne szükség általános nyelveknek, például az inkának, a gvaraninak bevezetésére…

A bennszülöttek és spanyolok közti gyakori érintkezésnek az volt a következménye, hogy számos amerikai szó nyomult be a spanyol nyelvbe. Ezek között sok olyan dolgokra vonatkozik, amelyek az Újvilág felfedezése előtt ismeretlenek voltak, és ma már aligha gondolunk barbár eredetükre (pl. szavanna, kannibálok). Csaknem valamennyi a Nagy-Antillák nyelveiből való; hogy csupán néhány szót említsek: maiz, tabaco, kanoa, batata, kacika, balza, conuco stb."[9]

Humboldt az Orinoco mentén élő indiánok italairól, ételeiről rendszeresen tudósít. A majpure indiánok sejepálmából készített tápláló italáról olvashatjuk: *„Banánt és maniokot termesztenek, kukoricát azonban nem. Miként az Orinoco mellett élő legtöbb törzsnek, a majpure indiánoknak is vannak olyan italjaik, amelyeket táplálóknak lehet tartani. Egyik, messze földön híres italukat a misszió közelében, az Auvana partján vadon növő pálmából készítik. Ez a fa a seje, egyetlen fürt virágait 44 000-re becsültem, termése mintegy 8000 volt; ezek nagyobb része éretlenül hull le. Kicsiny, húsos, csonthéjas termés. Néhány percre forró vízbe dobják, hogy a mag elváljon a cukorédes hústól, és a húst nyomban szétzúzzák és szétmorzsolják egy nagy edényben. A hideg főzet világossárga folyadék, íze a mandulatejre emlékeztet. Olykor papelónt, vagy nyerscukrot adnak hozzá. A misszionáriusok állítása szerint a bennszülöttek az alatt a 2-3 hónap alatt, amíg a seje levét isszák, szemmel láthatólag meghíznak. Kasszava-cipót tördelnek bele. A piachék, vagyis indián kóklerek az erdőbe mennek, és a sejepálma alatt megfújják a botulót (a szent kürtöt). »Ezzel – mondják – kényszerítik a fát, hogy a következő évben bő termést adjon.« – A nép megfizet ezért a szertartásért…"*[10]

Humboldt a majpure indiánok állattartásáról, papagájevéséről is hírt ad: *„Manapság az a zsenge kultúra, amelyet a spanyol szerzetesek ültettek, újból visszafejlődik. Gili páter beszámol arról, hogy a határexpedíció idején a földművelés az Orinoco mellett gyökeret kezdett verni az állatállomány (különösen a kecskék) Maipuresben jelentősen megnőtt. Utunkon azonban sem ebben a misszióban, sem egyetlen más faluban ilyeneket nem találtunk; a tigrisek felfalták a kecskéket. Csak a fekete és fehér sertések tartottak ki, a ragadozók ellenére. Nagy érdeklődéssel figyeltük meg az indián kunyhók körül a guacamayákat, vagyis a szelidített arákat, amelyek a mezőkön körben repdestek, mint minálunk a galambok. Ez a legnagyobb és legpompásabb, arcán nem tollas papagájfajta, amelyet utunkon láttunk. Farkával együtt 72 centiméter hosszú. A cahuei (így nevezik itt a madarat) húsát gyakran fogyasztják, bár fekete és kissé kemény.*

---

[9] Humboldt 1967, 123–125; gobernador – kormányzó, alcade – polgármester, fiscal – jogtanácsos, államügyész, maiz – kukorica, tabaco – dohány, kanoa (canoa) – indián csónak, kenu, batata – édes burgonya, kacika (cacique) – indián törzsfőnök, balza (balsa) – tutaj, komp, conuco – kicsi termőterület

[10] Humboldt 1967, 325–326.

Az arák, amelyeknek tollazata a legégőbb színekben, bíborvörösben, kékben és sárgában ragyog, igazi ékességei az indián baromfiudvarnak… Már Kolumbusznak is feltűnt az a szokás, hogy a bennszülöttek a papagájokat, a tyúk-nemtől oly távol álló család madarait felnevelik. Megfigyelte, hogy az Antillák bennszülöttei tyúk helyett arákat vagy nagy papagájokat ettek."[11]

Táplálkozásukban még ennél is különlegesebb a földevés (geofágia), amit Humboldt a felső Orinoco mellett élő otomakó indiánoknál tanulmányozott. Az Orinoco és mellékvizeinek áradása idején a mély folyóvizekben nehéz a halászat, ilyenkor az otomakók csaknem teljesen felhagynak vele, földet esznek: *„A 2-3 hónapig tartó áradások idején az otomakók hihetetlen mértékben nyelik a földet. Kunyhóikban 1-1,3 méter magas, piramisszerű halmokban láttuk a 8-10 centiméter átmérőjű, agyagból gyúrt golyókat. A föld, amelyet az otomakók esznek, nagyon finom, nagyon zsíros agyag; sárgásszürke, és minthogy egy kissé tűzön pirítják, keményedő kérge kevéssé vörösbe játszik. Ezt a színezetet az agyagban levő vasoxid okozza. Az indiánok téli készletéből egy kis mennyiséget magunkkal vittünk… Párizsban megvizsgáltuk a magunkkal hozott golyókat, és azokban semmiféle szerves anyag nyomát nem találtuk. A vad szemében minden tápláló, ami éhségérzetét csillapítja. Ezért, ha megkérdezik az otomakótól, hogy miből él az alatt a két hónap alatt, míg a folyó a legjobban megdagad, agyaggolyóira mutat. Fő táplálékának mondja, mert ebben az időszakban ritkán jut gyíkhoz, páfránygyökérhez vagy a víz felszínén sodort döglött halhoz. Ha már az indián két hónapon át szükségből eszik földet (mégpedig naponként 375-625 grammnyit), úgy az év többi részében is él vele. A száraz évszakban, amikor a legkiadósabb a halászat, poya-gyurmáját szétmorzsolja, és ételébe némi agyagot kever. A legfeltűnőbb az, hogy az otomakók nem soványodnak le, amíg ilyen jelentős mennyiségben fogyasztanak földet. Ellenkezőleg, nagyon erőteljesek, és hasuk egyáltalán nem feszült, nem felpuffadt… A forró égövben mindenütt igen sok egyénnél, gyermekeknél, nőknél, olykor azonban felnőtt férfiaknál is rendellenes, csaknem ellenállhatatlan ösztönt figyeltem meg a földevésre."*[12]

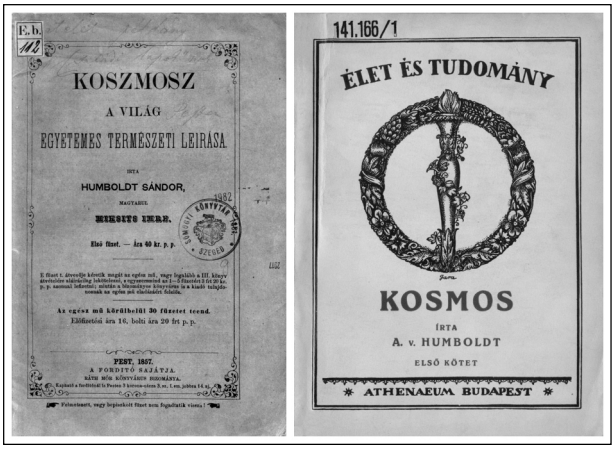
A brazíliai határ közeléből az *amazonok kövé*re figyel fel: *„A Rio Negro melletti indiánoknál néhány olyan zöld követ láttunk, amelyek »amazonok köve« néven ismertek; az indiánok egy régi monda alapján ugyanis azt állítják, hogy a »férfiak nélküli asszonyok« országából (asszonyok, akik magukban élnek) származnak. A babona e köveknek nagy fontosságot tulajdonít, amulettként hordják a nyakon, mert a néphit szerint idegbajok, lázak és mérges kígyók marása ellen védelmez. Ezért évszázadok óta az Orinocótól északra és délre élő indiánok körében kereskedelmi cikk volt. A karibok révén vált ismertté Guayana partjain, lelőhelyét azonban már nem ismerik… A guayanai zöld kő története szoros kapcsolatban van azokkal a harcias asszonyoknak a történetével, akiket a XVII. század*

[11] Humboldt 1967, 328–329.

[12] Humboldt 1967, 428–430.

utazói az Újvilág amazonjainak neveztek."[13] A realitások talaján álló Humboldt tagadja a mondabeli amazonok létezését: *„... de lehetséges, hogy Amerika különböző vidékein a férfiak által rájuk kényszerített rabszolgamunkában elfáradt nők, a szökevény négerek módjára, egy palenquében (rőzséből, gerendákból készített fallal körülvett indián telepen, L. L.) verődtek össze; hogy függetlenségük megőrzésének vágya harci erényeket fejlesztett bennük; hogy egy közelben élő baráti hordából férfiak látogattak hozzájuk..."*[14]

Berlinbe költözésének évében, 1827-ben elkezdte, 1828-ban folytatta előadásait. Összesen 61 előadásban foglalta össze nevezetes utazásainak, kutatásainak eredményeit. Három évvel korábban hasonló előadássorozatot tartott Párizsban. A Berlini Egyetemen elhangzott előadásai osztatlan sikert arattak, azokat meg kellett ismételni az énekakadémia nagytermében. Előadásai nyomán született meg *Kosmos*ának eszméje, amelynek első kötete 1845-ben, a negyedik 1858-ban jelent meg. Királyának, IV. Frigyes Vilmosnak dedikálta.[15] A világegyetem természeti leírása, Almási Balogh Pál emlékbeszédének szavaival: *„... a legszebb nyelven s a legvonzóbb s ízletesb alakban, a természetet egész életteljében s fenséges nagyságában mint egy szabályszerű egészet rajzolá."*[16] Almási Balogh emlékbeszédében arról panaszkodott, hogy a *Kosmos* az a mű amelyet: *„... fájdalom, hiában keresünk édes anyai nyelvünkön írt könyveink sorában."*[17] Panasza alaptalan, mert Ráth Mór kiadásában 1857-ben magyarul is megjelent a nagy mű, Humboldt Sándor: *Kozmosz. A világ egyetemes természeti leírása.* 3. könyv. Fordította: Miksits Imre. Pest, 1857. Újabb magyar nyelvű kiadására az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság vállalkozott: A. v. Humboldt: Kosmos. I–II. Fordította: Fülöp Zsigmond. Budapest, 1925.

2–3. kép. Balra a Kosmos első magyar nyelvű kiadásának címlapja, (1857), jobbra a második magyar nyelvű kiadásának címlapja, (1925)

[13] Humboldt 1967, 371–372.
[14] Humboldt 1967, 374.
[15] Humboldt 1845/1858
[16] Almási Balogh 1860, 17, 25.
[17] Almási Balogh 1860, 26.

A *Kosmos* Humboldt munkásságának összefoglalása, benne oroszországi utazásának eredményei is visszatükröződnek, amikor az 1829-ben bejárt Ural és Altáj vidékéről, népeiről ír: *„Ha az iráni-fennsíkról Turánon át északra az Európát és Ázsiát elválasztó Ural-láncolathoz megyünk át, akkor a finn néptörzs őshazájába jutunk; mert az Ural éppúgy ősfinn, mint ahogy az Altai őstörök föld. Az Európa különböző részein letelepült finn törzseknél nagyszámú népdalt gyűjtöttek össze, melyekben Grimm Jakab szerint eleven természetérzés nyilvánul meg, amilyet csak az indus költészetben találunk. Egy majdnem háromezer versből álló régi eposz a finnek és lappok közötti harc körül forog és egy Vaino-nak nevezett isteni hős sorsa körül. Szellemi művelődésében és érzéseinek irányában, aszerint, amint ezeket az elkorcsosító szolgaság vagy harcias vadság vagy a politikai szabadságra való törekvés határozták meg, kevés néptörzs mutat változatosabb és bámulatosabb fokozatokat, mint a finn törzs és nyelvrokonai. Emlékeztetünk azokra a békés falusi emberekre, akiknél ezt az eposzt fölfedezték, a mongolokkal sokáig összetévesztett hunokra és egy nagy és nemes népre, a magyarokra."*[18] Magyarként, a herderi jóslat árnyékában, jó olvasni ezeket a sorokat. Kortársait, a szintén Berlinben alkotó Grimm testvéreket Humboldt nemes barátainak nevezi, a középkori német irodalomra vonatkozó kutatási eredményeiket jól ismeri.[19] Az *„ujonnan felfedezett finn eposz"* címét *(Kalevala)*, nem említi, azon örvend, hogy szereplői közel állnak a természethez.[20]

Jogosan merül fel a kérdés: a nagy és nemes népként említett magyarokkal és országukkal volt-e kapcsolata? Nagy utazásának tervezése során 1796-ban egyik lehetséges úti célként Magyarország is megfordult fejében.[21] Főbányamesterként 1792–95 között sokat utazott, megfordult Magyarországon is, de erről az útjáról – Vécsey Zoltán szerint – csak gyér adataink vannak.[22] E gyér adatokat emlékbeszédében Almási Balogh Pál már 1859-ben számba vette: *„… báró Podmaniczky Józsefnek társaságában a pozsonyi hegyről vetett egy pillanatot áldott hazánk földjére s az előtte elterülő tájképet a Mississippi tájékához hasonlította… Rosty Pál, ki Mexicót, alsó Orenocót és Caracast beútazta a legfeltűnőbb tájképeket fényképezvén, szép művének egy példányával a tudományok királyának kedveskedett. Humboldt örök hálája emlékéül egy nyílt levelet adott át szerencsés hazánkfiának franczia nyelven, melyben őt, mint ismeretteljes utazót, mindenki pártolásába ajánlja. Nagy örömet szerzett neki, báró Prónay Gábornak díszmunkája, mely – mint hozzá intézett megköszönő levelében mondja – pompás néptörzsökök által lakott hazánk népéletének természethű rajzait adja."*[23]

[18] Humboldt 1925, I. 115–116.
[19] Humboldt 1925, I. 107.
[20] Humboldt 1925. I. 121–122.
[21] Wulf 2017, 59–60.
[22] Vécsey 1967, 14.
[23] Almási Balogh 1860, 27–28.

Prónay Gábor: *Vázlatok Magyarhon népéletéből* című, Pesten, 1855-ben németül és franciául is megjelent könyvéről van szó, amit Humboldt királyának, IV. Frigyes Vilmosnak is figyelmébe ajánlott.

Rövid magyarországi látogatása során a Mosoni-síkságon képet alkothatott a Kárpát-medence füves pusztáiról, később útleírásaiban összehasonlíthatta ezt a Föld sztyeppvidékeivel: *„Kontinensünk délkeleti részén, Magyarországon a Duna-Tisza közén, Oroszországban a Dnyeper, Don és Volga közt vannak nagy legelőterületek, amelyeket a víz hosszú-hosszú időn át egyengetett el, és körös-körül a horizontot határolják. Ahol a magyar Alföldön utaztam, Pozsony és Sopron között, megragadja a képzeletet a délibáb folytonos játéka, de a síkság legtágabbra keleten terül szét Cegléd, Debrecen és Titel között. Zöld tenger ez, amelynek két kapuja van, az egyik Esztergom és Vác, a másik Belgrád és Viddin között."*[24] Ide kapcsolódik Sz. Kristóf Ildikó tanulmányának egyik fontos megállapítása: *„Humboldt munkái Magyarországnak legtöbbször ezt a lapos, síksági voltát hangsúlyozzák… Az idézett leírásokban az a jellegzetes Magyarország-reprezentáció típus érhető tetten, amelynek megfelelően országunk nem más, mint nagyjában-egészében puszta, térben egymás után következő puszták sora. Humboldt munkáinak óriási európai popularitása minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy ez a reprezentáció-típus széles körben elterjedjen és legitimációt nyerjen a 19. század során."*[25] Tegyük hozzá, hogy ez a megítélés átélte a XX. századot és az új ezredfordulón is létezik. Esszéje a sztyeppekről és a sivatagokról magyar fordításban is megjelent.[26]

Humboldtnál, bár ritkábban, hegységeink is említésre kerülnek. Oroszországi expedíciójáról szóló, háromkötetes *Asie centrale…* című, 1843-ban megjelent könyvében a kontinensek magasságával foglalkozó fejezet Európát tárgyaló részében Magyarország példáján a hegységek és az alföldek közötti tengerszint feletti magasság különbségeit, annak változékony voltát mutatta be. *Az Altáj-hegység rendszere* című fejezetben az ércelőfordulások számbavételénél az észak-magyarországi Felvidéket, Selmecbánya arany-ezüst érclelőhelyét is említette – egy fél mondat erejéig.[27]

Sz. Kristóf Ildikó Humboldtnak *két magyarországi útjára* derített fényt: *„Az első 1797 augusztusára tehető. Humboldt ekkor augusztustól októberig Bécsben tartózkodik, s egyik levelének tanúsága szerint valószínűleg augusztus közepén utazik keresztül Magyarország északnyugati csücskén, Bécsből Sopronba. A második út pedig 1811. október végére-november elejére tehető, amikor (Wilhelm fivérével együtt) az osztrák császári pár meghívására Pozsonyba utazik, hogy tisztelgő látogatást tegyen náluk."*[28]

[24] Humboldt 1967, 225.
[25] Sz. Kristóf 2017, 997–998.
[26] Humboldt 1981, 103–122.
[27] Sz. Kristóf 2017, 997.
[28] Sz. Kristóf 2017, 1004.

Humboldt a Német Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésének elnökeként részt vállalt e jelentős tudományos és közművelődési rendezvénysorozat sikerében. A Magyar Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseit 1841–1912 között rendezték, de magyar tudósok már korábban részt vettek a németországi vándorgyűléseken. Kubinyi Ferenc, Zipser Keresztély András, Radvánszky Antal és báró Prónay Gábor 1833-ban a boroszlói vándorgyűlésen találkoztak, beszélgettek Humboldttal, aki kijelentette: Kőrösi Csoma Sándor egy volt a világ legnagyobb tudósai közül.[29] Zipser professzort Boroszlóban a vándorgyűlés ásvány- és földtani szakosztályának elnökévé választották.

Humboldt 1796-tól addig példa nélküli alapossággal készült fel nagy utazására. A tükörszextáns és a távcső kezelését báró Zách Ferenc Xavér (1754–1832) pozsonyi születésű csillagász, geodéta ismertette meg vele. E műszerek használata szükséges ahhoz, hogy a Nap és a csillagok magasságát pontosan megmérhesse, ami a földrajzi helyzetmeghatározásnak, a pontos térképrajzolásnak elengedhetetlen feltétele. Zách a Royal Society (1784), a Magyar Tudományos Akadémia tagja (külső 1832) volt. 1786-tól II. Ernő szász-coburg-gothai herceg szolgálatában Gothában végzett csillagászati megfigyeléseket. 1792–1804 között az ő tervei szerint épült, a legmodernebb műszerekkel felszerelt, Gotha melletti Seeberg obszervatóriumát igazgatta. Humboldt tanácsadójának javaslatára Londonból műszereket szerzett be: amerikai útjára mintegy 40, a legnagyobb pontossággal működő műszert vitt magával, amelyekkel 257 csillagászati helymeghatározást és 453 magasságmérést végzett. Feltűnő pontosságúak ezek alapján végzett térképkorrekciói.[30]

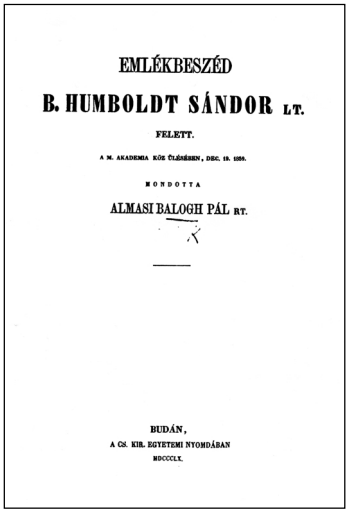
Humboldtot Európa számos országában kitüntették. Tagjává választotta a Francia Tudományos Akadémia *(Institut de France)*, a Berlini Porosz Királyi Tudományos Akadémia *(Königlich Preußische Akademie der Wissenschaften zu Berlin)*. Királya megkülönböztetett megbecsülésben részesítette, titkos tanácsosává, kamarásává nevezte ki. Berlinbe költözése után, 1827-től évi 10.000 frank évjáradékot utaltatott számára. A Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban külső tagjává választotta. Ebből az alkalomból Humboldt az Akadémia elnökéhez, gróf Dessewffy Emilhez intézett francia nyelvű levelében nagyra értékelte Magyarországot: *„Gróf Úr! V. E. tisztelt meg 1859. január 20-án kelt levelével, hogy a Tudományos Akadémia nagylelkűen levelező tagjává választott. Fogadja kérem köszönetemet azért, hogy illusztris testületük felajánlását életre szóló köszönettel fogadjam. Boldog vagyok, hogy egy ilyen özönvíz előtti öreg utazó magára vonhatta a nemes Magyarország, amely a haladó gondolatok és a tudomány kultúrájának mindenkori támogatója, ezen intézetének figyelmét. Elnök Úrnak legmélyebb tisztelettel az Ön alázatos és odaadó szolgája: Báró Alexander von Humboldt."*[31] *(Demeter Zsófia fordítása)*

[29] Almási Balogh 1860, 28.

[30] Vécsey 1967, 16–19.

[31] Glatz 2003, III. 1464. Almási Balogh 1860, 3.

Halálát követően így hangozhatott el 1859. december 19-én Almási Balogh Pál emlékbeszéde Humboldt Sándor levelező tag felett, amelyet 1860-ban Budán, a császári és királyi egyetemi nyomdában kinyomtattak. Almási Balogh ebben egy lezárt, hatalmas életművet értékelt: *„Humboldt minden szellemi érdeknek fáradhatatlan képviselője volt. A természettudományokra nézve egy új iskola alapítója volt ő, mely nem speculatiók s természetphilosophiai ábrándok és fellengzések, hanem positív tényekből folyó tiszta tapasztalás s mathematikai alapra fektetett lehozások által igyekszik az igazság kipuhatolására. S így ő új irányt adott a kornak a természet vizsgálásában. A természeti tudományokat ő mindig az emberiség összes életével s a mívelődés történetével hozta összefüggésbe. Mindenütt igyekezett bebizonyítani a természet örök befolyását az életre s a népek sorsára. Ő mindig és mindenütt s minden irányban csak az igazságot kereste, hihetetlen lelki energiával, s fáradhatatlan vizsgálódásainak eredményét mindig az emberiség közönséges culturájára igyekezett fordítani. Azon magas álláspontról, honnan ő a világegyetemet, mint egységet tekintette, az emberiség legmagasb érdekeinek mindig hatalmas előmozdítója, s a zsarnokság és elsötétítés elleni küzdelmeiben fáradhatatlan volt.”*[32]

EMLÉKBESZÉD

B. HUMBOLDT SÁNDOR L/T.

FELETT.

A M. AKADEMIA KÖZ ÜLÉSÉBEN, DEC. 19. 1859.

MONDOTTA

ALMÁSI BALOGH PÁL RT.

BUDÁN,
A CS. KIR. EGYETEMI NYOMDÁBAN
MDCCCLX.

4. kép. Almási Balogh Pál emlékbeszédének címlapja (1860)

Gondolatai közül számos, a mi ezredfordulónk Európájában is időszerű. *Kosmos*ában olvashatjuk, hogy a római uralom tartósan ható egyesítő és összeolvasztó erővel rendelkezett Európa számára, még bukását követően is. Utóda, sok tekintetben hagyományainak átörökítője: *„A kereszténység különösen sokkal járult ahhoz, hogy az emberi nem egységének a fogalma kialakuljon; evvel jótékonyan hatott a népek »emberiesítésére« erkölcseiben és berendezkedéseikben.”*[33]

Humboldt eszméi, művei magyar geográfusok, etnográfusok több nemzedékére is hatottak, napjainkban is hatnak. Gróf Teleki Pál (1879–1941) földrajzprofesszor, kultuszminiszter, miniszterelnök a Magyar Tudományos Akadémián 1917-ben elhangzott székfoglaló előadásában kiemelte Humboldt jelentőségét a földrajzi gondolat történetében: *„Ha számos tudománnyal látszott is foglalkozni,*

[32] Almási Balogh 1860, 26.
[33] Humboldt 1925, II. 32–33.

munkássága egészében, összefüggésében elsősorban geográfiai, mert nagy elméjében mindaz, amit más tudományok módszereivel a Földnek egyes jelenségeiről megismert, egységes képpé, az életet megértő szintézissé alakulnak, amely ismét alapja, forrása lett analitikus munkája további irányításának… Az egyes jelenségeket csak azért választja külön, hogy azt hasonlókkal összehasonlítva, végig követve, amennyire ismerete megengedte, a Földön való elterjedésében, azt ismeretelméleti értékében emelve, gazdagítva helyezze vissza a világnak, a környezetnek, a látottaknak elméjében egybefolyó képébe, amelynek mását Kosmosában és gyönyörű tájleírásaiban reánk hagyta. Mert az egyes faktoroknak kiragadása, analitikus vizsgálata nála mindig annak a teljes tudatában történik, hogy az a faktor, az a jelenség a körülöttünk lévő világnak, a körülöttünk lefolyó életnek része. Minden jelenség kapcsolatát felismeri a többiekkel s a föld, a vizek, a klíma, a növény, állat és ember előtte egy képpé folynak össze. Humboldt amellett, hogy az úgynevezett általános földrajznak egyes ágait, azóta régen egymástól különvált önálló tudományokat művelte s fellendítette, a regionális földrajz, a tájismeret egyik legnagyobb mestere is. De a geográfiának legnagyobb összefoglaló gondolata az volt nála, hogy az összes jelenségek, amelyek megértéséhez csak területi avagy kategóriák szerint való szétbontás útján juthatunk, egységét felismerte."[34] Humboldt megalapítója a megfigyelt jelenségek analízisén és a kategóriákba foglalt jelenségek szintézisén alapuló összehasonlító módszerű földrajztudománynak.[35]

Cholnoky Jenő (1870–1950) a Budapesti Egyetem földrajzprofesszora, Humboldthoz hasonlóan, műveivel, ismeretterjesztő tevékenységével Magyarországon széles rétegek érdeklődését keltette fel a földrajz iránt. *A Föld és élete. Világrészek, országok, emberek* című könyvsorozatának Amerika kötetében foglalkozott a mexikói műveltség eredetével: *„Keresték a mexikói műveltség eredetét az állítólag elsüllyedt Atlantiszon. Aztán a bibliai emlékekre gondoltak, majd Humboldt Sándor a kínaiakra és a japániakra gondolt, s ezt megerősíteni látszik az azték hagyományok egyike, hogy a mexikóiakat valami tengerentúlról jött, Kvecalkoatl (Quetzalcoatl) nevű bölcs tanította volna a földművelésre, állami berendezkedésre, erkölcsi törvényekre. Ez a bölcs megígérte, amikor megint eltávozott, hogy ismét vissza fog térni. Várták őt, mint mi a Messiást, s amikor Cortez megérkezett a tengerentúlról, csodálatosan fölényes tudással, fegyverzettel, soha nem látott lovakkal, vaskardokkal, dörgő puskákkal és ágyúkkal, akkor teljesen meg voltak győződve, hogy a várva-várt Messiás érkezett meg jutalmazni és büntetni."*[36] Ugyanitt számba vette azt a nyolc mexikói vulkánt, amelyeknek kitöréséről határozott emlékeink vannak: *„Gyors kifejlődésű, de már elhallgatott vulkán a Jorullo, a Balsas folyó medencéjében. Úgyszólván egyetlen kitöréssel, hirtelen keletkezett, 1759-ben, a megrémült lakosság szemeláttára, olyan*

[34] Teleki 1996, 50–51
[35] Teleki 1996, 53.
[36] Cholnoky 1935, 62.

helyen, ahol eddig a nép nem tudott vulkánosságról, csak a geológusok mondhatták volna meg az ott található régi bazalt-láváról, hogy máskor is volt már vulkáni kitörés. A Jorullo kitörése azért klasszikus, mert még az élő tanúk jelenlétében, 43 évvel később látogatta meg Humboldt s mint hirtelen keletkezett, hólyagszerű dudorodást írta le, persze tévesen, mert ez is csak olyan kráter körül felhalmozódott láva- és hamutömeg, mint a többi."[37]

Humboldt növényföldrajzi munkásságát emlékbeszédében Almási Balogh Pál nagyra értékelte: *„Humboldt amerikai útjának egyik nevezetes gyümölcse volt a növények földirati elosztásáról nevezetes tan megalapítása, melyről első német nyelven írt munkája 1805-ben jelent meg, s mely később egy latin nyelven írt munkában nagyobb kifejtést nyert. Ezen nagy érdekű tanban, Humboldt a növények elterjedésének törvényeit adja elő, gazdag tapasztalataira s figyeleteire alapítva. Megmutatja azon benső összvefüggést, melyben a növények vannak az éghajlattal s a helyzet magasságával, s előadja azon számarány főpontjait is, mely a plánták bizonyos helyekeni elterjedésében létez."*[38]

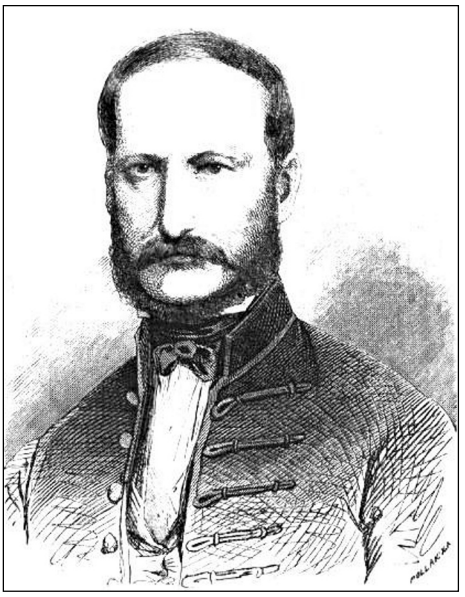
1970–75 között a Debreceni Egyetem történelem–földrajz–néprajz szakos hallgatójaként földrajzprofesszoromtól, Kádár Lászlótól (1908–1989) gyakran hallottam Humboldtról. Kádár László Cholnoky Jenő tanítványa, Teleki Pál tanársegéde volt. Növényföldrajzi óráin sűrűn idézte, a szakterület kézikönyvévé terebélyesedő tankönyvében *(Biogeográfia)* több művére is hivatkozott. Bevezetőjében a bioszféra szerepéről a földrajzi burokban a *Kosmos*ra utalt: *„A bioszférának a földrajzi burokban betöltött fontos szerepe, ami A. v. Humboldt »Kosmos«-ában oly világosan tükröződik, a geográfiában a múlt század közepe óta elhomályosult. Csak a legutolsó évtizedekben jutottunk el oda, hogy a legkiválóbb geográfusok munkáiban ismét egységes képbe olvad össze a szerves és a szervetlen világ a földrajzi burok életében."*[39] Kádár professzornál a zóna és a táj fogalmak tisztázásánál ugyancsak Humboldt kerül előtérbe: *„A szintetikus földrajztudomány megalapozója A. v. Humboldt a növényzeten keresztül ismerte fel a földfelszín egységes részekre való tagolódását, és ez egységnyi részeket asszociációnak, »társulásnak« nevezte, kifejezésre juttatva ezzel azt, hogy az azonos kereteken belül élő növényfajok egymáshoz viszonyított arányszáma azonos… Humboldt művében azonban tájról szó sem esik, csak zónáról… Az egész XIX. századnak el kellett telnie ahhoz, hogy Humboldt útmutatásai nyomán fejlődésnek indult természettudományok, elsősorban a növénytan, talajtan és állattan analitikus eredményei nyomán a földrajztudomány is elindulhasson a humboldti szintézis felé."*[40]

A földevés Humboldt révén került be a magyar néprajzi irodalomba a venezuelai otomakó indiánok köréből. Néprajztudósaink közül előbb Bátky Zsigmond,

[37] Cholnoky 1935, 209.
[38] Almási Balogh 1860, 15.
[39] Kádár 1965, 12.
[40] Kádár 1965, 88–89.

majd Römer Béla, a közelmúltban Hála József tanulmányai dolgozták fel, mutatták be a minden kontinenst érintő és a magyarországi geofágiát.[41] A témával több hazai újság is foglalkozott a XIX. század folyamán.[42] Hála József mintaszerű tanulmányában áttekintette azokat az ásványi anyagokat (ásványt, kőzetet, földet), amelyek fogyasztásáról Magyarországon tudunk. A *mennykő* porrá tört darabja pálinkába, vízbe keverve nyavalyatörés, hideglelés ellen volt hatásos orvosság. A barlangi képződményeket, porított *cseppköveket* vérhasban szenvedőknek adták. Ősmaradványok, sárkánycsont, sárkányfog porrá törve és beszedve izzasztásra alkalmas. Az ehető földek közül Abasárról (Heves m.) egy pincéből származó földet *(Terra fulonum)* említ, amiről azt tartják, meg lehet enni minden káros következmény nélkül. Ártalom nélkül ették is az ilyen földet a kárpáti cigányok. 1875-ben egy budapesti gyógyszerész vizsgálta meg azt a Csesztvéről (Nógrád m.) származó *„sárgás-fehér, porhanyós földnemet"*, amelyet éhínség idején fogyasztottak. Meglepő, hogy a geofágiát ma is gyakorolja egy fiatal édesapa, aki két gyermekét is szeretné beavatni a földevés titkaiba.[43]

Alexander von Humboldt emlékét napjainkban is őrzi, fenntartja az 1826-ban alapított Herendi Porcelánmanufaktúra *Humboldt mintá*ja. A XIX. század második felében számos fejedelmi és főúri asztalon terítettek herendi porcelán étkészlettel, köztük Viktória királynőnél Windsorban, Ferenc József császárnál Schönbrunnban, vagy Erzsébet királynénál Gödöllőn.[44] Fischer Mór a Herendi Porcelánmanufaktúra tulajdonosa porcelánjaiból szívesen ajándékozott pártfogóinak, múzeumoknak. Tisztelete jeléül 1857-ben Alexander von Humboldtnak 88. születésnapjára egy láda míves herendi porcelánt küldött Berlinbe.

5. kép. Fischer Mór (1799–1880) a Herendi Porcelánmanufaktúra tulajdonosa. Portré a Vasárnapi Ujságból

[41] Bátky 1907; Römer 1975; Hála 2006.
[42] Ehető föld. Székesfehérvár és Vidéke VIII. 23.1880.
[43] Hála 2006, 242–246.
[44] Ruzicska 1938, 15; Ruzicska 1939, 19–20; Vadas 2004, 8, 82. és a 31–35. kép 85. és a 82 kép.

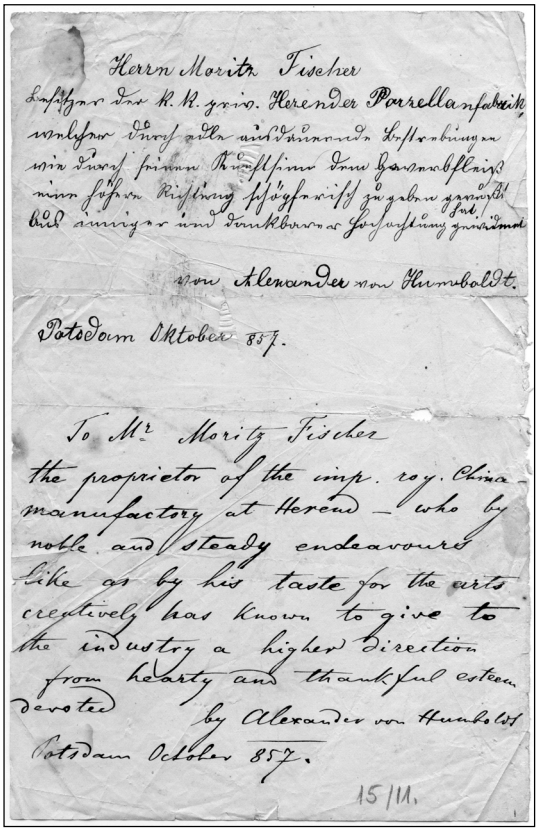
Az ajándékot az ünnepelt meleg hangú, német nyelvű levelében köszönte meg: *„Hol lelhetnék szavakat mélyen tisztelt uram, melyekkel tisztázhatnám magam benső hálám késlekedése miatt, mellyel adós vagyok Önnek a 88. születésnapom alkalmából oly nemes módon kifejezett jókívánságaiért, a messzi távolból való tisztelő megemlékezésért és az Ön nagy és hazafias műveinek jellegzetes bájosan egyszerű, sikeres megformálásáért. Önigazolásul azt a fájdalmat hozhatom fel, melynek oka – lévén szó nyilvánosságra hozott hírről – Ön előtt sem maradhatott rejtve. Az általános szomorúság engem különösen letört ama veszély fájdalmas napjaiban, mely a mi szellemdús, hozzám mindig oly kegyes, szeretetreméltó királyunk életét fenyegette; engem, akinek ágya előtt nemrég még ő állt, amikor egy idegösszeroppanás miatt halottnak hittek. E hónap 10. napja óta újra hihetünk a gyógyulásban, a javulás szépen halad és könyörgünk a Mindenhatóhoz, hogy semmiféle visszaesés be ne következzék.*

A művészetet kedvelő és értő von Koller báró (apja pompás etruszk vázagyűjteményének megvásárlására engem rendelt Csehországba az azóta elhunyt porosz király) szemtanúja volt annak a nagy örömnek, melyet az Ön szép születésnapi ajándéka okozott nekem – amit azóta a házamban már sokan megcsodáltak. Az a szeretetreméltó mód, amellyel Ön, drága ember, a saját készítésű ajándékot át tudja nyújtani, lehetővé teszi, hogy azt a szégyenkezés legkisebb nyoma nélkül elfogadhassam. Hogy arra emlékeztessek, micsoda csodálattal töltenek el engem ezek a tárgyak, elmesélem, hogy 22 évesen Klapproth-tal, a neves kémikussal együtt a Berlini Király Porcelángyár műszaki részlegének alkalmazottja voltam; hogy én még folytattam kísérleteket a porcelánföld gépi formázásával kapcsolatban; hogy abban az örömben lehetett részem, hogy az 1829-ben I. Miklós cár megbízásából szervezett szibériai expedícióm során, a Dzsaiszan-tó után a kínai dzsungelbe hatolva, a Shi nevű kínai tartomány egyik völgyében, Csugucsaug mandzsúr várostól északkeletre, egy katonai táborban tiszta porcelánföldet láthattam. Alexander Brogniard-ral, Sèvres igazgatójával és Stanislav Julien-nel, a porcelángyártásról szóló kínai művek fordítójával való régi barátságom lehetővé teszi számomra, hogy átérezzem az Ön produktumai iránti általános érdeklődés fontosságát; domborműben, a formák finom vékonyságában, az utánzott régi festészet színezésében és ízlésében sohasem láttam hasonlóan tökéleteset, mint aminőket az Ön nagy herendi intézménye hoz létre, csészék, tányérok, a váza hálószerű áttörése, mindez egyaránt megtéveszti a szemet és hálaérzetem oly bensőséges, mint nagyrabecsülésem, mely az esztétikus ipartevékenység nemes és szerencsés előmozdítójának kijár.

A beteg állapota lehetővé teszi, hogy jövő héten Berlinbe menjek és ott átadjak a Követ Úrnak, von Koller bárónak az Ön számára egy csomagot az én nagyméretű, élethű arcképemmel. Vagyok annyira büszke, hogy azt higgyem, a minden utazók legöregebbjének, egy már csaknem özönvízelőtti embernek kezétől származó ajánló soroknak örülni fog.

Hálás, baráti tisztelettel az ön alázatos
A. Humboldtja
Potsdam, Városi Kastély, 1857. október 12. éjszaka
Elnézést a hibás és nehezen kibetűzhető kézírásért."
(Kőhegyi Orsolya fordítása)

Humboldt hosszú, német nyelvű köszönőlevelét Ruzicska Ilona 1938-ban még „a herendi gyár irattárának" okmányaiból közölhette, magyar fordítása Balla Gabriella könyvében jelent meg 2003-ban. Innen idézhettem, az autográfot eredménytelenül kerestem.[45] Viszont rábukkantam a Veszprém Megyei Levéltárban Humboldt német és angol nyelvű „papír alapon" is megküldött dedikációjára, amit eddig csak német nyelvű változatban ismertünk arcképéről. Angol nyelvű változata így hangzik: *„Fischer Móritz úrnak a herendi császári és királyi porcelánmanufaktúra tulajdonosának, aki nemes és kitartó törekvéseivel, valamint művészi érzékével egy magasabb irányt adott az iparnak. Szívélyes és tiszteletteljes üdvözlettel: Alexander von Humboldt. Potsdam, 1847 októbere."*[46] *(Lukács Miklós fordítása)*

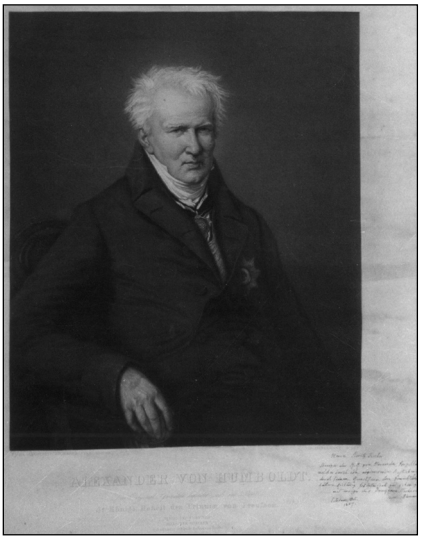

Herrn Moritz Fischer
Besitzer der K. K. priv. Herender Porellanfabrik
welcher durch alle anerkennenswerthen Bestrebungen
wie durch seinen Kunstsinn dem Gewerbsfleiss
einen höheren Richtung höchst verdienstlich zu geben gewusst
hat, ausrichtige und dankbare Verehrung gewidmet
von Alexander von Humboldt.
Potsdam Oktober 857.

To Mr Moritz Fischer
the proprietor of the imp. roy. China-
manufactory at Herend — who by
noble and steady endeavours
like as by his taste for the arts
creatively has known to give to
the industry a higher direction
from hearty and thankful esteem
devoted by Alexander von Humboldt
Potsdam October 857.
15/11.

6. kép. Alexander von Humboldt német és angol nyelvű dedikációja Fischer Mórnak, 1857. MNL VeML XI. 46. a. a a. 1.53. tétel

A köszönőlevéllel Humboldt saját félalakos portréját, egy 1854-ben készült 330 x 270 milliméteres kőnyomatot is elküldött Fischer Mórnak. Jobb alsó sarkában német nyelvű dedikációval. Fischer Mór Humboldt arcképét fehér alapon barnával és arannyal porcelánra festette, és a herendi gyár termékeivel együtt 1873-ban bemutatta a bécsi világkiállításon.

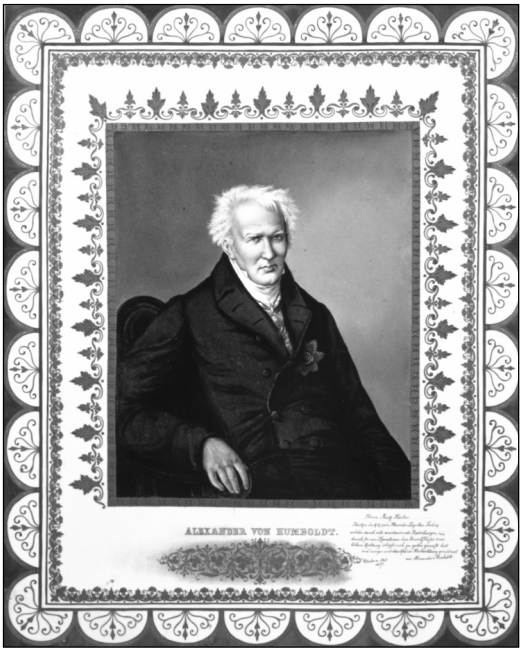
[45] Balla 2003, 101–102. Ruzicska 1938, 79–80.
[46] Balla 2003, 289; Ruzicska 1938, 70; A Herendi Porcelánművészeti Múzeum Adattár, lelt. sz.: 67.1379.1. A német és angol nyelvű dedikáció rendelkezésemre bocsátását Jakab Rékának és Márkusné Vörös Hajnalkának, a Veszprém Megyei Levéltár munkatársainak köszönöm.

Unokája, Farkasházy Fischer Jenő, utóda a herendi porcelángyár élén, a Humboldt porcelánképet 1899-ben ajándékozta a budapesti Iparművészeti Múzeumnak. A kerámia- és üveggyűjteményben őrzik (lelt. sz.: 6540). Mérete: 78x64 cm.[47]

7. kép (balra fent). Alexander von Humboldt német és angol nyelvű dedikációja Fischer Mórnak, 1857. MNL VeML XI. 46. a. a a. 1.53. tétel.
8. kép (lent). Humboldt portréja herendi porcelánképen, 1873. Iparművészeti Múzeum Budapest. Lelt. sz.: 6540. Kolozs Ágnes felvétele

Milyen porcelánokat tettek a Humboldtnak küldött ládába? Herendi hagyomány szerint egy kétszemélyes kávéskészletet kapott. Díszítésének névadója: *Humboldt*. A *Humboldt mintát* ma is festik: *„A neorokokó stílusú Humboldt dekorral díszített porcelánok – a gyári előírásoknak megfelelően – pasztellrózsaszín fondos felületét csillogó aranyrács szövi át, amelynek keresztpontjait türkizkék fényű gyöngyök hangsúlyozzák ki. A ragyogó aranyrács ovális medallionokat keretez, amelyeket puttókat ábrázoló festmények díszítenek. A lágy pasztelszínekkel megfestett, aranylóan derengő felhőkön üldögélő, fekvő vagy könyöklő, kecses alakok Raffaello angyalkáit idézik emlékezetünkbe, göndör fürtjeiket virágfüzér koszorúzza, meztelen, szárnyas gyermektestüket rózsaszín és égszínkék lepkék takarják szemérmesen. A könnyed ecsetvonásokkal ábrázolt, kicsiny puttók*

[47] Ruzicska 1938, 17, 70. A porcelánkép adatait Balla Gabriella főosztályvezetőnek, a tárgy fotóját az Iparművészeti Múzeumnak köszönöm.

hegedűn, lanton, vagy furulyán játszanak, kezükben könyvet, virágzó ágat, hófehér galambot vagy éppen a dicsőség babérkoszorúját tartják elgondolkodva. A Humboldt minta nemesen egyszerű, klasszikus vonalvezetésű edényeket díszít, az aranytól ragyogó kiöntők, fülek és ékkőként csillogó gombok tökéletesen illeszkednek a könnyed hatású dekorhoz."[48] Ez a szép minta a Humboldtnak ajándékozott kétszemélyes kávéskészlet mellett dísztárgyakra, empire formavilágú vázákra is rákerül.[49]

9. kép. A Herendi Porcelánmanufaktúra Humboldt mintás kávéskészlete. Herendi Porcelánművészeti Múzeum, lelt. sz.: 67.760.

A Német Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűlésén Boroszlóban 1833-ban a magyar tudósok, köztük Kubinyi Ferenc paleontológus (1796–1874), találkoztak Humboldttal. Kubinyi az 1839-ben Ipolytarnócon (Nógrád m.) feltárt hatalmas méretű kövült fatörzset a világ egyik legnagyobb természetvizsgálója, Alexander von Humboldt tiszteletére: Humboldt óriás kövületnek *(Petraefactum giganteum Humboldtii)* nevezte el.[50] Kubinyi az 1848-as pesti forradalom 10. évfordulóján váci villájának kertjében: *„…a köz-szabdság két nagy hősének, Washingtonnak és Humboldtnak nevét és emlékét egy négy lábnyi magasságú tatai szürke márvány koczkába vésett szép latin felírással kívánta örökíteni."*[51] A pesti forradalom évfordulójára utaló emlékkövet a császári önkényuralom

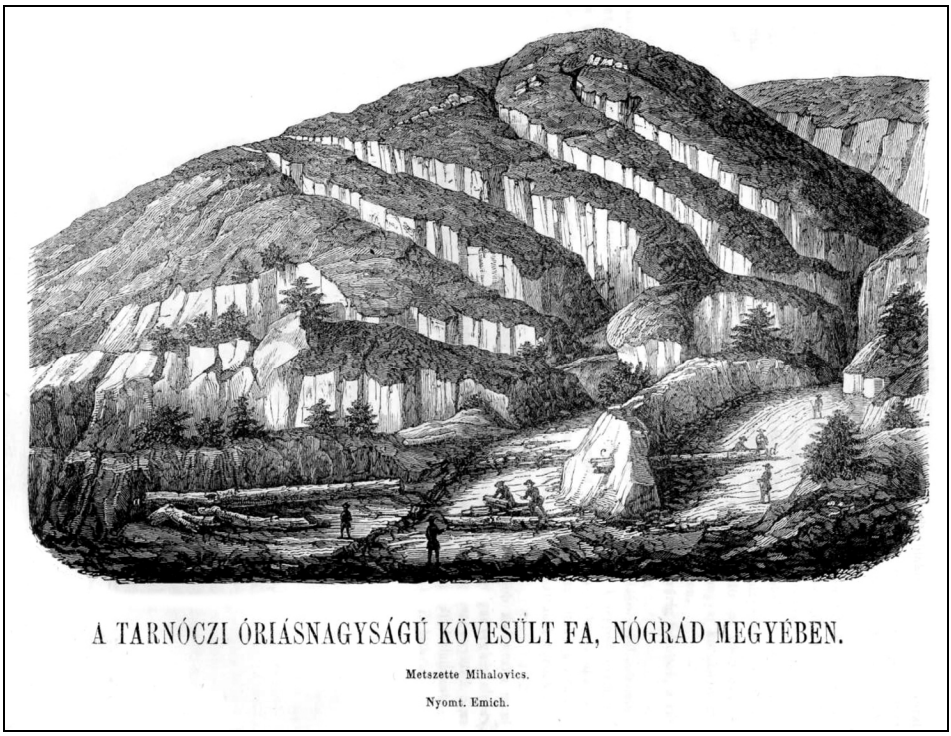
[48] Herend Herold 2002/4. 14. szám; Balla 2003, 103; Vadas 2004, 83. és a 49–53. kép.

[49] Köszönettel tartozom dr. Kőrös Endrének a Herendi Porcelánművészeti Múzeum Alapítvány elnökének a Humboldt-mintás herendi porcelán megismerésében nyújtott segítségéért és a Herendi Porcelánművészeti Múzeumnak a rendelkezésemre bocsátott fényképekért.

[50] Márton 1990, 71.

[51] Almási Balogh 1860, 29.

idején csak magánterületre állíttathatta fel. Áthelyezésére a Magyar Nemzeti Múzeum kertjébe csak az 1867-esw osztrák–magyar kiegyezés után kerülhetett sor. Az emlékkő ma is a múzeumkertben áll, három sorban Washington, 11 sorban Humboldt emlékét idézi.[52]

10. kép. Az óriás megkövesült fatörzs Ipolytarnócon, Nógrád m. (Kubinyi 1854, 64.)

A Washington-Humboldt emlékkő feliratának antikva verzál betűi ma már nehezen olvashatók. Szerencsére valaki lejegyezte és Peregrinus álnéven közölte a *Kecskeméti Lapok* 1880. augusztus 29-ei számában:

„VASHINGTON/ GENTIUM FOEDERE, JUVENILI ORBI VIRILE PROCU-/ RANDO ROBUR,/ SUO EXEMPLO POSTERITATEM DOCUIT, QUID VIRTUS PERFICERE, QUID REQUSARE POSSIT,/ ALEXANDER AB HUMBOLDT/ ORBIS ET NATURAE ARCANA SCRUTANDO/ TESTATUM REDDIDIT/ NEC MARIUM TURGENTES UNDAS NEC MONTIUM/ APICES/ NEC BARBARI POPULI FEROCITATEM IMPEDIRE/ NE SCIENTIAE LUMEN/ PERFRINGAT UNIVERSUM/ UTRIQUE EXIMIA VIRTUTE PROFUNDA ERUDITIONE ET HUMANITATIS SENSU EMINENTIBUS

[52] Debreczeni-Droppán 2019a, 18–21.

DUUMVIRIS/ ILLI POST MORTEM, HUIC JAM INVIVIS IMMORTA-/ LIBUS/ GRATITUDINEM VOVIT/ HUMANITATIS ET NATURAE AMICUS/ FRANCISCUS KUBINYI/ANNO1858. D. 15. MARTII." Magyar fordítását is megadta a közlő: *„Washington a nemzeteknek szövetségével, az Új-Világnak férfiasan szerzett erővel és saját példájával megtanitotta az utókort arra, mit képes végbe vinni, mit visszautasitani a férfierő; Humboldt Sándor a földkerekség és a természetnek titkait kémlelve beigazolta, hogy sem a tenger háborgó hullámai, sem a hegyeknek csúcsai, sem a miveletlen népeknek vadsága meg nem akadályozhatja azt, hogy a tudomány szövétneke át ne rezegje a világegyetemet; mindkettőnek, mint férfiasságával, mély tudományával, emberséges érzületével kiváló férfiúnak, amannak halála után, emennek még életében halhatatlannak, hálás köszönetet fogadott, az emberiségnek és a természetnek barátja, Kubinyi Ferencz, az 1858-ik évben Márczius hó 15-ik napján."*[53]

11. kép. A Washington-Humboldt emlékkő a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében (1858). Budapest. Rosta József felvétele (2019)

Irodalom

ALMÁSI BALOGH P. (1860): Emlékbeszéd a Humboldt Sándor lt. felett. Buda.

BALLA G. (2003): Herend. A Herendi Porcelánmanufaktúra története. Herend.

BÁTKY ZS. (1907): A földevésről. Természettudományi Közlöny XXXIX. 129–132.

CHOLNOKY J. (1935): A Föld és élete. Világrészek, országok, emberek. IV. Amerika. Budapest.

DEBRECZENI-DROPPÁN B. (2019a): Humboldt-emlékmű a Magyar Nemzeti Múzeum kertjében. Honismeret XLVII. 4. 17–21.

DEBRECZENI-DROPPÁN B. (2019b): Ismeretlen Humboldt-emlékmű a pesti Múzeumkertben. Napút XXI. 6. 98–104. Budapest.

DEBRECZENI-DROPPÁN B. (2019c): A 250 éve született Alexander von Humboldt emlékműve a Múzeumkertben. *https://magyarmuzeumok.hu/cikk/a-250-eve-szuletett-alexander-von-humboldt-emlekmuve-a-muzeumkertben*. Letöltés: 2019. szeptember 15. 08:07:32.

GLATZ F. (szerk.) (2003): A Magyar Tudományos Akadémia tagjai. I–III. Budapest.

[53] Debreczeni-Droppán 2019b, 98–104; 2019c

HÁLA J. (2006): Kőfőzés, kősütés és kőevés. Ásványok, kőzetek, emberek. Történeti és néprajzi dolgozatok. 239–255. Budapest.
HUMBOLDT, A. VON (1843): Asie centrale, recherches sur les chaînes des montagnes et la climatologie comparée. I–III. Paris.
HUMBOLDT, A. VON (1845/1858): Kosmos. Entwurf einer physischen Weltbeschreibung. I–IV. Stuttgart.
HUMBOLDT, A. VON (1859/1860/1861): Reise in die Aequinoctial – Gegenden des neuen Continents. In deutscher Bearbeitung von Hermann Hauff. Stuttgart.
HUMBOLDT, A. VON (1925): Kosmos. I–II. Ford.: Fülöp Zs.; Budapest.
HUMBOLDT, A. VON (1967): Az Orinoco vadonában. Klasszikus útleírások IX. Vál., ford., bev., a függeléket és jegyz. írta: Vécsey Z.; Budapest.
HUMBOLDT, A. VON (1981): Sztyeppekről és sivatagokról. Kultusz és áldozat. A német esszé klasszikusai. Vál., utószó, bev.: Salyámosy M.; 103–122. Budapest.
HUMBOLDT, A. VON – BONPLANDT, A. (1815): Reise in die Aequitnoctial – Gegenden des neuen Continents in den Jahren 1799, 1800, 1801, 1802, 1803 und 1804. I. Stuttgart–Tübingen.
KÁDÁR L. (1965): Biogeográfia. A Föld és a földi élet. Budapest.
KUBINYI F. (1854): A tarnóczi óriásnagyságú kövesült fa és az ezt környező kőnemek földismei tekintetben. In: Kubinyi F. – Vahot I. (szerk.): Magyar- és Erdélyország képekben. III. 61–64. Pest.
MÁRTON F. (1990): Magyarország legöregebb „fája", az ipolytarnóci óriásfenyő. Erdészettörténeti Közlemények XVIII. 70–80.
RÖMER B. (1975): Geophagie – ein Jahrhundertealtes Problem der Völkerkunde. Acta Ethnographica XXIV. 247–293. Budapest.
RUZICSKA I. (1938): A herendi porcellán. Budapest.
RUZICSKA I. (1943): A magyar porcellán. Officina képeskönyvek 8. Budapest.
SZ. KRISTÓF I. (2017): Alexander von Humboldt és Magyarország. Egy romantikus természettudós jelentősége a magyarországi egyetemes néprajzi érdeklődés kibontakozásában. Századok CLI. 987–1006.
TELEKI P. (1996): A földrajzi gondolat története. Budapest.
THOMAS, M. Z. (1964): Humboldt amerikai utazása. Budapest.
VADAS J. (2004): Herend. Virágzó manufaktúra az ezredfordulón. Veszprém–Budapest.
VÉCSEY K. (1967): Alexander von Humboldt (1769–1859). Alexander von Humboldt: Az Orinoco vadonában. 7–28. Budapest.
WULF A. (2017): A természet feltalálója. Alexander von Humboldt kalandos élete. Budapest.

HUGO HASSINGER TÖRTÉNETI FÖLDRAJZÁRÓL

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

On Hugo Hassinger's Historical Geography

Hugo Hassinger (1877–1952) is the well-known founder of Austrian geography, certain of whose works are also considered significant for history. While Hassinger started his career as a geomorphologist, his landscape research later led him to historical geography, which was becoming an independent discipline at the turn of the 19th and 20th centuries. In fact, Hassinger was one of the founders of historical geography. His most significant work of historical geography, the *Geographische Grundlagen der Geschichte*, published in 1931, has been considered a fundamental work of the discipline. This study presents the approach Hassinger developed in his geographical work. It leads the reader through Hussinger's academic development, while also demonstrating that Hassinger had maintained his approach rooted in physical geography. The center of his historical geography is the landscape and geographical space. He departed from contemporary anthropogeography's conventional approach of studying the impacts natural factors have on humans. Hassinger went further and also studied how the state as an anthropogenic factor shapes the landscape and geographical space. Through this approach and his later works, Hassinger become the forerunner of modern historical geography. *(Keywords: Hugo Hassinger, historical geography, history of science, approach of historical geography, change in methodology, Geographische Grundlagen der Geschichte (1931))*

Bevezetés

A 19. és 20. század fordulójának évtizedei az egyetemes földrajztudomány virágkora voltak. Ekkoriban nyerte el a geográfia mai alakját, s jóllehet az azóta általa legfontosabbnak tekintett tudományos kérdések jelentősen változtak, bizonyos fokig módosult szemléletmódja is, de világképe, belső gondolkodása mintegy bő évszázaddal ezelőtt kristályosodott ki. A földrajztudomány fejlődéstörténetében ez az időszak szinte az európai kultúrkör egészében nagyformátumú, jelentős geográfusok sorát adta, és amiként tudományunk egyre magasabb fokot ért el, úgy vált belül egyre szofisztikáltabbá, egyre diszciplináltabbá: egyes szakterületei mind jobban elkülönültek egymástól. A szétválás – a geográfia egyéb ágaihoz képest, valamint a természeti és humán földrajz egyensúlyának kialakulásához viszonyítva – különösen gyötrelmes volt a történeti földrajz esetében (*Hettner, A.* 1927; *Banse, E.* 1953; *Teleki P.* 1996). Az utóbbi nehezen tudott elválni az antropogeográfia egészétől, és e hosszadalmas folyamatnak neves, csak egyetemes mércével mérhető, meghatározó tudós személyiségei voltak. Közéjük tartozott Hugo Hassinger (1877–1952), az osztrák geográfus, aki az 1931-ben publikált *Geographische Grundlagen der Geschichte* című művével új utat nyitott a történeti földrajz előtt. E fontos alkotás legnagyobb értékének a történeti földrajz szemléletmódja – mondhatnánk – egyensúlyi helyzetbe hozatalát tarthatjuk. Hassinger miközben a történeti geográfiát megszabadította az addig oly

nyomasztóan terhes vélekedéstől, amely szerint igazából sem nem történelem, sem nem földrajz, azt egyértelműen és megmásíthatatlanul a geográfia hatáskörébe vonta, és addigi leíró jellegét háttérbe szorította. Hassinger történeti földrajzi alapműve abba a tudománytörténeti áramlatba illik, amelyet Ewald Banse (1953) a geográfia megújítására tett próbálkozások soraként írt le: a húszas évek elején indult mozgalomról van szó. Kétségtelen, hogy ez a reformirányzat a történeti földrajzra is hatott, és majd a Helmut Jäger-féle rendszerben csúcsosodott ki (*Jäger, H.* 1969, 1997). Vagyis egy a múlt század húszas éveiben indult és a hetvenes éveiben záródó, mintegy fél évszázadot felölelő fejlődéstörténeti folyamattal van dolgunk, amelyben Hugo Hassingernek fontos szerep jutott. Hassinger a nagy német geográfus nemzedék tagjaként – a generációjához tartozó Prinz Gyulához hasonlóan – még képes volt a geográfia valamennyi ágát átfogni. Ennek megfelelően sokoldalú tudományos munkásságának egy – igaz elég terjedelmes – fejezete a történeti földrajzi tevékenysége. Rövid dolgozatunkban nem vállalkozhatunk Hassinger a témába vágó összes művének bemutatására. Így pusztán a már említett történeti földrajzi alapművének időszakában vallott nézeteit foglaljuk össze magáról a történeti földrajzról, valamint a geográfia és a történelem kapcsolatáról.

Hugo Hassinger és kora

Hugo Hassinger a múlt század első felének egyik legjelentősebb – a nagy német és bécsi földrajzos nemzedék – geográfusa volt, és részben ennek köszönhetően élete, továbbá tudományos munkássága jól dokumentált. 1877-ben született, 1952-ben, egy végzetes utcai balesetben hunyt el: lezárt életművet hagyott hátra. Halálát követően már fél évtizeddel a mai megítélését is meghatározó értékelő tanulmány jelent meg róla Hans Bobek (1957) tollából a *Neue Österreichische Biographie XII.* kötetében. Bobek már ekkor viszonylag terjedelmes, Hassingerrel foglalkozó szakirodalomra támaszkodhatott. A másfél évtizeddel később publikált *Westermann Lexikon der Geographie* második kötetében önálló szócikket kapott (*Tietze, W.* 1968–1972), amely tartalmában és értékeléseiben a Bobek-féle megítélést ismételte meg. A kedvező szakmai vélemény napjainkig uralkodik a Hassinger-szakirodalomban, jóllehet ezt a témakört a közelmúltban két jelentős tanulmányban is exponáló Petra Svatek (2010, 2019) nagymértékben árnyalta. Ennek ellenére Hassingert – még Bobek és kortársai tudományos állásfoglalása alapján – ma is *„…a német nyelvterület legjelentősebb antropogeográfusai egyikének…”* (*Tietze, W.* 1968–1972 III. p. 364) tartják.

A kedvező antropogeográfiai értékelés azonban bizonyos mértékig nem fedi a teljes valóságot, mert Hassinger pályafutását természetföldrajzosként, pontosabban geomorfológusként kezdte. Napjainkban pedig – elsősorban történeti földrajzi életműve kapcsán – személyét számon tartja az osztrák történettudomány is (*Svatek, P.* 2019). Az éles szétválasztás, az általa folytatott geográfiai kutatások határozott elkülönítése zavart okoz Hassinger életművének értékelésében, és – kora tudománytörténeti folyamatainak ismeretében – logikátlannak,

elhamarkodottnak tűnik. Előre bocsátva a hassingeri munkákról alkotott végső konklúziónkat, úgy látjuk: Hassinger ugyan természetföldrajzosként indult, és élete végére valóban kora legjelentősebb antropogeográfusai közé emelkedett, de az antropogeográfiai – közötte a történeti földrajzi – alkotásai, főleg szemléletmódjuk mindvégig megmaradt természetföldrajzi. Éppen ebben látjuk legjelentősebb geográfusi érdemét, amelyet csak kora néhány tudománytörténeti tényének ismeretében ragadhatunk meg. Hassinger mintegy három és fél évtizeddel volt fiatalabb Friedrich Ratzelnél (1844–1904), ami azt jelentette, hogy középiskolai és egyetemi tanulmányainak időszaka éppen egybe esett az utóbbi életművének kiteljesedésével. Ratzel politikai földrajza 1897-ben, míg második, bővített kiadása 1903-ban jelent meg. Hassinger egyetemi oktatói között Robert Sieger mellett ott találjuk a geomorfológus és glaciológus Albrecht Pencket (1858–1945), akinél 1902-ben doktorált (*Bobek, H.* 1957). Kortársai közül – az antropogeográfia és rokon területei esetében – kiemelkedő a Hassingernél egy generációval idősebb Alfred Hettner (1859–1941), aki egyebek mellett az 1927-ben megjelent alapművével a mai napig meghatározta és meghatározza a geográfia fejlődését. Hettner kapcsán szükséges rámutatnunk nagy szakmai ellenfelére, a Hassinger generációjához tartozó – mára megbocsáthatatlanul elfeledett – Ewald Bansera (1883–1953), valamint tudatosan mellőzött életművére. Banse a múlt század első felének emblematikus földrajzi lexikonát állította össze, és munkatársai között szerepelt Hugo Hassinger is. A második kiadás mutatója alapján Hassinger az Alpokkal, a földkéreg erőivel, az Európával, a Galíciával, a glaciológiával, a Jugoszláviával, a Közép-Európával, a morfológiai kérdésekkel, az Ausztriával, a Portugáliával, a Svájccal, a Spanyolországgal, a Csehszlovákiával és a Magyarországgal kapcsolatos szócikkeket írta (*Banse, E.* 1923). Banse és Hettner évtizedeken át tartó – máig feldolgozatlan – polémiája a geográfia általános kérdéseiről jelentősen növelte az amúgy is nagyra értékelt német geográfia tekintélyét.

Hassinger kortársai közé tartozott Konrad Kretschmer (1864–1945), aki hosszú életével személyesen látta, tapasztalta az antropogeográfia felnövekedését, kezdeti bukdácsolását, és bábáskodott az egyetemes történeti földrajz megszületésénél. A századfordulón publikált történeti földrajzi kötete – egyfajta átmenet az adattár, valamint a monográfia között – hosszú időre – Hassinger történeti földrajzának megjelenéséig – meghatározta tudományterületünk fejlődését (*Kretschmer, K.* 1904; *Nagy M. M.* 2018). Kretschmer mintegy másfél évtizeddel volt idősebb Hassingernél, s jóllehet a történeti földrajz lényegéről hasonló felfogást vallottak mindketten, de az első alapok lerakásának érdeme az előbbié, ami csak részben ered az életkorbeli különbségből. Kretschmer a német történeti földrajz megszületésekor, 1885 körül (*Fehn, K.* 1987) már húsz éves fiatalember, és amikor a századfordulón Kötschke helytörténeti munkáival mély ösztönzést gyakorolt annak további fejlődésére, akkorra Kretschmer már megszerezte doktorátusát a természetföldrajz történetéből, és Ferdinand von Richthofennél habilitált. Ekkoriban Hassinger még pályájának elején tartott. Kor- és pályatársai közül még

egy személyt érdemes kiemelnünk, Karl Haushofert (1869–1946), a két világháború közötti klasszikus német geopolitika megalapítóját, akinek elméleti rendszeréből 1933-at követően a fasiszta állampárti berendezkedés ideológiája nagyon sok elemet átvett, és ezzel hiteltelenné tette az egész haushoferi építményt. 1933-ig azonban a német geopolitika – Haushofer (1946) megfogalmazása szerint – tudományosan legitim volt. Mindez abból a szempontból hangsúlyozandó, hogy Bobek (1957) megállapítása szerint Hassinger mindvégig tudatosan távol tartotta magát az egész geopolitikai eszmerendszertől, ám – saját meglátásunk szerint – ez nem akadályozta abban; az 1924-ben indult haushoferi folyóirat, a *Zeitschrift für Geopolitik* lapjain – még a geopolitika legitim időszakában – fontos tanulmányt publikáljon az államtér, valamint a táj kapcsolatáról (*Hassinger, H.* 1932). Ennek – miként majd látjuk – szemléletmódbeli újszerűsége mutatta a politikai földrajz jövőbeli egyik lehetséges fejlődési útját.

Az egyetem elvégzése után Hassinger néhány évre elhagyta a dunai birodalom fővárosát, vidéken tanárkodott, de a tudományos munkával nem hagyott fel. Míg doktori értekezése egyértelműen geomorfológiai témájú volt – a Bécsi-medence geomorfológiáját tárgyalta –, addig a múlt század első évtizedében érdeklődése egyre inkább a táj egésze felé fordult; az emberi tényező is foglalkoztatta. 1906-ban tért vissza Bécsbe, hivatali munkát vállalt, és közben mind több figyelmet szentelt a német népnek, mind jobban érdeklődött a német népi lét kérdései iránt, különösen az akkor már éleződő szudéta-németség problémája iránt mutatott nagy érzékenységet. Ez a hazafias, a németségért aggódó szemléletmód egyébként a későbbi időszakban újból hangsúlyos lett életében. Hassinger 1925-ben publikált Csehszlovákia földrajzáról, valamint társadalmi és gazdasági életéről összefoglaló művet, és abban elég nagy terjedelemben tárgyalta főleg az ottani német kisebbség kérdéseit. Mai szemmel olvasva a kötetet, látható, hogy miközben az első világháborúban győztes nyugati hatalmak Csehszlovákiát a demokrácia mintaállamának látták és annak akarták láttatni, addig Hassinger saját tapasztalatainak és a rideg politikai tényeknek hitt. Az általa ábrázolt Csehszlovákia nem volt mintaállam. Hassinger – néhány kortársához hasonlóan – felismerte az egykori Osztrák-Magyar Monarchia államterének geográfiai hiányát. Ebből a szempontból közelített Csehszlovákiához (*Bobek, H.* 1957).

Hassinger 1918 és 1927 között a bázeli egyetem professzora volt. Kinevezésében nyilván nagy szerepet játszott, hogy 1910–1915-ben közreadta a *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik* című szaklapot, mindemellett jelentős tanulmánnyal lépett fel az ekkoriban Közép-Európa kérdéséről folyó, a német és az osztrák határokon messze túlnyúló szakmai polémiában. Már az első világháború második felében a bécsi Földrajzi Társaság periodikájában publikálta azt a tanulmányt, amely a múlt század kezdete óta hol hangosabb, hol csendesebb Közép-Európa-vita meghatározó eleme lett (*Hassinger, H.* 1917). Ez az igen terjedelmes – földrajzi vitairatra emlékeztető – dolgozat azon túl, hogy példás módszertani pontossággal ütköztette a tudományos véleményeket, szigorúan természetföldrajzi alapon, kora antropogeográfiai tudományos eredményeit is figyelembe véve határolta le Közép-Európát.

A bázeli egyetemet követően – jóllehet több helyre is hívták professzornak – a breisgaui Freiburgban vállalt Hassinger állást, itt három évet töltött; kutatásai ekkor egy időre a politikai földrajz felé fordultak. Főleg az itteni tudományos munkájának eredménye volt a már említett történeti földrajzi alapműve 1931-ben. A freiburgi évekkel kezdődött – az ekkor már az ötvenes évei elején járó – Hassinger életének az a szakasza, amikor munkásságában az antropogeográfia került túlsúlyba. Ennek helyszíne azonban már szülővárosa, Bécs lett. Az ottani egyetemen 1931-ben vette át kora másik nagyhírű geográfusától, Eugen Oberhummertől a történeti és politikai földrajzi tanszéken a professzorátust: kutatásai itt a Duna-völgyre irányultak (*Bobek, H.* 1957). A Bécsi Egyetemen 1939-ben Hassinger lett az *Arbeitsgemeinschaft für Raumordnung an der Universität Wien* vezetője, amely – valamelyest nyilván kapcsolódva a Harmadik Birodalom államterének megszervezéséhez – egyebek mellett több atlasz munkálataiban is részt vett. Ekkor született Hassinger vezetésével a burgenlandi tartományról földrajzi atlasz (*Suba J.* 2018). Hassingert 1950-ben nyugdíjazták ugyan, de tudományos kutatásait tovább folytatta a néhány év múlva bekövetkezett haláláig.

Hassinger történeti földrajzi felfogása

Hugo Hassinger történeti földrajzi szintézise egy természetföldrajzi alapon álló geográfus munkája, aki ugyanúgy jártas a birodalmi térszervezésben, mint a tájértékelésben. Mintegy fél évtizeddel a *Geographische Grundlagen der Geschichte* megjelenését követően Hassinger (1937) önálló tanulmányt szentelt a tájkutatás fontosságának. A témaválasztás jelzi, hogy az osztrák geográfus bármennyire is az emberföldrajz felé fordult, de alapvető érdeklődését és főleg szemléletmódját a természetföldrajz iránt egyáltalán nem veszítette el. Számára a táj mindig megmaradt olyan összetett földrajzi képletnek, amelyet az antropogén erők is formáltak. Első jelentős történeti földrajzi műve a bécsi város kultúrtájával foglalkozott. Ez is tájkutatás és a századforduló világában, amikor a történeti földrajz még gyermekcipőben jár, egyáltalán nem volt egyértelmű fejlődésének határozott iránya. A német nyelvterületen ekkoriban a vidéki táj felé fordult fő figyelme, míg Magyarországon – e tudományos folyamatban mintegy két évtizedes lemaradással megjelenő történeti földrajz – a települések geográfiájához állt közelebb (*Güntner, S.* 1912; *Fodor F.* 1935; *Mendöl T.* 1938; *Győri R.* 2002). A Bécs történeti földrajzát – főleg az építészeti örökségen keresztül – bemutató atlasz (*Hassinger, H.* 1916) egy terjedelmes – hivatalosan művészettörténeti – sorozat, az *Österreichische Kunstgeographie* 15. köteteként jelent meg. Anélkül, hogy belebocsátkoznánk az alkotás részletes tartalmi ismertetésébe, valamint értékelésébe, annak pusztán egyetlen metodológiai értékére hívjuk fel a magyar olvasók és a történeti földrajzosok figyelmét. Az atlasz a mintegy háromszáz oldal terjedelmével és 19 térképi mellékletével már csak méretét tekintve is nagy vállalkozás. Hassinger a századfordulós Bécset – egy összesítő térképlapon túl – kerületenként térképeken és a hozzájuk rendelt terjedelmes szöveges magyarázattal mutatta be. Az egyes térképlapokon – egységes színjelekkel – épületekig

lebontva ábrázolta az adott kerület méretbeli növekedését és építészeti térszerkezetének változását. Az egész, az 1912. évi állapotában Bécset ábrázoló összesítő térkép 1:25.000, míg a kerületek térképlapjainak többsége 1:3960 méretarányú. A felületes szemlélő mondhatná rá, hogy ez pusztán a leíró történeti földrajz egyik – a történetírásban akkoriban elterjedt pozitivista irányzathoz köthető – átlagos szakmunka. Magában az egyes épületek létrejöttének koráig lemenő ábrázolás és értelmezés valóban hordoz magában pozitivista vonásokat. Ha ellenben úgy tekintünk rá, akkor egy az évszázadok folyamán gyorsuló dinamikával kiépülő birodalmi centrum térfejlődését látjuk. Az ábrázolási mód – bármilyen statikusnak is tűnik – kiválóan alkalmas a térfejlődés, Hassinger esetében az antropogén tájformáló erők hatása gyorsuló ütemű érzékeltetésére.

A Bécset bemutató atlasz publikálása Hassinger érdeklődésének a történeti földrajz felé való fordulását is mutatja. Láthatóan egyre többet foglalkozott a história és a geográfia kapcsolatával, a múlt földrajzi állapotaival. A *Geographische Grundlagen der Geschichte* előmunkálataiként tisztáznia kellett tudományelméleti és tudománytörténeti kérdéseket is. Az előmunkálatok során született meg Hassinger történeti földrajzi munkásságának jelentős tanulmánya, *Über einige Beziehungen der Geographie zu den Geschichtswissenschaften* címmel, 1928-ban. E terjedelmes, mély elméleti kérdéseket is taglaló dolgozat teljes tartalmi ismertetésére jelen tanulmányunkban nincs módunk, így pusztán néhány – a nagy történeti földrajzi szintézis tekintetében – fontos megállapításáról szólhatunk. Hassingernek a történelem és a geográfia kapcsolatáról írott dolgozatában, azon túl, hogy éppen a földtörténeti folyamatok létével – is – magyarázza az emberi történelem, valamint a földrajzi viszonyok szoros egységét, a tájak létezéséből és azok lényegi elemeiből indul ki. Gondolatmenete végén ő is eljut arra a pontra, hogy az iskolai történelem-, valamint geográfiaoktatásnak egymást kellene erősítenie. Fontos tétele – amennyiben helyesen értelmeztük szövegét –, hogy a földfelszínen elhelyezkedő tájaknak mint természeti képződményeknek, térbeli jelenségeknek megvan a maguk dinamikája, törvényszerűségeik halmaza: ezek együttesen formálják a tájat. Ez is történelem, csak éppen a Föld és még nem az ember története. Hassinger még ahhoz a generációhoz tartozott, amely számára – a történeti földrajz elméleti kérdéseinek kidolgozatlansága miatt – gondolkodásmódjába logikailag sokkal inkább beleillett, hogy a történetiség nem csak a humánhistóriát jelentheti a geográfia számára. Ő, aki geomorfológusként kezdte a szakmát, természetföldrajzi szemléletmódjából eredően elvárta a tájjal foglalkozó geográfustól, hogy minden olyan folyamatot figyelembe vegyen, amely a táj és a benne élő ember kapcsolatára hat, még akkor is, ha e processzusok csak földtörténeti léptékkel mérhetők: az ember megjelenése előtt már léteztek, működtek vagy akár be is fejeződtek. Hassinger földrajzi egységként a tájban gondolkodott, és ebben az embert oly módon tudta elhelyezni, hogy jelenléte és tájformáló hatása a földtörténeti jelenkor része. Ezzel – még ha kimondatlanul is – az embert és az antropogén hatásokat, vagyis az egész emberi történelmet belehelyezte a Föld történetébe: a história és a geográfia közelítésének mesteri fogását

mutatta be. Legfőbb érve pedig az volt, a tájban minden változása ellenére fennmaradnak a földtörténeti előidők nyomai: az antropogén tényezők formálta táj éppúgy hordozza ezeket, mint az érintetlen, nyers állapotú vidék. A nyomokból való olvasás – akár természeti, akár emberi tényezők után maradtak – a geográfus dolga. Neki feladata felismernie a térbeli és az időbeli jelenségek szimbiózisát, és azt az emberi értelem számára megragadhatóvá tennie (*Hassinger, H.* 1928).

Hassinger az emberi történelemhez a természet és a természeti földrajz felől közelített a fenti tanulmányában, és ennek konkrét tudományos megvalósítását a már többször említett történeti földrajzi szintézisében (*Hassinger, H.* 1931) valósította meg. A *Geographische Grundlagen der Geschichte* terjedelmes, logikailag és tartalmilag nagyon pontosan felépített rendszerét egy elméleti fejezettel kezdte, amely – magyar fordításban – a *Földrajz és történelem* címet viselte. Művének ebben a fejezetében Hassinger meghaladta az 1928-ban publikált tanulmányát, a két tudomány kapcsolatáról sokkal letisztultabb gondolatokat és téziseket közölt, jóllehet szemléletmódja – s ez főleg a kötet további fejezetein érződik – továbbra is természetföldrajzi maradt. Ebben az elméleti fejezetben hitet tesz a mellett a herodotoszi látásmód mellett, hogy földrajz és történelem egymásra van utalva, és ezért minden történelmi leírásnak földrajzi alapokon kellene nyugodnia. Miután ezzel kapcsolatban – a természetföldrajzos szemével nézve – kiemeli a térképek és a történelmi térképek fontosságát, egy sajátos, teljesen letisztult tudománytörténeti megállapítást tett. Nevezetesen, csak a 19. század tudományos fejlődése, annak eredményei teremtették meg az előfeltételeket *„…a természet és ember, az ember által lakott geográfiai tér és történelme előre vivő magyarázatához…”* (*Hassinger, H.* 1931, p. 5.). Majd azt mondja, hogy e téren Friedrich Ratzel antropogeográfiai, valamint Rudolf Kjellén államtudományi munkássága volt döntő. Hassinger szemléletmódja szempontjából ez a *„geopolitikai megközelítés”* lesz egész történeti földrajzi gondolatmenetének a kulcsa, jóllehet a geopolitika terminus technicusa – a kötet mutatója szerint – pusztán egyetlen egyszer fordul elő az alkotásban.

Hassingert az emberi életnek és a társadalomnak helyet adó tájak és terek, legfőképpen birodalmi terek érdeklik. Ebből a szempontból fogalmazza meg: *„… Az ember mai geográfiája nem arra törekszik, amire Friedrich Ratzel fő műve, nevezetesen hogy elsősorban a történelmi értelmezést szolgálja. Miként már említettük, a geográfia a jelen kultúrtájának leírására és okozati összefüggésrendszerébe történő betekintésre törekszik, amihez a múlt figyelembevétele nélkül nem juthat hozzá. Nem a történelmi magyarázat a cél, hanem a tájmagyarázat a jelen és a múlt felől szemlélve…”* (*Hassinger, H.* 1931, p. 6.). A történeti földrajzot – feladatát tekintve – annyiban különítette el az ember geográfiájától, hogy míg az utóbbi a jelen kultúráját és öröklött formáit vizsgálja, addig az előbbinek az elmúlt korok kultúrtáját kell ábrázolnia. Itt jut el addig a tudományos álláspontig; a geográfiai terek történelmi mozgásokat idéznek elő, és e mozgásokat a természeti földrajzi tényezők váltják ki. Az a szemléletmód, hogy – szakítva, ha úgy tetszik, meghaladva – a ratzeli egyirányú (földrajzi viszonyok → ember) kauzalitást felváltja a földrajzi tér sokirányú összefüggésrendszerével, egészen

sajátos történeti földrajzi műhöz vezet. Hassinger szintézisében – kristálytisztán átlátható – természetföldrajzi hatásmechanizmusokból eredezteti az emberi társadalmak tereit, esetében az állam-, vagy még inkább a birodalmi tereket. Terjedelmüket tekintve ezek a textus rövidebb részei. Hassinger itt is megmaradt természeti földrajzosnak. Mint ilyen, néhány évvel később a ratzeli egyirányú kauzalitást képes volt megfordítani, ami nyilván újdonság volt mind a történeti, mind a politikai földrajzban. Karl Haushofer folyóiratában, a *Zeitschrift für Geopolitik*-ban 1932-ben, tehát egy évvel a *Geographische Grundlagen der Geschichte* megjelenését követően két részből álló tanulmányt publikált – magyarra fordítva – *Az állam mint tájformáló* címmel (*Hassinger, H.* 1932). Megismerkedve ennek szövegével, úgy látjuk, Hassinger táj- és térközpontú természetföldrajzi szemléletmódjából előbb-utóbb meg kellett születnie egy ilyen tartalmú munkának is. Hiszen ő a táj – tegyük hozzá államtér – történelmi magyarázatára, értelmezésére törekedett. Az ember lakta tájat és teret összes tényezőjének kapcsolatában vizsgálta, és ebben benne rejlett az a szinte triviális tudományos felismerés is: a tájat vagy a teret kitöltő állam puszta létével, valamint működésével formálja azokat. Ma már tudjuk, a mindenkori államok a legerősebb antropogén tájformáló tényezők élén állnak. Ez a kevésbé ismert Hassinger-tanulmány – nyilván a téma újszerűségéből eredően – példák felsorakoztatásával igyekszik bizonyítani az állami tájformálást. A több mint nyolc évtizeddel ezelőtt keletkezett szöveg példái a mai olvasót néhol megmosolyogtathatják. Ám önmagában Hassinger tudományos felismerése és bátorsága, hogy az addigi egyirányú földrajzi kauzalitást két irányúvá változtatta, s ezt bizonyos fokig a történeti földrajzra is vonatkoztatta példáival, elismerésre méltó tudományos teljesítmény.

Amiként láttuk, Hugo Hassinger a nagy német geográfus nemzedéken belüli, bécsi iskolából indult geomorfológus volt, aki ugyan jelentőset alkotott az antropogeográfiában, ám lelke mélyen mindvégig megmaradt természeti földrajzosnak. Életművében a történeti geográfiai munkássága, pontosabban az e tudományágban elért eredményei jelentősek. Míg a bécsi kultúrtörténeti atlasz látszólag leíró jellegű alkotása volt, addig történeti földrajzi szintézise, valamint annak előtanulmánya már teljesen más szemléletű. Később képes volt az addigi egész antropogeográfiai munkásságát irányító szemléletmódját is megváltoztatni. Ez Hugo Hassinger történeti földrajzi életművének tekintélyes fejlődési íve, amely méltó helyet biztosít számára tudományterületünk történetében.

Irodalom

BANSE, E. (1923): Lexikon der Geographie I–II. Westermann Verlag, Braunschweig. 2 db.

BANSE, E. (1953): Entwicklung und Aufgabe der Geographie, Rückblicke und Ausblicke einer universalen Wissenschaft. Humboldt-Verlag, Stuttgart–Wien. 240 p.

BOBEK, H. (1957): Hugo Hassinger (1877–1952). In: Cerha, V. et al. (szerk.): Neue Österreichische Biographie ab 1815: grosse Österreicher XII. Band. Amalthea Verlag, Zürich–Leipzig–Wien. pp. 162–170.

FODOR F. (1935): Történelmi és településföldrajz. Földrajzi Közlemények 63. 9–10. pp. 289–295.

GÜNTHER, S. (1912): Historische Geographie und Geschichte der Erdkunde. Petermanns Geographische Mitteilungen 58. 11. pp. 245–247.
GYŐRI R. (2002): A magyar történeti földrajz a két világháború között. Földrajzi Közlemények 136. 1–4. pp. 79–92.
HASSINGER, H. (1916): Kunsthistorischer Atlas der K. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien und Verzeichnis der erhaltenswerten historischen, Kunst und Naturdenkmale des Wiener Stadtbildes. Kunsthistorisches Institut, Wien. VI + 304 p. + 19 térk.
HASSINGER, H. (1917): Das geographische Wesen Mitteleuropas. – Mitteilungen der Kaiserlich-Königlichen Geographischen Gesellschaft in Wien, 60. 11. pp. 437–493.
HASSINGER, H. (1925): Die Tschechoslowakei: ein geographisches, politisches und wirtschaftliches Handbuch. Rikola Verlag, Wien–Leipzig–München. IX. + 618 p. + 2 térk.
HASSINGER, H. (1928): Über einige Bezihungen der Geographie zu den Geschichtswissenschaften. Jahrbuck für Landeskunde von Niederösterreich 21. Band. pp. 3–29.
HASSINGER, H. (1931): Geographische Grundlagen der Geschichte. Herder & Co. G.m.b.H. Verlagsbuchhandlung, Freiburg im Breisgau. XII + 331 p. + 7 t.
HASSINGER, H. (1932): Der Saat als Landschaftsgestalter I–II. Zeitschrift für Geopolitik 9. 2. pp. 117–122; 3. pp. 182–187.
HASSINGER, H. (1937): Die Landschaft als Forschungsgegenstand. Schriften des Vereins zur Verbreitung naturwissenschaftlicher Kentnisse in Wien Band 77. pp. 76–95.
HAUSHOFER, K. (1946): Apologie der deutschen Geopolitik. In: Walsh, E. A. (szerk.): Wahre anstatt falsche Geopolitik für Deutschland. Verlag G. Schulte-Bulmke, Frankfurt am Main. pp. 18–27.
HETTNER, A. (1927): Die Geographie: ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. Ferdinand Hirt, Breslau. 463 p.
JÄGER, H. (1969): Historische Geographie. Westermann, Braunschweig. 119 p.
JÄGER, H. (1997): Historische Geographie gestern und heute. In: Fehn, K. et al. (szerk.): Siedlungsforschung Band 15. Verlag Siedlungforschung, Bonn. pp. 341–345.
KRETSCHMER, K. (1904): Historische Geographie von Mitteleuropa. Druck und Verlag von R. Oldenbourg. München–Berlin. 650 p.
MENDÖL T. (1938): Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In: Kumorovitz L. B. – Szilágyi L. (szerk.): Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Nyomda R.–T., Pécs. pp. 312–334.
NAGY M. M. (2018): Jegyzetek Konrad Kretschmer történeti földrajzi monográfiájához. Történeti Földrajzi Közlemények 6. 2. pp. 125–130.
RATZEL, F. (1903): Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehres und des Krieges. Oldenbourg, München–Berlin. XVIII + 838 p.
SUBA J. (2018): „Burgenland" kartográfiai ábrázolása (Atlaszok Burgenlandról). Közép Európai Közlemények 9. 3. pp. 18–26.
SVATEK, P. (2010): Hugo Hassinger und Südosteuropa: raumwissenschaftliche Forschungen in Wien (1931–1945). In: Sachse, C. (szerk.): »Mitteleuropa« und »Südosteuropa« als Planungsraum: Wirtschafts- und Kulturpolitische Expertisen im Zeitalter der Weltkriege. Wallstein Verlag, Göttingen. pp. 290–311.
SVATEK, P. (2019): Hugo Hassinger (1877–1952): Volkstumforscher, Raumplaner, Kartograph und Historiker. In: Hruza, K. (szerk.): Österreichische Historiker: Lebensläufe und Karrieren 1900–1945, Band 3 Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar. pp. 123–155.
TELEKI P. (1996): A földrajzi gondolat története. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 193 p.
TIETZE, W. (szerk.) (1968–1972): Westermann Lexikon der Geographie. I–V. Georg Westermann Verlag. Braunschweig. 5 db.

KÖNYVSZEMLE

DR. TAMÁS EDIT – DR. KÓKAI SÁNDOR (SZERK.): KÁRPÁT-PANNON TÉRSÉG: TÁJAK, NÉPEK, TEVÉKENYSÉGEK SÁROSPATAKI KONFERENCIASOROZAT, I. TANULMÁNYOK FRISNYÁK SÁNDOR PROFESSZOR 85. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei sorozat, 66. kötet
Kiadó: Sárospataki Rákóczi Múzeum
Nyíregyháza–Sárospatak, 2019
379 oldal

CSÜLLÖG GÁBOR

2019. május 17–18-án méltó helyszínen, a jelentős történeti múlttal rendelkező sárospataki várban került sor a korábban hosszú éveken keresztül Szerencsen megtartott tájtörténeti konferenciák folytatására, amely a hagyományokat folytatva a történeti földrajzhoz kapcsolódó különböző tudományok területéről hívott előadókat. Rendezői a *Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma, a Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete, az MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága és a Bodrogközi Művelődési Egyesület* voltak. A rendezvény házigazdája, a „vár úrnője", dr. Tamás Edit – a Rákóczi Múzeum igazgatóasszonya – és a múzeum munkatársai igazán méltó és inspiráló környezetet biztosítottak az ország különböző részéről és különböző tudományterületekről érkező előadóknak, illetve az érdeklődőknek. A konferencia egyben tisztelgés és köszöntő volt Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára. A konferencián az ünnepelt is részt vett. A május 17-i nap a köszöntőkkel kezdődött, Tamás Edit igazgatóasszony és Dövény Zoltán az MTA Társadalomföldrajzi bizottságának elnöke üdvözölte a konferenciát és a Frisnyák Sándor professzort. Majd Tamás Edit és Kókai Sándor ismertette és méltatta Frisnyák Sándor Zemplén-hegységi történeti földrajzi kutatásait. Ezután három plenáris előadásra került sor: Paládi-Kovács Attila a hajdani Torna vármegye történeti földrajzának főbb jellemzőit elemezte. Dövényi Zoltán Nemesdéd kuriális községet/mezővárost jelenítette meg. Filep Antal etnográfus Zemplén megye szálláskertes településeiről tartott érdekes előadást. Majd Tamás Edit mutatta be a konferencia tanulmánykötetét. Az ebédszünet után kezdődtek a különböző témájú tudományos előadások. Az első nap délutánján és a második nap délelőttjén (a korábbi három plenáris előadáson túl) összesen 23 előadás hangzott el. A térségre és a tágabb magyarországi környezetre vonatkozóan igen érdekes és igényes kidolgozású földrajzi, környezet- és történeti földrajzi, régészeti, történeti, helytörténeti, néprajzi és

nyelvészeti témák kerültek bemutatásra. A korábbi konferenciákon már megszokott módon a különböző tudományterületek előadásai nem csak a földrajzi térségekre vonatkozón kapcsolódtak egymáshoz, hanem szemléletükben is sok rokon vonást mutattak, jelezve (Dövényi Zoltán szavait idézve) a Frisnyák Sándor professzor által visszaadott történeti földrajz integráló erejét és szerepét. Ezt mutatta az előadások utáni szakmai beszélgetések sora, illetve a két nap kötetlen és jó hangulatú ebédje, illetve az első este hasonló hangulatban eltöltött vacsorája is.

A konferencia előadásaiból a konferencia napján megjelent egy igényes, nagyon szép kiállítású kötet dr. Tamás Edit és dr. Kókai Sándor szerkesztésében *„Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek (Sárospataki konferenciasorozat I.) Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára”* címmel, a Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei sorozat 66. köteteként. A kötet kiadója a Magyar Nemzeti Múzeum Rákóczi Múzeuma. A 379 számozott oldalt tartalmazó kötet 36 szerzőtől 28, a konferencián elhangzott előadásokat részletesen kifejtő tanulmányt tartalmaz, külön erénye, hogy igen gazdag ábrákban és térképekben amelyek nem csak jó minőségűek, de többségében színesek is. A kötet Frisnyák Sándort köszöntő két írással kezdődik a *Dövényi Zoltán*, illetve *Tamás Edit* és *Kókai Sándor* tollából. Ezután a szerzők névsorában következnek a tanulmányok. Tematikájuk a történeti földrajzi szemlélethez kötődően mind a tudományok, mind a történeti korszakok és a földrajzi térségek oldaláról változatos. A történeti településföldrajz témakörében több munka is található a kötetben. *Becsei József* tanulmánya az állandó megtelepedésű falvak kialakulási folyamatát összegzi. *Paládi-Kovács Attila* Torna vármegye történeti földrajzának néhány vonását dolgozta fel. *Filep Antal* Zemplén megye szálláskertes településeiről (Megyaszó, Kesznyéten, Tiszalúc) írt tartalmas tanulmányt. *Dövényi Zoltán* egy kevésbé ismert településforma jellemzőit mutatta be Nemesdéd kuriális községet/mezőváros történeti földrajzi feldolgozásával. *Petercsák Tivadar* az észak-magyarországi városok fertálymestereiről írt érdekes és tartalmas néprajzi munkát. *Takács Péter* pedig Szatmárnémeti városegy sajátos történeti korszakának politikai földrajzi megközelítését adta az 1848–1849-es városi tisztújítás bemutatásával. Etnikai tematikához kapcsolódik *Boros László* Erdély 1910-es etnikai összetételéről írt adatgazdag és részletes elemzése. *Csüllög Gábor* és *Horváth Gergely* tanulmánya a nem magyar etnikumok magyar nyelvtudásának földrajzi eltéréseit mutatja be Zemplén megye települései adatai kapcsán az 1910-es népességösszeírás alapján. Hadtörténeti tematikájú három tanulmány is. *Nagy Miklós Mihály* a történeti helyhez illően a Rákóczi szabadságharc magterületéről írt igen érdekes és új szempontokat felvető tanulmányt. *Suba János* 1934-es katonai iratok alapján egy lehetséges magyar-csehszlovák katonai konfliktus tervezetét mutatja be. Míg *Csorba Csaba* Felső-Magyarország 1526–1711 közötti katonai földrajzi jelentőségét elemzi. A helyi földrajzi emlékek feldolgozása több tanulmányban is megjelenik. *Bodnár Mónika* a Torna vármegyei „amerikás” szakrális kisemlékek különleges tárgykultúráját vizsgálja. *Kiss Gábor* a

Tokaj-Zempléni-hegyvidék területén található jeles kövek és regélő helyek kutatásáról ír, illetve azok jellemzőit, előfordulásait mutatja be. Hasonló célú, de más megközelítésű *Karancsi Zoltán* tanulmánya a környezet- és tájesztétikáról, illetve a táj- és településképről. *Baráz Csaba* a bükkaljai kőkultúra a kaptárköveinek tájhasználati szerepéről írt igen érdekes tanulmányt. Környezettörténeti témakörben *Rácz Lajos* a reformkori Magyarország környezetpolitikáját elemezte. *Sümegi Pál* és szerzőtársai tőzeglápi vizsgálatokra épülő éghajlati rekonstrukciók segítségével vizsgálták Sirok tájtörténetét. A kötetben megtalálhatók gazdaságtörténeti feldolgozások is. *Veresegyházi Béla* török források feldolgozásával a török hódoltsági területek XVI. századi gabonatermelésének változásait mutatja be. *Szulovszky János* az 1857 és 1910 közötti felföldi iparosok térbeli elrendeződését elemzi a statisztikai adatok geoinformatikai feldolgozásával. *Frisnyák Zsuzsa* tanulmányában a XIX. századi menetrendek tér és az idő összefüggésit vizsgálja. *Gál András* Szerencs tradicionális földrajzi energiáiról írt elemzést. Már a jelenhez tartozik *Drotár Nikolett* és *Hanusz Árpád* munkája akik a borkészítési technológiák változásainak hatását elemzik a tokaj-hegyaljai borturizmusra. *Kókai Sándor* a Bánsági alföld vízrajzának történeti változását foglalja össze. *Hajdú Zoltán* politikai földrajzi tanulmánya az utódállamokhoz került magyarországi területek helyzetét tárgyalja. Az irodalom oldaláról közelíti meg Tokaj-Hegyalját *Fehér József*, aki Tompa Mihálynak a térséghez kapcsolódó költői népregéit értelmezi földrajzi vonatkozásokban. Sárospatak történetéhez kapcsolódik *Göőz Lajos* személyes megemlékezése Márkosfalvi Orbán István neves földrajztanárról. Összességében a kötet igen tartalmas és erénye, hogy a különböző tudományterületek megfogalmazott új eredményei hasznosak és inspirálók lehetnek egymás számára a további kutatásokban. Mivel a következő konferencia már meghirdetésre került a meghívottak számára, ezért jövőre, a minden bizonnyal az ideihez hasonló sikeres konferencián már egy újabb, hasonlóan tartalmas kötetet vehetünk kézbe.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

GOLARITS MIKLÓS
Hol volt és van a Fehérvárra vezető hadi út?
A Tihanyi Alapítólevél fehérvári birtokteste a térképen 1

VERESEGYHÁZI BÉLA
A Gödöllői-dombság gazdasága a 16. század második felében a török defterek alapján –
Frisnyák Sándor professzor úr, kedves főiskolai tanárom tiszteletére
születésének 85. esztendejében 26

FRISNYÁK SÁNDOR – KÓKAI SÁNDOR
Adalékok a Delibláti-homokpuszta és környéke tájtörténetéhez
(Környezetgazdálkodás, 18. század – 20. század eleje) 37

BODOVICS ÉVA
Időjárási válság Magyarországon?
Csapadék- és hőmérsékleti viszonyok elemzése instrumentális adatok alapján
az 1871 és 1900 közötti időszakra vonatkozóan 70

BAGDI RÓBERT
Hogyan lehet etnikai kutatásra felhasználni Fényes Elek anyanyelvi adatait? 85

DEMETER GÁBOR
A Trianonhoz vezető út regionális aspektusai II:
az ipar és a mezőgazdaság szerepe a regionális egyenlőtlenségek
alakulásában a dualizmus kori Magyarországon 97

GULYÁS LÁSZLÓ
Adalékok a régiótörténeti kutatásokhoz 8.
A magyar–szlovák határ születése a versailles-i békekonferencián,
különös tekintettel a Csallóköz kérdésére 116

BALOGH RÓBERT
Antropocén a késő-gyarmati India egy régiójában:
az állami és a vállalati kormányzatiság társadalmi-tájképi hatásai, 1900–1940 129

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

FRISNYÁK SÁNDOR
Településhelyek és tájhasználati sávok az Alsó-Hernád-völgyben 148

GÖŐZ LAJOS
A kőkor acélja, az obszidián 153

TUDOMÁNYTÖRTÉNET

LUKÁCS LÁSZLÓ
Maga egy egész akadémia!
Alexander von Humboldt magyar kapcsolatairól, születésének 250. évfordulóján 159

NAGY MIKLÓS MIHÁLY
Hugo Hassinger történeti földrajzáról 180

KÖNYVSZEMLE

CSÜLLÖG GÁBOR
Dr. Tamás Edit – Dr. Kókai Sándor (szerk.): Kárpát-Pannon térség: tájak, népek, tevékenységek.
Sárospataki konferenciasorozat, I.
Tanulmányok Frisnyák Sándor professzor 85. születésnapjára 189

Szerzőink figyelmébe

Folyóiratunk a Kárpát-medence történeti földrajzával vagy a történeti geográfia tudományelméleti és módszertani kérdéseivel foglalkozó tanulmányokat közöl. A közlésre szánt műveket a szerkesztő e-mail-címére *(kokai.sandor@nye.hu)*, Word-fájlban kérjük elküldeni. Az angol nyelvű tartalmi összefoglalóval ellátott, táblázatokkal, vonalas ábrákkal és fényképekkel is illusztrált tanulmányokat a Földrajzi Közlemények c. folyóirat formai követelményrendszerének megfelelően szíveskedjenek összeállítani. A formai követelmények az alábbi címen érhetők el:
http://www.gistory.hu/g/hu/tfk

A beérkező dolgozatokat a szerkesztőbizottság lektoráltatja. A Történeti Földrajzi Közlemények egyelőre évente két alkalommal (esetleg összevont számként), később évnegyedes folyóiratként jelenik meg, és az interneten is elérhető:
www.nye.hu/foldrajz/node/178
http://www.gistory.hu/g/hu/tfk